

На правах рукопису

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (1734–1775)

ЧАСТИНА I

(ЗАСЕЛЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ ТА СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ)

Український Вільний Університет
Мюнхен 1960
diasporiana.org.ua

На правах рукопису

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (1734—1775)

ЧАСТИНА I

(ЗАСЕЛЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ ТА СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ)

Український Вільний Університет
Мюнхен 1960

П Е Р Е Д М О В А .

Монографія "Заселення Південної України в середині ХУІІІ ст." /1734-1775 рр./, яка подається тут, є першим томом ширшої праці - "Заселення Південної України в ХУІІІ ст." Вона має свою досить довгу й характерну для наших часів історію. В основу її покладено нові архівні матеріали, які збирала я в різних архівах, починаючи з 1914 року. Обслідувано було мною архіви Києва, Харкова, Дніпропетровська /Катеринослава/, Одеси, Симферополя, Феодосії, Москви. Деякі з цих архівів загинули під час революції та П-ої Світової війни. Так згорів в 1917 році багатий архів Управління Державного Майна /Государственных Имуществ/ в Симферополі. Загинув архів Коша Запорозької Січі під час евакуації 1941 р. Є відомості, що сильно пошкоджений Центральний Архів Давніх Актів, який містився в Київському університеті. Таким чином, деякі з джерел цієї монографії вже не існують і в цих своїх частинах вона має замінити їх.

Праця була закінчена в 1929 році і I-й том був ухвалений до друку Комісією для вивчення соціально-економічної історії України Української Академії Наук. Голова Комісії, академік Д. І. Багалій, намагався прискорити друкування монографії, але від 1930 року в ВУАН почалася зміна курсу, і монографія не була видана як не-марксистська. Вона пролежала в архіві невиданих творів до 1938 року і випадково була знайдена там проф.

О. П. Оглоблиним і повернута мені. То був час деякої толеранції відносно історичних праць, побудованих на документальних джерелах. Монографію було прийнято Інститутом Історії Академії Наук УРСР як докторську дисертацію й передано до Інституту Історії ССРСР тому, що тоді Академія Наук УРСР була позбавлена права давати вчені ступені з історії.

Для захисту дисертації в Москві довелося перекласти працю на російську мову. В листопаді 1940 року відбувся захист дисертації й за неї присуджено одногосно докторський ступінь.

Негайно в Інституті Історії Академії Наук УРСР почалися заходи для видання книги; друкувати її мали з українського примірника. Друкування мали розпочати в червні 1941 року, але II-га Світова війна поклала край науковому життю Академії Наук. Почалася евакуація Академії; всі рукописи, що були у видавництві, були знищені - серед них і "Заселення Південної України середини ХУІІІ ст." Знищено було й оригінали рукописних карт. В моїх руках залишився тільки один примірник російською мовою.

Року 1944 Інститут Української Культури в Берліні, в особі директора проф. др. І. І. Мірчука, звернувся до мене з пропозицією надрукувати мою монографію на циклостилї. Для цього пані О. П. Косач-Кривенюкова переклала її з російського примірника українською мовою. Під час нальоту на Берлін в 1945 році було зруйновано видавництво Інституту і в ньому загинуло закінчене друком "Заселення Південної України". У мене залишився єдиний примірник українською мовою.

Року 1947 Українська Вільна Академія Наук в Німеччині запропонувала мені надрукувати "Заселення Південної України середини ХУІІІ ст." Реалізацію цього взяло на себе "Товариство прихильників УВАН", але не встигло цього зробити. Року 1952 Голова Української Вільної Академії Наук в Європі проф. П.П. Курінний, по згоді зі мною, передав рукопис "Заселення Південної України" представникові "Research Program on the USSR" для видання книги в США англійською мовою. В 1954 році "Research Program" передав англійський текст Українській Вільній Академії Наук в Нью-Йорку і року 1955 книга була видана УВАН, як ІV-У тт. "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S."

Я приношу глибоку подяку "Research Program" та УВАН в США за прекрасне видання моєї монографії англійською мовою.

Не зважаючи на появу "Заселення Південної України" в англійській мові, все ж питання про українське видання не втрачало своєї актуальности. Значна частина книги подає цитати з архівних документів, часто вже неіснуючих і тому важливо для науки зберегти ці виписки з джерел в мові оригіналу. Цю потребу визнавав і представник "Рисерч Програм", проф. Р. Слосер: передаючи український оригінал моєї монографії до Архіву Російської та Східньо-Європейської історії й культури при Колумбійському університеті в Нью-Йорку, він мотивував це, в листі до мене, потребою, щоб оригінальний текст книги був приступний для дослідників історії України. "Публікація перекладу Вашої праці безперечно спричиниться

збільшенню зацікавленості цією темою і можливо, що вчені час від часу будуть мати потребу звертатися до оригінального тексту" /лист з 19.липня 1955 року/. Тому я вважаю за велике досягнення появу монографії в українській мові, у виданні Українського Вільного Університету.

Українське видання монографії друкується без жадних змін з копії, що її було замовлено УВАН з примірника українського перекладу, зробленого пані О.П. Косач-Кривенюковою з російського примірника. Тому ортографія виписок з документів не може вважатися за автентичну оригіналові. Взагалі ортографія документів ХУІІІ ст. своєрідна: в українських канцеляріях писали місцеві українські урядовці російською мовою з порушенням усіх граматичних законів. Тому неможливо поновити цей правопис після того, як текст витримав два переклади - з української мови на російську в 1940 році та знову з російської на українську в 1944 році - без можливості перевірити копії з оригіналом. Тому вирішили ми подати цитати російською мовою сучасним "советським" правописом.

Закінчую ці вступні пояснення висловом глибокої подяки Сенатові Українського Вільного Університету за те, що він дав можливість закінчити довгий шлях I-му томові монографії "Заселення Південної України в середині ХУІІІ ст." і з'явитися в українській мові. Зокрема дякую редакторові видань УВУ п.професорові Ю. Бойкові та п.професорові І. Мірчукові, який двічі - в 1945 р. як директор Інституту Української Культури та в 1959 р. як ректор Українського Вільного Університету-сприяв появі монографії в українській мові.

Професор др.Н.Полонська-Василенко.

В С Т У П .

Тема цієї праці - заселення Південної України в половині ХУІІ століття, в період найбільшої напруженості колонізаційного процесу.

За хронологічні рамці цієї роботи взяті два моменти - 1734 і 1775 рр. Перша дата - поворот запорожців з-під татарської протекції і заснування Нової Січі на р. Підпільній. Друга дата - ліквідація Запорозької Січі. Цей часовий відтинок характеризується цілою низкою явищ, що відрізняють його від попереднього та від наступного періоду.

Нова Запорозька Січ характеризується посиленням колонізації, зміцненням та оформленням запорозької старшини, намаганням її розвинути сільське господарство і в зв'язку з тим все гострішою боротьбою її з російською владою за землю.

Друге видатне явище періоду, що його тут розглядаємо - це створення, по часті на границі з запорозькими вольностями, а по часті на самих запорозьких землях військових чужинецьких колоній - Нової Сербії та Слов'яносербії. Створені з метою охоронити російські границі від татарських нападів, а також можливих ускладнень з запорозькими козаками, колонії ці, однак, не справили надій і довір'я влади і не змогли створити на-

дійної заслони, але зате були першим кроком російської влади до знищення Запоріжжя.

Третє видатне явище цього періоду - скасування сербських колоній і створення замість них Новоросійської губернії. Проводячи все далі поступове просування вглиб запорозьких степів, царська влада підготовляла ліквідацію Запоріжжя. Весь цей період характеризується неперестанним, все дужчим колонізаційним процесом, скерованим у Південну Україну, і все інтенсивнішим заселенням її. З одного боку українське й російське селянство тікало від все дужчого гніту кріпаччини. До натовпів переселенців із Лівобережної України і Росії прилучались і натовпи з Правобережної України, де саме в цей час настав строк всякого роду пільг, що ними пани приваблювали населення на спустошені землі. З другого боку, в половині ХУІІ століття і російський уряд, і запорозька старшина починають всіма заходами притягати населення в Південну Україну. З'являються державні й поміщицькі слободи, міста. В цей період рух російського й українського капіталу ледве позначається. Створення військових сербських колоній і напів військової своїм характером Новоросійської губернії мало на меті охоронити Лівобережну й Слобідську Україну від можливих нападів з півдня, як татар, так і запорожців. В цей час українські й російські поміщики ще не відважуються іти сюди, на землі, де життя повне тривоги й небезпек, - через те серед поміщиків, що діставали землю, переважають офіцери місцевих полків та службовці місцевих канцелярій. Тільки підприємливіші представники торговельно-промислової буржуазії проникають сюди, заснують

тут фабрики й заводи й нав'язують торговельні зносини, - серед них помітно явну перевагу російських купців і міщан.

Кінець періоду - 1775 рік - кладе виразну границю між двома епохами. Кучук-Кайнарджійський мир віддає в руки Росії побережжя Чорного моря, відкриває широкий шлях для торговельних зносин з Азією і Європою. Протекторат над Кримом служить гарантією безпеки України проти татарських наїздів. Зруйнування Запорозької Січі, що стала перепорою для руху Російської імперії до Чорного моря, вносить радикальну перемену в становище краю. Колосальні простори запорозьких вольностей переходять до Новоросійської та Азовської губерній. На ці землі пускається тепер російський та український поміщик, засновує тут величезні латифундії, скеровує до чорноморських портів свою пшеницю та інші продукти сільського господарства .

Таким чином, період 1734 - 1775 рр. - це самостійний і різко відмежований період в історії заселення Південної України. Протягом цілого цього відтинку часу, не зважаючи на всі небезпеки, часто всупереч бажанням уряду, невтримним потоком ішли сюди українські та російські переселенці, рятуючись від панщини, переслідувань за віру та інших утисків і заселяли вільні степи. Тут весь час помітна була двоїстість у відношенні царського уряду до переселенців: з одного боку, стоячи на сторожі інтересів поміщиків, він уживав усіх заходів для того, щоб не давати змоги закріпаченим селянам відходити від панів; з другого боку, намагаючись якнайшвидше заселити Південну Україну, він не міг надто ригористично ставитись до

селян, що тікали сюди, і місцеві представники влади зі свого боку укривали їх і старались не давати їх власникам. Так в Новоросійській губернії встановилось таке саме відношення до збігців, яке було на Запоріжжі. Тут заселяли вони державні слободи, міста, поміщицькі "дачі", приносячи з собою одне багатство - звичку до праці. Саме вони, а не протеговані, часто на шкоду українському населенню, чужинці поклали початок культури цього краю. Саме народи - український і російський - були головними й єдиними героями цієї доби, своєю кров'ю боронячи край од ворога та своєю працею закладаючи початки його культури.

Не зважаючи на інтерес і велике значення вивчення цього періоду в історії Південної України, досі його мало вивчали, особливо другу половину його - період Новоросійської губернії.

Історія Південної України взагалі мало вивчена, але дана доба навіть на загальному тлі вирізняється своєю недослідженістю. Дещо, в дуже обмеженій мірі, можна знайти у старих російських істориків. Найбільше дали - С. М. Соловйов в "Історії Росії" і А. О. Скальковський в "Хронологическом Обозреніи Історіи Новоросійскаго Края", але той і другий могли присвятити історії Південної України в цікавий нам період лише по кілька сторінок. Більше дав А. О. Скальковський в "Історії Новой Сѣчи". Історія сербських селищ більше притягла до себе увагу істориків, ніж Новоросійська губернія: їй присвячені статті А. Веліцина в журналі "Русскій Вѣстник" за 1889 рік, Н. А. Попова в журналі "Вѣстник Європи" за 1870

рік, низка статей і заміток О. О. Андрієвського, вміщених в журналі "Кіевская Старина"; теж там була вміщена стаття архимандрита Арсенія "Софроній Добрашевич " 1884 р./ . Року 1910 до 1911 було надруковано працю Б. О. Загоровського: "Славянская колонизация Новороссійскаго Края" в "Военно-Историческом Вестнике".

Історії Новоросійської губернії присвячено ще менше уваги: крім загальних праць С. Соловйова і А. Скальковського, маємо лише статтю Д. П. Міллера - "Пикинерія" /"Кіевская Старина" 1897 р./, що торкається лише одного спеціального питання.

Ліпше стояла справа з виданням документальних матеріалів. Не кажучи вже про таке важливе джерело для цього періоду, як "Полное Собрание Законов Россійской Имперіи", ми маємо низку дуже важливих публікацій. На перше місце треба поставити фундаментальне видання - "Сенатскій Архив", тт. 8 - 15, - де вміщено протоколи засідань Сенату, що на них обмірковувалось питання, які торкались Нової Сербії, Слов'яносербії та Новоросійської губернії. На жаль, видання протоколів припинилось на 1765 році. Велику вартість мають для дослідника численні публікації О. О. Андрієвського, як от "Матеріали для історії Южно-Русскаго Края ХУІІІ ст." /"Записки Одесскаго Общества истории и древностей", том 14/, "Исторические материалы, извлеченные из "Архива Кіевскаго Губернскаго Правленія" /"Кіевскія Губернскія Ведомости"/, "Реляції Кіевских генерал-губернаторов за 1763 - 69 гг." /"Чтенія исторического общества Нестора-летописца" за 1893 рік/, низка документів, надрукованих в журналі "Кіевская Старина". В них, переважно в зв'язку з

боротьбою з запорожцями за землі, подано цікавий фактичний матеріал щодо колонізації краю.

Важливе значення для історії заселення краю мають збірники документів, що їх видав акад. Д. І. Яворницький: "Источники для истории запорожских казаков " т.І - П, "Сборник материалов по истории Новороссийского Края", "Степова Україна".

Велике значення для історії краю мають документи архіву кріпости св. Єлисавети, що їх видав В. М. Ястребов /"Зап. Од. Об-ва" т.ХУ/; треба зазначити також низку видань документів: М. Терновського - "К истории Запорожского Края" - надруковані у "Вестник'у Екатер. Земства" за 1904 рік, дуже цінні змістом, але недбало надруковані; П. О. Іванова - "Матеріали по истории Запорожья ХУШ ст."/"Зап. Од. Об-ва" т.ХУШ/; В. О. Грекова - "Бунт Сіроми" /"Зап. Іст.-Філ.Відділу УВАН, т.ХІ/. Сюди можна віднести цінний документальний матеріал, що міститься в монографіях А. О. Сказьковського - "Исторія Новой Сечи" й Єпископа Феодосія - "Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской Епархіи". В останній праці наведено повно або у витягах документи, що їх зібрав автор в єпархіяльних архівах щодо часу закладання церков у слободах Південної України, при чому ці документи цінні вже тим, що вони фіксують існування даної слободи, доповнюються вказівками, часто точно датованими, коли була заснована слобода, хто її заснував і хто жив на даному місці перед її скасуванням.

Величезне значення для історії Новоросійської губернії мають "Сборники Императорского Русского Исторического Общества", що містять матеріали законодавчої комісії 1767 року:

тут зустрічаємо накази депутатам Новоросійської губернії /т. 93/, а також дискусії на засіданнях комісії, де брали участь депутати від цієї губернії /т. 8, 32, 93 та ін./.

Окремо стоять пам'ятники мемуарної літератури ХУІІІ ст., записки сучасників цієї доби, на жаль дуже скупі; треба поставити на перше місце "Известія о жизни и похождениях"... С.С. Пищевича /"Чтения Об-ва історіи и древностей при Московском университете", 1884-5 р. і окремо/. В них він дає виключні своєю яскравістю і безпосередністю картини чужоземної колонізації Нової Сербії і Слов'яносербії та характеристику її діячів. Додатком до цього твору служать "Примечанія на Новороссійській Край", що їх написав його син, О. С. Пищевич /"Кіевская Старина" 1886 р. т. УІІ/. Цікавий матеріал містить в собі уривок мемуарів барона де-Тотта про наїзд кримських татар на Єлисаветградську провінцію /"Кіевская Старина" 1882 р./.

Для пізньої доби - 1774 р. - дуже цікавий опис краю академіка Гольденштедта; на жаль, цього опису досі не видано українською мовою; російською - видано кілька розділів /"Сборник Харьк. Истор. Фил. Общества"/.

З цього стислого огляду головних праць, присвячених добі, що її тут розглядаємо, видно, як малотуваги уділялось їй /вказані тільки найголовніші видання, а не повна бібліографія питання/. Тому за джерела для цієї праці служили не стільки друківані матеріали, скільки архівні.

Головні джерела для доби, що її тут розглядаємо, зосереджені в Дніпропетровському Історичному Архіві; він містить в собі колосальну збірку документів з історії Південної України,

починаючи з 50 рр. ХУІІІ ст. В ньому знаходяться фонди канцелярії Новосербського корпусу і канцелярії Новоросійської губернії. Матеріали ці, не зважаючи на їх виключну цінність, досі дуже мало використані. Частина їх опублікували М. Терновський, В. Греков, останніми часами - К. Гуслистий /"З історії селянських рухів на Україні"/, але тисячі величезних "справ" чекають своїх дослідників.

Не менше значення для цієї праці мав "Архів Таврического Управління Государственных Имуществ". Там знайшовся архів межових експедицій Катеринославського намісництва; в ньому містяться розпорядження про відмежування земель під слободи і приватним особам, прохання про приділення земель, скарги на захвати і несправедливе відмежування, статистичні відомості і т.д.

Дуже цікаві матеріали знаходяться в київських архівах: в Київському Центральному Архіві Давніх Актів знаходиться архів Київської Губерніяльної Канцелярії, що їй довгий час підлягала Нова Сербія і що мала постійні зносини з Новоросійською губернією. Ще цінніший матеріал містить в собі Рукописний Відділ Бібліотеки Української Академії Наук: в ньому зберігаються збірки рукописів, що належали О. М. Лазаревському і торкаються заселення краю в ХУІІІ ст., а також надзвичайно цінний архів кріпости св. Єлисавети, що його частину опублікував В. М. Ястребов. Цей архів являє собою невичерпане джерело відомостей про заселення, економіку, адміністрацію краю.

Чимало цінних матеріалів дав "Архів коша запорозьких козаків", де зберігаються документи з 30-х років ХУІІІ ст. Там

багато дечого стосується не тільки життя запорозьких вольно-стей, але й сусідських відносин між запорожцями і мешканцями Нової Сербії і Новоросійської губернії.

Надзвичайно цікаві матеріали містить в собі збірка рукописів б. Одеського "Общества истории и древностей", що перейшла до Одеського Історичного Музею. В ній містяться кілька тисяч документів, переважно в копіях ХІХ ст., що освітлюють заселення й історію краю.

Невелику кількість, зате дуже цінних своїм змістом матеріалів, удалося знайти в московському відділі Загального Архіву Головного Штабу /б. Лефортовський архів/.

Закінчуючи огляд джерел, використаних для цієї праці, треба згадати про мою власну збірку документів. Це-листування Хорвата та інших адміністраторів Нової Сербії з сусідами-губернаторами Смілянської губернії; в ньому багато цінних фактів, що освітлюють побутові умовини Нової Сербії.

На закінчення - кілька слів про прийняті скорочення:

К. Ц. А. Д. А. - Київський Центральний Архів Давніх Актів.

Зап. Арх. - Архів коша запорозьких козаків.

Т. У. Г. Им. - Архив Таврическаго Управления Государственных Имуществ.

Дніпр. Іст. Арх.- Дніпропетровський Історичний Архів.

Бібл.Укр.Ак.Н. - Бібліотека Української Академії Наук, Рукописний Відділ.

Од. Іст. Муз. - Одеський Історичний Музей.

М.О.Об.Ар.Гл.Шт.- Московское отделение Общаго Архива Главнаго Штаба /Лефортовскій Архів/.

П. С. З. - Полное собрание законов Российской Имперіи.

Сн. Арх. - Сенатський Архів.

К. Стар. - "Кіевская Старина".

Зап. Од. Об-ва - "Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей.

Сб. И. Р. Ист. Об-ва - "Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества".

Труды В. И. О. - "Труды Военно-Историческаго Общества".

Чтенія в Ист.Об-ве Нестора - "Чтенія в Историческом Обществе Нестора-Детописца".

Ч А С Т И Н А І.

ЗАСЕЛЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ І СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ .

I.

Поворот запорожців у їхні "вольності".

У цій праці, що ставить собі метою освітлити історію заселення Південної України, не можна обійти питання про границі Запоріжжя, власне про те, як самі запорожці та їх сусіди уявляли собі ці границі, зокрема північну границю.

Перший документ, що на нього посилались запорожці у всіх трудних випадках і що позначив границі Запоріжжя, була грамота, надана від короля Стефана Баторія 20.серпня 1576 року. Вона не збереглась в оригіналі, а тільки в копії універсалу Богдана Хмельницького з 15.січня 1655 року. В цій

I/А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, или послѣдняго коша запорожскаго, на основаніи подлинныхъ документовъ Запорожскаго Сѣчсего Архива. Изд.Ш, Одесса, 1885-6 р.ч.І, ст. 12-14; ч.Ш - ст. 275 - 277. Додаток ч.І.

Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Исторія запорожскихъ казаковъ. Т. II, СПб, 1895 г., ст.58-60. В обох виданнях надруковано той самий універсал, але з деякими змінами: А.О.Скальковський друкував його з копії, засвідченої від військового писаря Глоби і переховуваної в Запорозькому Архіві; Д.І.Еварницький-Яворницький-з копії, що зберігалась в "Моск.Отд.Общ.Арх.Гл.Штаба".

грамоті Стефан Баторій підтверджував права запорозьких козаків на місто Чигирин і надавав їм місто Терехтемирів з монастирем і перевозом через Дніпро:

"надает его королевская мосць козакам низовым запрожским векуисте город Терехтемиров з монастирем и перевозом, опрочь складового старинного их заповожского города Чигирина и от того города Терехтемирова на низ понад Днепром рекою до самого Чигирина и заповожских степов, ку землям чигиринским подошли, все земли, и со всема...местечками, селами и футорами, рыбными... ловлями и иными угоди, а в ширь от Днепра на степ, як тых местечек, сел и футоров земле здавна находились, и теперь так ся тоє в их заведаньи маєт заховати: городок старенний же заповожский Самар с перевозом и з землями вгору Днепра по речку Орель, а вниз до самых степов ногайских и крымских, а через Днепр и лиманы Днепровый и Боговый... и в гору реки Богу по речку Синюху, от самарских же земель через степ до самой реки Дону, где еще за гетмана козацкого Прецлава Ланцкорунского козаки заповожские свои зимовники мевали".^{I/}

В цій грамоті зазначені ті північні границі запорозьких вольностей, що на них запорозці ввесь час обстоювали свої права, і через те зрозуміло, чому вони уперто старались довести автентичність документів, хоч в архівах збереглись

тільки копії грамоти Стефана Баторія і універсалу Богдана Хмельницького. Питання про автентичність цих документів цікавило російський уряд й історик Г. Ф. Міллеру доручено на початку 1775 року розшукати в архіві оригінали грамот, але їх не знайдено. Міллер перший звернув увагу на те, що в грамоті Стефана Баторія багато анахронізмів і пізніших вставок.^{1/}

В договорі, що скріпив "вічний мир" між Росією та Польщею 26.квітня 1696 р., ціла територія Запоріжжя від Січі до устя р. Тясмина переходила

"во владение и державу великих государей... со всеми при них будущими стародавними вольностями, а от устья р. Тясмин рубеж имеет быть вверх в поле прямою чертою веден, Чигирина не займає"^{2/}.

Західня границя Запоріжжя в Карловицькій угоді 1699 р. була зазначена вздовж р. Синюхи.^{3/}

Таким чином, наприкінці ХУП ст. була більш-менш визначена границя Запоріжжя на правому березі Дніпра - північна - вздовж р. Тясмина і р. Синюхи, західна - вздовж р. Богу. Не

1/ Г. Ф. Миллер. Исторические оочинения о Малороссии.

Разсуждения о запорожцахъ . Москва, 1846, ст.43-44.

Л.П./ПАДАЛКА/. Происхождение запорожскаго казачества.

"Кіевская Старина", Кіевъ , 1884, т.Х, ст. 44.

Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Исторія запорожскихъ козаков , П,изд. 1895 г., ст.60.

ЙОГО Ж. Вольности запорожскихъ козаковъ .СПБ., 1896, ст.3.

2/ П. С. З. 1686 р. ч. II86, 26.IV.

3/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Вольности, ст.5.

така виразна була границя на лівому березі Дніпра. Тільки 1703 року ми бачимо спробу запорожців установити границю вздовж р. Самари, але домагання їхні не зустріли підтримки з боку гетьмана Мазепи.^{1/}

Початок XVIII ст. приніс з собою різку зміну в становищі запорозьких козаків і перегорнув всі їхні відносини з російським урядом. Запорозькі козаки з кошовим отаманом Костем Гордієнком стали на бік Мазепи;^{2/} Січ Запорізьку зруйнувало російське військо. Після поразки шведів під Полтавою козаки перейшли під "протекцію" кримського хана й заснували свою Січ в Олешках.

Тимчасом, на підставі невдалого для Росії Прутського миру Туреччина дістала 1711 року всю територію, яку запорожці вважали своєю - нова границя пройшла від Азова до середньої течії Орелі, вздовж річки Орелі до її устя, вздовж Дніпра до Крилова, далі - до верхин річок Іркля, Інгульця, Інгула, Вісі і течією р. Синьки до її впаду в Бог.^{3/}

1/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Вольности, ст.6-7.

2/ Л. Н. ЮНАКОВЪ. Документы Сѣверной войны. "Труды Императ. Русскаго Военно-Историческаго Об-ва", СПБ., т.III, ст.II2.

С. М. СОЛОВЬЕВЪ. Исторія Россіи. Изд. "Общественная Польза", кн.III, ст. 1544.

3/ П. С. З. 1711 г. ч. 2398, 12.VII.

С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.IV, ст.72.

Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Вольности, ст. 7 - 10.

Здавалось би, що запорожці могли тепер сміло повернутись на свої колишні місця. Однак, вони не тільки не вважали, що мають право вернутись туди, але, сидячи в Олешках, просили російський уряд дозволити їм перейти на Чортомлик і "сісти" тут, як колись, кошем; з таким проханням вони звернулись 1714 р. до гетьмана Скоропадського. Як відповідь на це прохання російський уряд дав тільки дозвіл окремим козакам, "сознающим свою вину", вернутися в "Малую Росію" і оселитися "где кто родился"; старшині запорозькій обіцяв "уряды знатные по полкам", "принять же их з землею, где они живут, в подданство или позволить жить в Старой Сечи" російський уряд вважав неможливим, бо землі ці належали Туреччині. Проте, запорожці і далі просили в російського уряду дарування їхніх провин та дозволу вернутися на старі місця. Не дістаючи дозволу, запорожці 1728 р. перейшли на Чортомлик, заняли деякі місця понад річкою Самар і послали знову прохання до Петра II-го прийняти їх "служити". Разом із тим повідомляли вони про те, що "отлагаются от бурсурменской державы".^{2/} Справу цю розглянула Верховна Таємна Рада і дала указ генерал-фельдмаршалу князю М. М. Голіцину: "запорожцев... в границы России ни под каким видом не впускать, никакой протекції и защищенія им не давать и от границ

1/ А. А. АНДРЕЕВСКИЙ. Матеріали для истории Южно-русского края в XVIII стол. "Зап. Од. Об-ва Ист. и Древн.", т. XIV, 1886.

Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. История запорожских казаков, т. III, СПб, 1897, ст. 516, 517.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники для истории запорожских казаков. Т. II, Владимир, 1903, ст. 1083 - 1101.
С. М. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн. IV, ст. 1110-12.

оружием отбивать".^{1/} Коло двох років перебули запорожці на усті Чортомдика і 1730 р. повернулись "в протекцію" кримського хана.^{2/}

Залишивши Чортомлик, запорожці не повернулись уже в Олешки, а оселились при усті р. Каменки. Треба пам'ятати, що в Олешки перейшли 1709 року не всі запорозькі козаки: перейшли переважно "січовики"; значна частина запорожців лишилась на "прежних местах", в зимовниках і хуторах, займалась скотарством, різним промислом. Зв'язок між тими, що відійшли, і тими, що залишились не поривався.^{3/} У князя Мишецького зустрічаємо вказівку на складні взаємовідносини між тими й другими козаками: козаки-січовики дивились на самарських козаків, як на своїх підданих і намагались експлуатувати їх, і це викликало в останніх помсту: довідавшись про вихід січових козаків у похід на черкасів, самарські козаки напали на Січ /що знаходилась ще в Олешках/^{4/} і пограбували їх.

1/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Там же, т.ХІУ, ст. 288.

Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Исторія запорожскихъ казаковъ .
Т. III, ст. 543 - 544.

ЙОГО Ж: Источники, т. II, ст. II26 - II37.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Исторія запорожскихъ казаковъ .
Т. III, ст. 551.

3/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Там же, т.ХІУ, ст. 288.

4/ Кн. МЫШЕЦКІЙ. Исторія о казакахъ запорожскихъ.

"Чтенія въ Москов. Об-въ исторіи и древностей Рос.",
1847, кн. 6. Смѣсь II.

життя козаків "під кримською протекцією" було тяжке. Правда, вони не платили ніяких податків, але були позбавлені звичних їм джерел існування: піщані землі коло Олешок не давали змоги займатись скотарством, ані заснувати зимовники; позбавлені вони були й змоги ловити рибу в Криму, залишалось тільки мисливство. Надане їм право брати сіль в кримських озерах, спочатку навіть зі зменшеним митом, не винагороджувало запорожців, бо їм заборонено торгувати в Криму і в Очаківі, тоді як в Січі могли торгувати всі, хто хотів: і греки, і татари, й очаківські мешканці. Єдиним значним джерелом прибутку були перевози на Дніпрі та Бозі, де вони брали мито за кожний перевезений віз, за кожну голову худоби. Мишецький, що добре знав становище ~~запорожців~~^{I/}, писав, що "козаков життя под крымскою властію было зело трудно, ни в чем они совершенной воли не имели". З бігом часу становище запорожців ставало дедалі все тяжче, і відносини їх з татарами все гіршали. Так вони втратили право брати сіль з наполовину меншим митом, їх стали посилати на земляні роботи, на Перекоп, за втечу з роботи їх суворо карали, на них накладали різні "дані" і т.д. Особливо тяжка була для запорожців військова повинність: участь у походах татар, що завжди старались покласти на них найтяжчі доручення і гнали їх кудись далеко.^{2/}

Не дивниця, що запорожцям дедалі все тяжче було перебувати

I/ Кн. МЫШЕЦКІЙ. Исторія о казакахъ запорожскихъ. "Чтенія в Моск. Об-ве ист.и древн.", 1847, кн.6, Смѣсь, ст. II-12.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Исторія запорожскихъ казаковъ, т. III, ст. 555 - 558.

під "татарською протекцією".

Обставини скоро змінилися на користь запорожців. 1731 року, за проектом командуючого військом в Україні і Київського генерал-губернатора графа Вейсбаха, розпочато будівництво лінії укріплень від Богородицького ретраншементу при усті р. Самари до Сіверського Донця для оборони російської границі від можливих нападів татар або турків. Будівництво цієї "Української лінії" було покладено на графа Вейсбаха. Будівництво укріплень та їх оборона вимагали величезного числа людей і великим тягарем лягали на нечисленне українське населення тих місцевостей. При таких обставинах поворот запорожців Вейсбах вважав дуже бажаним, він відновив таємні переговори з ними і навіть взяв на себе посередництво між імператрицею Анною і ними. Однак, довго російський уряд не згоджувався на поворот запорожців, не бажаючи створювати цим ускладнень в дипломатичних відносинах з Туреччиною. ^{I/} Так тяглося до 1733 року, коли, після смерті польського короля Августа II, в Польщі почалась боротьба між двома претендентами на престол: сином Августа II, Фридрихом-Августом, підтримуваним від Австрії й Росії, і Станиславом Лещинським, підтримуваним від Польщі й Франції. Щоб забезпечити успіх, прихильники Лещинського звернулись по допомогу до Туреччини, Криму й запорожців.

I/ Кн. МЫШЕЦКІЙ. Ор. сіт .ст. 13.

А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, ч. II, ст. 33-40.

Д. И. ЗВАРНИЦКІЙ. История запорожскихъ казаковъ , т. III, ст. 552-554, 558-60.

Перед російським урядом стало питання: чи мати запорожців за своїх супротивників, чи прийняти їх в підданство. Тоді саме вони прислали вже до фельдмаршала Мініха, що стояв з військом на Україні, своїх послів з новою просьбою дозволити їм вернутися і прийняти їх "под скипетр російській". Як відповідь на це прохання, що його підтримав і Мініх, прийшла 31.серпня 1733 р. від імператриці Анни грамота, де в туманних виразах запорожцям дарувались всі їхні провини й була обіцянка "милости" на майбутнє. Нічого конкретного в ній не містилось, і, головне, не згадувалось ані словом про дозвіл переселитися, ні про границі запорозьких земель, ні про права запорожців на ті землі, що на них вони збирались оселитись. Ця неясність була причиною довголітніх непорозумінь між запорожцями й російським урядом.

На початку 1734 р. кримський хан зажадав, щоб запорожці взяли участь в поході на Польщу для підтримання кандидатури Лепинського. Далі тягнути невиразне становище було вже неможливо. Запорожці, не відповідаючи ханові, рушили в дорогу. З дороги вже послали вони гонця до графа Вейсбаха з повідомленням про те, що сталося і з просьбою дати вказівки, що їм далі робити. Вейсбах скористав з нападу ногайських татар, підданих Туреччини, на село Биркут і подав цю справу російському

I/ Д. БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ. История Малой России, т. IV. М. 1882р. ст. 227.

Г. МИЛЛЕР. Разсуждения о запорожцах. "Чтения в Моск. Об-ве", 1845, кн. 5, ст. 60.

А. И. РИГЕЛЬМАН. Летописное повествование о Малой России. М. 1847, ч. III, кн. V, ст. 140-141.

урядові, як порушення мирного трактату з боку Порти і запропонував прийняти в підданство запорожців, а їм послав листа, що подавав їм певні надії. На цій підставі запорожці посунулися далі й заснували свій кіш над річкою Підпільною в урочищі ^{1/}Базавлук. Територія, що її вони вибрали, знаходилась, на підставі Прутського миру, в межах турецьких володінь, але на це вони не хотіли вважати. Цікаво, що питання про право на ці землі було предметом довгої та жвавої дискусії, в якій були висловлені думки, різко суперечні між собою. В своєму "Наставленні" запорожцям, як їм слід відповідати татарам, коли ті будуть вимагати пояснення, Вейсбах радив відповідати так: "что вы люди вольные, из доброй воли, а не с принужденія в их татарскую протекцію отдались"^{2/}...; в другому напученні він

1/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи. Ч. II, ст. 38-40, 44-45.

С. М. СОЛОВЬЕВЪ Там же, кн. IV, ст. 1324-5.

Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Исторія запорожских казаковъ, т. III, ст. 552-560.

П. П. КОРОЛЕНКО. Матеріали по історії войска запорожскаго. "Сборник Харьков. Ист.-Филол. Об-ва", т. IX, 1897, ст. 140-142.

Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Исторія запорожских казаковъ, т. III, ст. 557 - 58.

2/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, т. III. Приложение ч. 7, ст. 289-293.

Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Число и порядок запорожских сечей. "Кіевская Старина", 1884, т. VIII, ст. 603.

висловлювався ще виразніше:

"что до такого места надлежит, где вы все не селитесь... то все тые места ваши собственные, которыми вы чрез несколько сот лет безпрекословно со всех сторон владеете, и что в оные места, яко вам прямо принадлежащие, ни Россія, ни Порта, ни хан Крымский и никто вступить не может... понеже ж никому до тех мест дела нет, того ради уповаете, что вы при спокойном пользованьи тех земель... оставлены будете, тоцию найпаче, понеже и с вашей стороны турецкой и крымской стороне никакой противности показано не будет, а себе до последней капли крови своей в тех своих древних и праведно принадлежащих землях защищать и оборонять станете".^{I/}

Так просто всупереч мирним трактатам розв'язав Вейсбах це складне питання. І треба сказати, що розв'язав дуже невдало. Принаймні російський уряд в своїх інструкціях резидентові в Царгороді І. І. Неплюєву цілком інакше освітлював справу переходу запорожців. Признаючи, що територія, яку вони зайняли за Прутським трактатом, належить Туреччині, Неплюєв мав на можливе запитання Порти відповісти так: "русские государи к себе их не призывали..., хотя запорожцы перешли с своего коша на новый, но русской государыне до того дела нет; так как но-

-----
I/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи . Ч. II, ст.

вый кош не в русских границах обретается". /25.серпня 1734р. /^{I/}
Так розуміли справу татари й турки, і саме ця обставина, себто що запорожці, живучи на турецькій території, прийняли російське підданство, особливо обурювало Порту, і вона зажадала від Росії, щоб запорожці були переведені в межі Російської Імперії.

1734 року 2.вересня кошовий отаман Малашевич з військовою старшиною і рядовими козаками, разом 153 чоловіка, прибули до Білої Церкви, де перебував граф Вейсбах, щоб остаточно з'ясувати умови їхнього переходу під російську "протекцію". Вейсбах порадив їм залишити вибране вже місце, бо воно належить Порті, і перейти в межі Російської імперії, щоб не порушувати мирних трактатів з Портою. На цю пропозицію запорожці дали відповідь у писемній формі, надзвичайно характеристичну. З неї ясно видно, як запорожці уявляли собі права на звійняту землю. На випадок запиту з боку Порти вони збирались одповісти, що

"земля по нас весьма принадлежит е.и.в... во владении

быть"....,

а на запит, чому раніше про це не згадувалось, відповісти, що

"яко мы за преступления отцов наших в высоком гневе
е.и.в.содержаны были, затем для нас, как долго были
под их турецкою протекцией, а земля та не надобна и

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники, т.П, ст.1148 - 1152.

ЙОГО Ж: Історія запорожських казаків, т.ІІІ, ст.

569 - 72.

об ней не требовано, и яко бы им оная земля принадлежала, а и не как мы в преступленіях отцов наших у е. и.в. всемилостивейшее прощение получили, и в свою природную протекцію возвратились, то и оная земля заподлинно с нами последует, о чем самой Порте известно, что нам с российской стороны и между Портою разграниченія и об ней упоминаемо не было".

Наколи б це було потрібне, запорожці згоджувались перейти ближче до границь Росії і заснувати кіш між порогами і р. Тясмином, але просили в цьому випадку субсидії від російського уряду. I/ В цій відповіді запорожців ми бачимо ціле кредо, вислів твердої й непохитної віри в своє непорушне право на свої "вольності", не зважаючи ні на які договори між Росією і Туреччиною.

Через рік, 1735 р., в супліці, поданій імператриці Анні, військо запорозьке просило на випадок претенсії з боку Порти або Криму на зайняті запорожцями землі, не виселяти з тих земель військо:

"Ибо сей кут земли, где ныне кошем пребываем, не есть туркам или татарам разграниченный, токмо на той стороне Днепра, где Самар городок был... взявши от Днепра понад Орелью до Дону реки, да в другом месте за рекою Богом от Очакова до Кодимы разграничено, а сего места,

---

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, II, II84, II59 - II63.

ЙОГО м: Исторія запорожскихъ казаковъ .Т. III, ст. 572 - 576 .

где мы с войском пребываем, не разграничено, а всегда в прошлые и прежние годы за несколько сот лет... самодержцам всероссийским и королям польским служило наше войско, то никто сего днепрового места не заго- нял і не интересовался..."^{I/}

Я не випадково так докладно спинилась на цих перегово- рах: в них почасти лежить ключ до розуміння причин тих супе- речок і непорозумінь між запорозьким військом і російським урядом, що виникали протягом всього часу існування останньої Запорозької Січі і закінчилися її зруйнуванням. В основі їх лежало тверде переконання запорожців, що перехід їх під "про- текцію" російського уряду не був звичайним прийняттям піддан- ства, тільки свого роду комендацією. Як 1709 року, приймаючи протекцію кримського хана, так і 1734 р., переходячи під про- текцію Росії, запорожці вважали, що за ними лишаються їхні права, або "вольності" - право самоврядування, суду, збору податків, а, головне, право володіння землею, незалежно від тих трактатів, що їх ухвалювали щодо верховних прав на неї Росія і Туреччина, - "та земля по нас" переходить то до Кри- му, то до Росії, - вважали вони. Під час перебування в Олеш- ках запорожці не потребували землі: й не заявляли своїх прав на неї, але з переходом на Базувлук вони знову ввійшли в во-

-----
I/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, П., 1198 - 1201.

I/
лодіння нею. Треба зазначити, що питання про право на ці землі мало цікавило Порту; 1734 р. в Нову Січ приїхав турецький посол Ахмет-ага з дорученням з'ясувати на місці, чи не будуть запорожці кріпостей. Переконавшись, що в Січі дійсно нічого нема, крім куренів, він заявив запорожцям, що "хоча сія граница к Турецкой Порте или к полякам надлежит, то однако ж дабы войско здесь обреталось яко на крайнем месте фортецы не стрило, а о границе, чья она будет, два монарха турецкій и російській говорить будут".^{2/} Таким чином, сторона, що її права на землі, зайняті запорожцями, були заперечені, - несподівано зрікалась їх, переносючи рішення питання на нараду монархів. Цікаве й те, що коли 1735 р. знову приїхали турецькі послы в Січ, і запорожці і на цей раз прийняли їх неприхильно і підчеркнули свою вірність Росії, то Порта й тоді не заявила ніякого протесту.^{3/}

Так почалось нове життя запорожців на їхній старій території. Границі запорожських "вольностей" зазначались так : від Крилова Дніпром до Переволочни, від Переволочни до Бахмуту, вздовж Орелі і Сіверського Донця; від Сіверського Донця - Калміусом до Азовського моря, до Берди, від Берди - до устя Кінських Вод, далі на лиман Бога, Богом - до Запорозь-

---

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Исторія запорожскихъ казаковъ , т.

III, ст. 601 - 602.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Там же.

3/ Там же, ст. 604 - 605 .

кого Гарда, від Гарда до устя р.Синюхи й од Синюхи - до Крилова.

Білгородський трактат 1738 р. і "інструмент" 1740 р. ^{1/} на перший час нічого не змінили у фактичнім становищі запорожців, хоч юридично закріпили за Росією ту територію, що на підставі Прутського миру відходила до Турції. Границі цієї території тепер були визначені так: від устя р. Кодими границя ішла р. Богом на р. Ташлик, далі полем через р.Гарбузину, Мертві Води - до старої мечеті на р. Солоній, через р.Бланець до старої мечеті на р. Громоклеї, далі течією Громоклеї до В. Інгула, до Бекенейського броду, через р.М.Інгул далі полем до устя р.Каменки і далі Дніпром. Східну границю Інструмент визначав так само, як вона була вказана в межовій записі 1706 року: від впливу р.Конські Води в Дніпро, проти Камінного Затону, течією р.Конки, далі простою лінією на схід над вершинами річок Токмака, Бердинки, Середньої Берди, Крайньої Берди до р.Великої Берди і далі течією Берди до впливу її в Азовське море. ^{2/} Новий Інструмент, зложений 1742 р., докладніше визначив східну границю: він провів границю од вершин р. Конки до вершини Великої Берди, звідти до нового городу Міуського при усті р. Міуса в Азовське море. На півночі границя ішла Сіверським Донцем і Ореллю. ^{3/}

1/ П. С. З. 1740 р., ч. 8276, 4.XI.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Вольности, ст.12.

3/ Инструментъ 1742 р. "Зап.Од. Об-ва исторіи и древно - стей", стор. 834.

Перші роки запорожці володіли всіма своїми "вольностями", не відчуваючи жадної переміни в юридичному становищі. І744 року польський уряд заявив претенсію, що при розмежуванні земель між Росією і Туреччиною не було представника від Польщі, і тому неправильно відмежували смугу землі при усті р. Синюхи, приналежну до Польщі. Наслідком цього протесту, на ім'я кошового отамана послана була І5.грудня І744 р. грамота, підписана імператрицею Єлисаветою, де говорилося, що

"скільки здесь ведомо, изстари те места /що на них претендує Польша/ принадлежат к Запорожью, и во оных рыбные и звериные промыслы имели, и таким образом ими владели наши подданные запорожские козаки и о тех местах и о старинных во оных границах потребному известію без сумненія надлежит быть у вас в войске";

через те в Запорожжя послано капітана Колжубакіна, щоб йому кошовий передав відомості про границі війська, писемні, якщо такі були, або на підставі спогадів старих людей. І/

Як відповідь на цю вимогу запорожці подали І745 року докладний опис границь, на підставі вказівок старих людей, а головне на підставі грамоти Стефана Баторія. На основі цих відомостей російські, польські та запо-

---

І/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, т.ІІ, ст. І7І8.

П. О. ИВАНОВЪ. Матеріали по исторіи Запорожья ХУІІІ ст. "Зап.Од.Об-ва исторіи и древностей", т.ХХ, ст.83.

розькі комісари й визначили йому границю з Польщею.

1746 року наслідком спору запорожців з донськими козаками були визначені й східні границі запорозьких володінь. Під час відсутности запорозьких козаків донські козаки почали користатись рибними промислами на Азовському морі, на р.р. Берді й Калміусі; повернувшись, запорожці виперли звідти донців. Тоді Єлисавета наказала дослідити цю справу, і після трилітніх розмежовувань була встановлена 1746 р. границя між запорозькими й донськими козаками:

"запорожцам владеть реками Самарью, Волчими Водами, Бердою, Калчиком, Калмиусом и прочими впадающими в них речками, косами и балками и всякими угодиями по прежнюю 1714 г. границу".

Річки Калміус і Калка мали тепер бути границею між запорожцями і Військом Донським.^{2/}

Заходячи наперед, я хочу спинитися на інтересному факті, вірніше сказати, на цілій низці фактів, що показують, як сам уряд не задумувався над тим, на яких підставах приймав він в підданство запорожців. Так 1750 року гетьман граф Розумовський запитав Сенат, на яких умовах прийнято запорожців у під-

---

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, т. II, ст. 1723 - 24.

А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Исторія Новой Сѣчи. Т. II, ст. 118-119. /Тут надрукований той самий документ, тільки з деякими змінами/.

2/ А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Там же, ст. 118 - 120.

данство. На це Сенат одповів, що він не знає на яких умовах це сталося і що про це повинна відати Колегія Закордонних Справ. ^{I/} На жаль, ми не знаємо відповіді цієї колегії, але можна припускати, що вона знала не більше, ніж Сенат. Принаймні, 1743 р. на запит Сенату :

"по вступленн~~и~~ их в подданство российское у кого в ведомстве были и ныне где под веден~~и~~ем состоят " - Колегія відповіла так: "указ об них послан из бывшего кабинета к генералу Вейсбаху, а потом... к бывшему генерал-фельдмаршалу Миниху, а ныне оные под чьим веден~~и~~ем обретаются... в той колегии неизвестно". ^{2/}

Неясність у відносинах, брак докладних умов, а також і вирадної точки погляду щодо відносин з запорозькими козаками характеризують політику російського уряду за весь час існування Запорозької Січі. Ця неясність відносин приводила до того, що при кожному непорозумінні питання про права запорожців на землі розв'язував російський уряд наново. Починалось з'ясування "исконных прав", розшукувано грамоти й універсали, ухвалювалися різні рішення, що їх при нових непорозуміннях не приймалося на увагу і знову розшукувано в архівах грамоти і розпитувано "старожилів". В дальшому викладі нам не раз прийдеться спинятись на цій невиразності, а тепер я тільки зазначу, що десятиліття перед знищенням Січі, 1764 - 1775 рр., відзначалось особливо частими спробами з'ясувати характер цих "прав".

I/ Сенатській Архивъ, СПб, т. VIII, ст. 173 - 176.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, ч. II, 1714.

II.

ЗАСЕЛЕННЯ "ЗАДНЕПРОВСКИХ МЕСТ" й "УКРАЇНСЬКА

ЛІНІЯ".

Ми вже зазначали вище, що населення Південної України складалось не тільки з запорозьких козаків-січовиків-війська. З давніх часів на "вольностях" було й осіле населення, що жило в хуторах, зимовниках, слободах, займалося хліборобством, скотарством, рибальством, бджільництвом, мисливством. Контингент цього населення все зростав в міру того, як соціальні й економічні умовини життя в Лівобережній і Правобережній Україні гіршали, і маси населення прагнули вийти з-під гніту старшин і панів. Тут загрожували, правда, від часу до часу наїзди татар, але ж це була небезпека тимчасова, тоді як ярмо кріпащини гнітило все тяжче й тяжче, і від нього не рятували ні темні ліси, ні степи. І ми бачимо, як у степи, як тільки затихали татари, з різних місцевостей України починали просуватися люди, не дивлячись на всі сторожі й кордони. Ішли вони головним чином з Лівобережної України, переходили Дніпро коло Кременчука і ховались у лісах понад Цибульником і Тясмином; ось це й були місця, де розміщались перші осельники в цьому краю. ^{I/} Взагалі північні частини запоє

I/ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії, т.
III. А. А. РУСОВ. Александрійській уезд, ст. II 8.

розьких "вольностей" були заселені густіше, ніж південні. Тут на півночі були вже наприкінці ХУП і на початку ХУШ ст. не тільки окремі хутори, але й великі села й слободи.

Звичайно, не легко встановити час заснування сіл. Ми можемо тільки приблизно встановити цей час за датами, коли є докладні писемні відомості про ці села. Так уже існували в ХУІ ст. Кодак, Самарь, Монастирище, Звонецька Балка, Ще більше селищ згадується в ХУП ст.: Романів Яр, Тройниць-ке, Жовте, Орловщина, Кузьмин Яр, Чаплине, Спаське,

---

1/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСІЙ /МАКАЕВСКІЙ/. Исторический обзоръ православной христіанской церкви в пределахъ нынешней Екатеринославской губерніи до времени формального открытія ея. Екат. 1876, ст.28.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Вольности, ст.169.

3/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСІЙ. Матеріалы для историко-статистическаго описанія Екатеринославской губерніи. Екатер. 1880, в. I, ст.12.

4/ Там же, в. I, ст. 205.

5/ Там же, в. I, ст. 242.

6/ Там же, в. I, ст. 382.

7/ Там же, в. I, ст. 259.

8/ Там же, в. I, ст. 418.

9/ Там же, в. I, ст. 425.

1/ Ясеновате , 2/ Лозовий Яр , 3/ Залізна , і т.д. За даними ХУП ст. можна навіть встановити, звідки прийшли люди, що заселили той чи інший пункт, напр., слободу Плахтіївку наприкінці ХУП ст. заселили виходці з Волині , 4/ теж вони заселили Варварину Балку , 5/ Воронівку заселили виходці з Полтавщини . 6/

Я не буду перечисляти назв сіл і слобод, що з'являються на початку ХУІІІ ст., їх для цього занадто багато. Багатий матеріял до цього питання зібраний в уже не раз цитованій книзі Преосвященного Феодосія - "Матеріалы". В цьому виданні він подає на підставі церковних архівів часто точні дати заснування селищ, а часом - дату, коли селище згадується в документах. З рукописних матеріялів, що їх зібрав О. М. Лазаревський, 7/ видно, що наприкінці ХУП і на початку ХУІІІ ст. велике число ґрунтів, сіножатей, пасік понад річками Омельником, Інгульцем, в околицях сіл Калужної, Бородаєвки, Буянова були продані, і купчі датуються 1684, 1691, 1692 р. р.

1/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСІЙ. Матеріалы для историко-статистического описанія Екатеринославской епархіи. Екатер. 1880, в. П, ст. 38.

2/ Там же, в. І, ст. 539.

3/ Там же, в. П, ст. 60.

4/ Там же, в. І, ст. 281.

5/ Д. И. ЭВАРНИЦІЙ. Вольности, ст. 186.

6/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСІЙ. Матеріалы..., в. І, ст. 205.

7/ БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК, Київ, ч. 63.

Не опустіли "вольности" й тоді, коли кіш запорозький перенесено в Олешки. Цікаве свідчення козака Полтавського полку Ковальчука: 1728 року він виказував, що кілька тисяч козаків кочували в степах понад річками Богом, Ісунею, Інгулом, Базавлуком, Великою і Малою Каменкою, Сурою, Саксаганню, Самарою, Протовчею та ін.; він припускав, що там були "многія тисячи людей, только о подлинном оных числе знать не можно", в той час, як в Олешках, як він казав, було не більше, як півтори тисячі чоловіка. ^{I/} Вище вже згадувалось про зносини запорожців, що перейшли в Олешки, і тими, що залишились на "вольностях". У Мишецького є вказівки, що запорозькі зимовники тоді були між Переволочною і Богом. Звичайно, ми не можемо навіть приблизно визначити число населення в запорозьких "вольностях", але можна сказати з повним правом, що про повне заупустіння їх не може бути й мови.

Під час перебування коша запорозьких козаків в Олешках, а потім на р. Кам'янці, збільшується приплив переселенців з Лівобережної України р.р. Тясмин, Інгулець, Омельник. Користаючись тим, що бувших власників земель не було, почали в 1710 р., особливо в 1720-их рр. захоплювати й заселяти землі переважно козаки Миргородського полку, пограничних сотень Городиської, Власівської, Кременчуцької, Потоцької. ^{2/} Приваблювало

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники, т. II, ст. II38.

ЙОГО ж. Исторія запорожскихъ казаковъ, т. III, ст. 542-4.

2/ А.А. АНДРИЕВСКИЙ. Матеріали... "Записки Одес. Об-ва истории и древностей", т. XIV, ст. 287 - 89.

"Чтенія М. Об-ва", 1847, кн. 6. Смѣсь, II.

сюди людей те, що тут були ліси, - їх так бракувало їм у рідному краю, і сюди люди приїздили по дрова та лісовий матеріал, а потім починали потроху й осідати на нових місцях. Вільні землі захоплювано звичайним способом займанщини, але разом з тим з'являються і купці, і число їх з кожним роком зростає.^{I/} Ці факти цікаві не тільки тим, що свідчать про збільшення населення в околиці річок Тясмина й Інгула, але й тим, що тут разом з фактичними власниками з'являються і юридичні.

В той самий час помітне старання і з боку Польщі захопити ті землі, де за Андрусівським миром не мали права оселятися, а також і землі запорозькі, зайняті виходцями з лівобережних полків. Про це виразно й докладно писав державному канцлерові графу Головкину 1728 р. гетьман Данило Апостол, на підставі низки скарг од старшини Миргородського полку. В цій скарзі вказує він, що поляки захоплюють землі, які мали лишатися "по трактату вчного мира... в пусте", а також ґрунти, ліси, пасіки тощо, та вимагають "бджолиної" десятини від людей, що там живуть.^{2/} Споры з поляками за запорозькі землі набирали дедалі гострішого характеру, і 1732 р. зорганізовано комісію під головуванням генерала фон Штофельна, що в її склад входили - полковник гадяцький Грабянка і старшина Миргородського полку. Комісія мала на місці оглянути границю з Польщею і "места и земли, которые захватили поляки и которые

I/ БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК, збірка О.М.Лазаревського, кн. 63.

БІБЛ. УКРАЇН. АКАД. НАУК, копії докум. ХУШ ст., ст. 1681.

2/ Там же, копії докум. ХУШ ст., ст. 1965 за 1743 р., 134/1859, лл. 941-45.

поселили, внонь перешедши границу, паки к высокой державе е.и.в.отобратъ". Границя була остаточно встановлена течією р. Тясмина, його допливу Іркля, далі - між лісами Мотроним і Чутою до Круглого байрака і Чорного лісу. Комісія зібрала які тільки існували тоді мапи, розпитувала старожилів і зложила докладний опис всіх місцевостей, захоплених поляками. З того списку видно, що поляки захопили 13 заселених місцевостей і за час їхнього володіння заселено ще 10. Серед цих селищ, тимчасово захоплених поляками, були слободи-Криловська, Колонтаївка, Цибулів, села - Андрусівка, Нестерівка, Крюков. Дарма що польський уряд пробував протестувати, все таки ця територія вернулась до Росії, або, як сказано в указі генеральної військової канцелярії Миргородському полковникові Капністу:

"Ген.фон Штофель с малоросійскою старшиною у поляков из тогдашнего их владения отобрали и во владение ^{I/}россійское ~~пре~~вратили по прежнему".

Таким чином, в результаті колонізаційної діяльності населення Миргородського і Полтавського полків, а також і польської шляхти, на час повороту запорожців з кримських володінь північна частина їхніх вольностей була досить густо заселена. Північну частину селищ, як от Крилов, Походіївка, Оробиївка, Нестерівка, Стецівка, Андрусівка, Колонтаївка, Войтово, Цибулів, Глинськ, Тонконогівка, Бихівка, Ковалівка, заселили ви-

---

I/ А. А. АНДРІЕВСКІЙ. Матеріали... "Зап. Одес. Об-ва, т. XIV, ст.340.

ходці з Миргородського полку, а підлягали вони владі Миргородського полковника; південна частина, як от Мишурин Ріг, Камянка, Плахтіївка, Деріївка, Обоянськ, Калужино - на такій самій підставі належали до Полтавського полку.^{1/} О. О. Русов зазначає, крім того, і зайпле населення, - так він указує, що слободи -Плоську і Знаменку - заснували старообрядці-росіяни під час відсутности запорожців.^{2/} Але, звичайно, в період, що його тут розглядаємо, російських переселенців було мало; основну масу населення в цей час становили виходці з Лівобережної і Правобережної України: козаки, посполиті, також і старшина, що в цей час уже починає набувати собі різними способами хутори й слободи. Так ми вже зазначили, що 1728 р. скаржилась на поляків з приводу захоплення її земель старшина Миргородського полку: мали багато хуторів і млинів-і полковник Капніст і гетьман Данилс Апостол.^{3/}

Поворот запорожців 1734 р. не вплинув спочатку на заселення північних окраїн "вольностей". Землі ці не були їм тоді потрібні, а теоретичні питання щодо права володіння - мало їх цікавили. Це питання більше цікавило пізніших дослідників, і ми зустрічаємо в деяких із них цілком виразну характеристику

1/ БІБЛ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Копії ХУШ ст., ч. 1965, Вип. із книг Прав. Сената Малор. Експед., 1742, ч. 123/1859.

2/ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії, т. III, Александрійській уезд, ст. 119.

3/ БІБЛ. УКРАЇН. АКАД. НАУК, копії ч. 1681.

земельних відносин в задніпрянських місцевостях. Так О. О. Русов відзначав, що з огляду на те, що запорожці, яким належали землі на південь од Тясмина, перебували в кримських володіннях /Олецки/ і "вольности" їхні лишались без власників, засновані в них слободи знаходились під урядом гетьмана; пізніший дослідник М. М. Ткаченко схарактеризував становище ще точніше: "землі ці належали Запорозькій Січі... і були в той же час в сфері впливу Миргородського і Полтавського полків".

Таким чином, зі слів обох дослідників можна зробити висновок, що тут була мова лише про підлягання полковникам - Миргородському і Полтавському - населення, що осіло слободами на запорозькій землі. І дійсно, коли почалась війна з Туреччиною, населення це було переведено за Дніпро: "в тамошніх местах поселившиеся обыватели для охранения их от нападений неприятельских переведены в Малую Россию".

Треба зазначити, що на тому етапі господарського розвитку запорожці ще мало цікавились землями. І перед їхнім відходом до татар, на їхніх вольностях "самотьоком" селились слободи, з'являлись хутори; своє відношення до землі запорожці яскраво висловили у відповіді, даній 1734 р. графу Вейсбаху з приводу відносин своїх з татарами, що випасали стада на їх -

---

I/ Матеріали для оцінки земель Херс. губ., т. III, Александрійській уезд, ст. 213, 118 - 119.

2/ М. М. ТКАЧЕНКО. Утворення Нової Сербії. "Україна", 1926, кн. 2-3, ст. 132.

3/ А. А. АНДРІЄВСКИЙ. Матеріали..., "Зап. Одес. Об-ва", т. XIV, ст. 340.

ніх землях: "Довольно земли останется как нам, так и тата -
I/
рам". Пізніше, 1751 р., скаржучись Єлисаветі на захоплення
їх земель старосамарськими мешканцями, запорожці знову під-
креслюють, що старосамарці з давніх часів з їхнього дозволу
користались їхніми землями: "дрова рубили, сено косили, рыбу
ловили, и землю свободно пахали... /тому що/ теми волостями
2/
никто тогда не интересовался".

Але робилось це все з відома і дозволу війська; воно
цікавилось не тим, скільки землі зайнято, а тим, чи визнава-
ло населення його владу, чи згодне було платити податки і
нести ті повинності, які воно захотіло б наложити на своїх
підданих.

Інтенсивне заселення запорозьких "вольностей" почалося
якраз з моменту повороту запорожців на р. Підпільну. Це яви-
ще пояснюється багатьма причинами. Війна з Польщею і перебу-
вання російського війська в Польщі дали змогу російському
урядові вжити заходів для повороту з Правобережної України
людей, що втікли туди з Лівобережної України і з Росії. Ко-
мандирам російського війська був даний наказ "під рукою" роз-
3/
шукувати збігців з Росії і виводити їх з собою. Цілою низкою
указів дозволялось охочим вертатись з Польщі і селитись в "За-
4/
днепрских местах".

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники, II, II59 - 63.

2/ ЙОГО Ж: Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ
казаковъ . СПб, 1888, ст. 47 - 48.

3/ М. И. ЛИЛЕЕВЪ. Из исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Ста-
родубѣ в ХУП-ХУШ. Кіевъ , 1895, ст. 298 - 390.

4/ П. С. З. 1724, ч. 6555, 16.III, ч. 6612, 2.VIII.

Білгородський трактат й Інструмент 1740 р., що закріпили за Росією значну частину Південної України, ще більше сприяли розвиткові колонізації і зростові селищ. Потім надійшла ціла низка указів, що дозволяли збігцям з поворотом із Польщі вільно селитись в "Заднепрских местах", - такі укази 1741 р. і 1744 р.^{1/}

Цікаві щодо цього викази гайдамаків, - вони показують підсилення колонізаційного руху в 40-х роках: "Цыбулевскій житель Войтенко показал, что пришел в Цыбулев из Лубенскаго полка в 1740 г.: "как стали в заднепровских местах слободы селиться, то мы с отцом своим и братьями перешли на житье в Цыбулев."^{2/}

Населення сходилось сюди почасти самовільно - з Лівобережної України, з Польщі, почасти за посередництвом осадчих; вони викликали охочих селитися, впорядковували села, слободи, брали на себе роль посередників між поселенцями й адміністрацією. В матеріялах, що їх видав О. О. Андрієвський, наведені яскраві приклади діяльності таких осадчих. 1740 року полковник Танський призначив осадчим і отаманом села Цыбулева козака Миргородського полку Леонтія Сагайдачного, а осадчим і отаманом слободи, що лежить напроти польської слободи Торговиці - Степана Тарана. Їм наказано тоді

"те села населить охочими жителями довольним числом людьми и с пограничными поляками ни в какие ссоры не

1/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники, II, ст. 1386 - 87.

2/ "Архивъ Юго-Западной Россіи", Кіевъ, т. III, ч. III, ст. 606.

вступать и обывателей к тому не допускать и самим им и ведомства их обывателям с гайдамаками не знаться и пристанища не чинить. Из которых атаманом Сагайдачным польскими людьми населено уже до 300 дворов и больше, где и церковь сооружена, а против Торговицы атаманом Тараном ни единого человека не поселено, ибо он пасечник, живет в лесу в пасеке своей... и не имел в том старания и ныне не старается"...

Через те козак Миргородського полку Давид Звенигородський звернувся до Київського генерал-губернатора Леонтєва з проханням - "помянутаго пасечника Тарана за нерачительное онаго порученнаго ему дела отставить", и поручить заселения слободы ему, Звенигородскому". Він уже намовив оселитися там 20 сімей мешканців, "едуших из Польши из разных мест в Малую Россию... и они мне об'явили, що жить желают в том месте, токмо за неимением там российского караулу от поляков имеют опасение". Тому він просив поставити там сторожу. Місце для поселення слободи цілком підходяще: "земля, лесов и всяких угодий изобильно имеется; к тому же едущие из польских разных мест купцы в Сечу и Крым с вином и хлебом и прочими товары... ездят тем шляхом против одной Торговицы"^{I/}... Так повстав значний торговельний пункт - Ново-Архангельск. Так само заселилась Давидівка-Петроостров та інші слободи. Тяжко визначи -
^{2/}

I/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали..., "Зап. Одес. Об-ва", т.ХІУ, ст. 331 - 332.

2/ Там же, ст.332 - 339.

приріст населення і число нових слобід. За підрахунком О. О. Русова, для одного тільки Александрійського повіту /що не охоплював цілої території задніпрянських "вольностей"/ в ньому було коло 40 селищ, що походили ще з часів запорожців. На мапі де-Боскета, зробленій 1745 р., на тій самій території знаходиться коло 100 назв; таким чином, коло 50% всіх осель з'явилося під час відсутности запорожців і за перше десятиліття по їх поверті.

З початку 40-х років ХУІІІ стол. ми бачимо намагання Миргородського полку вже юридично закріпити за собою нові поселення. Так 1740 р. полковник Миргородський Капніст подав донесення фельдмаршалові Мініху про зачислення до Миргородського полку поселення "на той стороні Днепра", понад Тясмином, Ірклесм, вершиною Інгула до Висі. В них, як каже Капніст, жили козаки й обивателі Миргородського полку і мали купчі "от дедов, прадедов" на ґрунти, сіножаті, пасіки й різні "угодья" , а інші зайняли землі на підставі давніх привілеїв. 1743 року, не діждавшись ніяких результатів з першого свого клопотання, Капніст подав "на височайшеє ім'я" прохання про зачислення цих осель до Миргородського полку і просив дозволу збудувати там укріплення та призначити сотників від полкової Миргородської канцелярії. В цьому проханні зазначив Капніст села й слободи, а саме: Таборище і "деревня" Конотоп, м. Свилярня, Зелецьковка, Ласковка, Кружов, Омельничек, Березовка, Подсевка, "деревня" Ручки, містечко Камянка,

---

I/ Матеріали для оцнки земель Херсонской губернії, т. III, Александрійській уезд, ст. 120.

"дерев."Шаповаловка, Лиходієвка, Волковачевка, Курилівське, Росоховка, слобода Криловська,"деревня" Походіївка, Оробцевка, с. Андрусівка, Калантаївка, Войтово, Стецівка,"деревня"Нестеровка, с. Цибулів,"дерев"Тонконогівка, Ухівка, Биковка,Ковалівка, с. Ільїнське. Як відповідь на це прохання прийшов сенатський указ, що зачисляв слободу Криловську "с прочими" до Миргородського полку, а слободи - Андрусівка, Мишурич Ріг, а також поселення коло устя Самари, Камінного Острова, Ненацитецького ретраншементу - до Полтавського полку.

В "Екстракт'і", що його подав полковник Капніст до "Правительствующего Сената" 1746 р., вказувалось, що в містечку Крилові "с принадлежащими к нему селами и деревнями было: казаков 259, посполитых 172, всего 431 чел., в м. Цибулеве с принадлежащими к нему селами и деревнями - казаков 289, посполитых - 123, всего 412, в м.Архангельске и Петровострове - казаков 78, посполитых 227, всего 305 чел., а всего 1148 человек." ^{3/}

Спочатку запорожці не звертали уваги на заселення їх "вольностей". Але коли на зайнятих новими поселенцями землях з'явилась нова влада сотників і полковників, коли землі стали виходити з-під влади військова, хоч би тільки номінальної, і переходити під владу чужих полковників, як уже згадувалось вище, - запорожці виступили в обороні своїх прав. Так 1744 р. запорожці подали скаргу в "Правительствующій Сенат", доводячи

1/ БІБЛ.УКРАЇН.АКАД.НАУК, копії ХУШ ст., 1963,"Выписки из книг Прав.Сената по Малорос.Экспедиции".1743,132/1859,ст.906.

2/ П. С. З. 1743, ч. 8813, 30.Х.

3/ БІБЛ.УКРАЇН.АКАД.НАУК, копії ХУШ ст. ч. 2014.

в ній свої права на землі на підставі грамот, трактату 1686 р. і т.д. Вони скаржились на полковника Капніста, що почав захоплювати їхні хутори, зимовники й слободи на правому березі Дніпра і

"люди його полка стали влезать в наши "вольности"... починили козакам нашим... у "вольностях" не малые обиды, а в речках начали зимовники разорять и палить и скот забирать".

В своїй відповіді Капніст писав, що

"на низу р.Малого Ингульца собственных его хуторов и пасек, заимочных в войсковых запорожских угодьях не имеется и с владения запорожскаго земли никакой он не отбирал, и никому из малороссиян не отдавал; да и никакого поселения и пасек на их дачах ни от кого не учреждено";

а оселі Миргородського полку .. положені в околицях с.Цибулева, Чорного Лісу, понад р.М.Ингульцем і належать до Криловської сотні, де

"их запорожскаго життя никогда не бывало и ныне не имеется"; "полку Миргородскаго козаки никогда никаких обид запорожцам не причиняли; хуторов и зимовников запорожских не разоряли и не жгли, да и жечь нечего, ибс крыючієся по степам для воровства запорожцы делают зимовники из лозы и для дождя крыют камышем, а по переходе их в другие места от степи и пожаров изгорают".

З цих слів видно, що полковник Капніст не вважав запорозькі зимовники за житла, гідні уваги, а в ті часи вони становили переважну форму селищ запорожців. У відповідь на скарги запорожців Єлисавета І744 р. дала указ, що забороняв кому б то не було "селиться в запорожских владеніях и причинять им какіе либо обиды и озлобленія". Але тут не вказувалось, що й запорожці не мають права забороняти полковникові Капністу будувати кріпості на їхній землі. А саме в цей час будовано укріплення в Архангельську, в Орлі, на Бозі та в інших місцях.

Указ І744 р. не припинив боротьби, навпаки - вона щойно починалась і набирала з кожним роком все запеклішого характеру. В суперечці, що розпочиналась, цікаві аргументи обох сторін: запорожці посилались на давність володіння, на права, затвержені грамотою Стефана Баторія, універсалом Богдана Хмельницького; Капніст доводив, що земля належить Миргородському полку, тому що на ній оселились козаки й обивателі цього полку. Особливо цікава скарга, що її він подав на запорожців І746 року; в ній він писав, що

"запорожцы, отлучаясь от Сечи для единого своевольства, кочуют по степным рекам, как-то по Великому и Малому Ингулам, Саксагани, Сугаклеи, Камшеватой, Мертвым Водам, Костоватой, Громоклее, Еланцу, Бсковой и пр. и жительствующим в Заднепровских Миргородского полку местах козакам и обывателям... приключают немалые

І/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, II, І396, І407.

А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали..., "Зап. Од. Об-ва", т. XIV, ст. 351, 358.

2/ А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Історія Нової сѣчи, II, ст. І41.

I/
обида".

Тут подано реєстр річок, що знаходяться здавна в безперечному володінні війська запорозького, так би мовити, - в самому серці запорозьких "вольностей".

З початку 40-х років ХУІІІ ст. почалась боротьба між запорозькими козаками і Полтавським полком за місця понад Самарою: І74І р. Сенат дозволив селити виходців із Польщі в Задніпрянських місцевостях, тоді ж таки й виходці з Лівобережної України стали селитись при Усть-Самарі, Биркутському редуті, Старій Самарі. З огляду на те, що вони переважно були виходці з Полтавського полку, поселення їх буди приписані до цього полку.^{2/} Кіш запорозький розпочав завзяту боротьбу за ці місця. Боротьба провадилась зі змінним успіхом. Так указом І744 р. 23.серпня "старосамарцям в "вольности" запорожскіє мешається за^{3/}прещалось", самий город Стара Самара вертався запорожцям. За цим вийшов новий указ І746 р., що підтверджував цю заборону. І748 р. мешканці старосамарські скаржились і собі на запорожців, що захопили "їхні" землі й "угодья".^{4/} Так тягнулось до І756 р., коли в "милостивому слові" до гетьмана імператриця Єлисавета наказала зробити точний список земель запорозьких, з огляду на постійні скарги запорожців на захоплення їх земель, в тому

І/А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали... "Зап. Од. Об-ва", т. ХІУ, ст. 358.

Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, ІІ, ст. І730.

2/Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, ІІ, І335-36, І360-64, І380.

3/Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Сборникъ матеріаловъ.. І-7, 46-48, 77-78, 5І-54; І32-І38, І40-І4І.

ЙОГО Ж: Исторія запорожскихъ казаковъ. І, 28-30.

ЙОГО Ж: Вольности, І3.

4/П. С. З. ч. 88І3, 30.Х.

числі річки Самари, - то оное войско, - писалось в "слові", - запорожское представляет весьма напрасно, а им запорожцам толь многих земель, как они пишут, даже по самую Переволочну, допустить крайне не следует.^{1/}

Під час цієї боротьби за самарські землі Київська губерніяльна і генеральна військова канцелярія прислали в Сенат відомості про число обивателів Полтавського полку, що оселилися наново в Старій Самарі 1742 р. ; їх всього було 219 чоловіка; 1744 р. - всього 439 чол.^{2/}

Уже вказувалось, що серед тих, що заволоділи запорозькими землями на правому й лівому березі Дніпра, були не тільки прості козаки й посполиті, але й українська старшина. Вже в проханні 1723 р. згадувалось хутори й слободи сотників Миргородського полку, а також слободи гетьмана Апостола.^{3/} З часом число їх все збільшувалось . В указі Сенату 1744 р. згадується грамоти, дані 1708 р. Лизогубові на Воробцовку, 1710 р. - полковникові Апостолу на Городище й Крилов, з млинами на Тясмині.^{4/} В той саме час Кочубей дістав величезні маєтки понад р. Орелю.^{5/} Старшина не перестає захоплювати землі й пізніше: в своєму поясненні полковник Капніст 1745 р. підкреслював, що він не має "собственных" хуторів і пасік в Нижньому Інгулі, але не заперечував, що має їх в Криловській сотні.^{6/} У скарзі,

---

1/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники, II, ст. 1343.

2/ Його ж: История запорожских казаков , т. I, ст. 31.

Його ж: Источники, т. II, ст. 1367.

3/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Копії, ст. 1681.

4/ СЕНАТСКІЙ АРХІВЪ, т. VIII, ст. 661 - 669.

5/ Архів Запорозької Січі. М. ТИЩЕНКО. Опис матеріалів. К., 1931, ст. 56, ст. 149.

6/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали... "Зап. Од. Об-ва" т. XIУ, ст. 367.

що її подав 1747 р. осадчий Давид Звенигородський, прямо говорилось, що полковник Капніст захопив усі задніпрянські місця в своє особисте володіння. ^{1/} 1763 р. вдова полковника Капніста просила Сенат приділити їй "грунти" замість тих, що відійшли під Нову Сербію, але їй в тім відмовлено, бо хутори, взяті під Нову Сербію, були заведені "особою и за запретительными указами". ^{2/}

В той час, очевидно, дістав землі під Цибулевим і брат гетьмана, граф Розумовський, чоловік Єлисавети: 1750 р. його хутір побіжно згадується в справі про напад гайдамаків на Цибулів. ^{3/}

Яскраво характеризує - в яких умовах часом ішла боротьба за землі - захоплення землі бригадіром, комендантом Переволоченської кріпости, Апочиніним. 1743 р. кош запорізький подав скаргу на "височайшее ім'я", вказуючи в ній, що Апочинін заснував слободу при урочищі Тритузному і Майданщині, рубає ліс, де були пасіки запорозьких козаків. Резолюція імператриці була надзвичайно сприятлива для заporожців: вона заборонила Апочиніну самовільно заводити слободи, а коли слобода вже заселена, то наказувала її ліквідувати і людей з неї вивести. Виконання указу покладалось на Київського генерал-губернатора М. І. Леонтєва, який дав цілій справі інший напрямок. Він рапортував Сенатові, що Апочинін заснував свою слободу не на заporозькій землі, а на власній, що її він купив у переволо -

---

1/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАДЕМІЇ НАУК. 2035 - 39.

2/ СЕНАТСЬКІЙ АРХІВЪ , т. XII, ст. 510 - 511.

3/ Там же, т. VIII, ст. 139.

ченської обивательки Варвари Федорихи. Капітан Псковського полку Ульянін, що його послано дослідити справу на місці, ніяк не міг розшукати урочища "Третьцетнева" /замість Тритузнава/, а поселенців своїх Апочинін, видимо, обачно перевів на лівий берег Дніпра. В результаті розслідування Апочинін не тільки нічого не втратив, але придбав ще й нові землі в Тритузному, в Авулі й коло Сокольського редуту. Єдино втратили від ревізії "без указу поселившієся малороссійских и слободских полков обыватели", що їх виявив Ульянін в урочищі Вольному, - всього 279 д.об.ст. і 41 д.об.ст. із Старої Самари, і що їх він наказав виселити "на ^{I/}прежніє места".

Одночасно з захопленням запорозьких земель сусідами полків Миргородського й Полтавського почалось і просування на південь лінії воєнних укріплень і зв'язаних з ними поселень, організованих російським урядом. Там, під час перебування коша в Олешках, 1731 р. почали будувати Українську лінію, що мала охороняти Слобідську Україну від татарських наїздів. Вона тягнулася від Дніпра, від Переволочин до самого Дону. Тут збудовано 17 кріпостей: 1/ Борисоглібська, 2/ Царичанка, 3/ Лівенська, 4/ Васильківська, 5/ Ряжська, 6/ Козловська, 7/ Св. Федора, 8/ Білевська, 9/ Св. Іоанна, 10/ Орловська, 11/ Св. Параскеви, 12/ Єфремівська, 13/ Олексіївська, 14/ Слобідська, 15/ Михайлівська, 16/ Тамбовська і 17/ Св. Петра. Вони стоя-

---

1/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники, II, 1214, 1296, 1299, 1365, 1386, 1707 - 1714.

2/ Д. И. БАГАЛЬИ. Очерки изъ истории колонизации степной Украины Московскаго государства. М. 1887, ст. 298, 304, 309. /Автор наводить назви кріпостей, а також ті, як вони були названі пізніше, ст.203/.

ли на віддалі 25 верст одна від одної і лінія їх простягалась на 400 верст. Вздовж лінії були розселені "ландміліцькі" полки, сформовані головню з "однодворців", набраних із сівського й білгородського розрядів /була думка поселити при лінії старообрядців, та її залишено; ініціатором її був граф Вейсбах/^{1/}

Для "ландміліцьких" полків призначувано землі під слободи, при чім часто призначували їх не за лінією, а перед лінією.^{2/}

Російський уряд хотів якнайскорше заселити лінію, і тому, крім полків, тут селили збіглих "однодворців", що їх розшукувано по різних місцевостях, переводили сюди й російських селян, що їх раніше Меншиков і князь Долгорукий перевели на Україну, в Ямпіль, Клинци, Чапліївку.^{3/} Таким способом тут вистали досить значні російські поселення. До них поступово стали прилучатись добровільні українські переселенці, в міру того, як життя набувало мирного характеру, але всеж таки серед переселенців переважав російський контингент.^{4/}

Організація Української лінії з її "ландміліцькими" полками була великою загрозою запорозьким "вольностям": лінія кріпостей підходила до самої границі Запоріжжя, а слободи пе-

-
- 1/ Д. И. БАГАЛЬИ. Там же, ст. 18.
ЗАПИСКИ МАНШТЕЙНА О РОССИИ 1727 - 1744. СПБ., 1875, ч. IУ, ст. 67 - 68.
П. С. З. 1745 г. ч. 9106, I.П.
- 2/ Д. И. БАГАЛЬИ. Там же, ст. 330, 332.
Ф. ЛАСКОВСКИЙ. Материалы для истории инженерного искусства в России. СПБ. 1861-65, т. III, ст. 701-2.
- 3/ Д. И. БАГАЛЬИ. Там же, ст. 322-323.
П. С. З. 1743 г. ч. 8801, 7.X, 1745 г., ч. 9131, 9132, 29. III.
- 4/ Д. И. БАГАЛЬИ. Там же, ст. 322 - 333.

реходили за цю границю і розкидались по самих запорозьких "вольностях". Правда, часто нові поселенці, перейшовши за границю Запоріжжя, приймали запорозьке підданство. Так зробило багато мешканців містечок, що були призначені для поселення "ландміліцьких" полків - Орлика, Царичанки, Маячки, Китайгорода та інших, що через це втратили свої землі. Вони перейшли на лівий берег Орелі, побудували там хутори, завели худобу. І744 р. Полтавський полковник подав прохання гетьману, щоб їх вернути на давнішні місця, бо, перейшовши за лінію, вони перестали виконувати свої повинності. Гетьманським універсалом наказано всім, хто відійшов, вернутись на правий берег Орелі, за лінію, але вони не хотіли вертатись, а подали прохання в Кіш про прийняття їх у підданство. Кіш радо прийняв їх, і їхні нові слободи й хутори стали ядром нової запорозької паланки - Орельської, що охопила землі від Самари до Орелі, з селами Козирщиною, Пушкарівкою, Тупалівкою, Перещепиною, Могилевим та ін.^{I/}

Ще тяжче було запорожцям миритись з існуванням - уже в самому серці їхніх володінь - Новосіченського ретраншементу, основаного І735 р. і де стояв постійний гарнізон російського війська, підлеглого Київському генерал-губернаторові. Від І739 року йому теж доручено "иметь крепчайшее смотрение над учрежденными... на границах форпостами, как для выдерживания карантина, так и ради предостережения проезжающих и проходящих через оные всяких людей", а також "разведывание о состоянии

I/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, ч. II, ст. 262 - 263.

и намереніях и движеніях турков и татар. ^{1/} Це давало широкий простір для постійного встрявання у справи Запоріжжя та підставу для утримання "залог", невеликих загонів російського війська в степу. ^{2/} Поступово на границях Запоріжжя, а часом і переходячи ці границі, виростає мережа форпостів, підлеглих Київському генерал-губернаторові, - це були форпости й редути в Переволочні, ^{3/} Нікитині, Усть-Самарі, Биркутський редут, та ін.

1743 р. уряд постановляє поширити і просунути вглиб степів лінію укріплень; для цього був командирований в Південну Україну інженер-полковник Де-Боскет в супроводі полковника Капніста для огляду території і вибору підходящих пунктів для будівлі кріпостей. Подорож Де-Боскета дуже занепокоїла запорожців, що всіми способами старались перешкоджати йому. ^{4/} Місця для кріпостей були визначені в Крилові, Архангельську і Орлі на Бозі. ^{5/} Експедиція Де-Боскета мала величезне значення для вивчення краю, не кажучи вже про те, що він склав докладну

1/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали..., ст. 123-5, 139.

К. Ц. А. Д. Акт. Фондъ Киевской Губерн. Канцелярїи, 9133.

2/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Историческіе матеріали, извлеченные из Киевск. Губернск. Правленія, в. 8, ст. 75.

В. И. ЩЕРБИНА. Киевскіе воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы.

"ЧТЕНІЯ В ОБ-ВЪ НЕСТОРА-ЛЪТОПИСЦА. Киевъ, 1892, кн. VI, ст. 134, 147.

3/ Д. И. ЗВАРНИЦКІЙ. Сборникъ матеріаловъ, 1886, СПБ., ст. 91-124.

А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Исторія Новой Съчи. ч. II, ст. 89.

4/ А. А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали... "Записки Од. Об-ва", т. XIУ, ст. 358 - 371.

5/ А. ШМИДТЪ. Матеріали для статистическаго описанія Россійской имперїи, Херсонская губернія, СПБ., 1863, т. I, ст. 23.

СЕНАТСКІЙ АРХИВЪ , т. VIII, ст. 77, 406, 425.

мапу, він подав Сенату статистичні відомості про заселення краю, що ними користувались при потребі ще довгий час.

1746 року наказано поставити на границі України 6 "ландміліцьких" полків і для них призначено смугу землі на 40 верст з боку Гетьманщини і на 30 верст на південь - з боку Запоріжжя. Організацію цих полків Сенат вважав за справу великого значення і думав таким способом розв'язати складне питання охорони південної границі від можливих нападів. Поселення "ландміліцьких" полків, що сполучали військову силу з хліборобськими поселеннями, являлось тим часом найдоцільнішим і найекономнішим способом охорони границь. Для цих полків були приділені луги понад р. Ореллю, себто саме ті землі, що ними особливо дорожили запорожці, і це викликало знову довготривалі спори. Запорожці знову стали писати скарги, посилаючись на грамоти Стефана Баторія, універсал Богдана Хмельницького, додаючи їх разом з грамотами Єлисавети. Сенат не визнавав прав запорожців, він вимагав оригіналів грамот, а запорожці мали тільки копії, бо оригінали грамот пропали при "атакуванні" Січі 1709 р. ^{1/} Тим часом число полків, що стояли на території Запоріжжя, все збільшувалось: 1750 р., у зв'язку з гайдамацьким рухом, в Новоархангельск прислано загін "ландміліцького" полку 700 чоловік, порозставлявано відділи вояків по різних місцях - по 500, 600 чол. ^{2/} До них треба додати ще й відділи "малоросійських" козаків, що стояли на форпостах і були висунені сюди для боротьби з гайдамаками.

1/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Сборникъ матеріаловъ , ст.77-79.
2/ СЕНАТСКІЙ АРХИВЪ, т. VIII, ст. 100, 101, 240.

Таким чином можна констатувати, що протягом 40-х рр.ХУІІІ ст. північна частина запорозьких "вольностей" вийшла зі сфери їхнього впливу і в значній мірі була втрачена для Запоріжжя. Тут панували полковники Миргородського і Полтавського полку, а через них - гетьман. Тут містились підлеглі їм слободи зі своєю місцевою старшиною - сотниками, осаулами, отаманами; тут закладались підвалини поміщицького землеволодіння; тут виростали форпости, редути й кріпости з військовими відділами, підлеглими Київському генерал-губернаторові, як єдиному військовому командувачеві на Південній Україні.

Всі ці умовини творили те тло, що на ньому відбувались дальші події. Земельне питання набирало особливо гострого характеру, тому що запорожці після повороту з-під татарської "протекції" стали виявляти значно більший інтерес до своїх земель, почали селити слободи, і поруч із давнішим типом господарства у них з'являються великі господарства старшини з широким застосуванням праці наймитів, хлопців, посполитих.

Тим часом із рук запорозького війська виходили північні частини "вольностей", найвигідніші для сільського господарства, як своїми географічними властивостями, так і тому, що тут було тихше й спокійніше жити, далі від татарських наїздів. В цих новозаселених слободах козацьких, польських, старшинських збирались люди зі всіх кінців України - і гетьманської, і польської, що втікали з-під все тяжчого гніту старшинського й панського ярма. Хоч тут вони знаходили такий самий соціально-господарський лад, як і той, що від нього втекли, бо й тут вже були початки кріпащини, але перші роки гніт цей був не такий тяжкий, існували пільгові роки - "слободи", що приваблювали лю-

дей. Але поруч із цим помітний уже був і рух населення з нових слобід далі, на південь - в запорозькі володіння, де слобід було ще більше і де легше було загубитись у степах. Вище ми вже зазначили, як населення Маячки, Райгородка, Царичанки, Орлика пересунулось в запорозькі володіння і прийняло підданство запорозького війська. Те саме явище помічаємо і в інших місцевостях: так старосамарська старшина з сотником Зубом скаржилась Полтавському полковникові Горленкові /а той - до генеральної військової канцелярії, а та - до "Правитель - ствующего Сенату"/, що понад половини обивателів старосамарської сотні відійшли в запорозькі місцевості: в Кодак, живуть понад Кильченню, Дніпром, Самарою і не платять ніяких податків, бо - "запорожцы содержат их в своем ведомстве и от пода-^{I/}тей защищают".

Але слід, правда, зазначити й відворотну течію: чимало людей переходило із Запоріжжя і селилось у тій самій Старій Самарі та інших слободах".^{2/}

Північна частина запорозьких "вольностей", територія на південь од Тясмина, швидко заселялась і багатіла. Ціла низка селищ стають в 40-х роках ХУІІІ ст. значними господарськими й торговельними центрами: Домоткань з її ярмарком "на Михайла", коли сюди приганяли худобу і з'їздилися покупці із Запоріжжя, Києва; Крилов, Новоархангельск, що стояли на торго-^{3/ 4/}вельних шляхах із Запоріжжя і Криму в Польщу^{5/} та інші.

1/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Источники, II, ст. 1662 - 66.

2/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Там же, ст. 1343.

3/ Д. И. ЭВАРНИЦКИЙ. Там же.

4/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСИЙ. Материалы..., I, ст. 275.

5/ А. А. АНДРИЕВСКИЙ. Материалы... "Зап.Од. Об-ва", т. XIY, ст. 332, 335.

У висновку, щодо заселення Задніпрянських місцевостей в першій половині ХУІІІ ст., треба зазначити таку рису: заселення краю, заснування слобід, містечок, хуторів відбувалось без участі уряду, виключно "самотьоком". Сюди приходили люди і з Гетьманщини, і з Правобережної України, і із Запоріжжя самі, зі своєї власної ініціативи, самі займали вільні землі, або купували їх у тих, що прийшли раніше, а бувало, що й силою брали їх. Ні запорозький кіш, ні російський уряд не втручались у цю справу, і російський уряд тільки санкціонував те, що вже було фактом, давав охорону поселенцям, досить поверхово втручався у свари між новими поселенцями і запорожцями, не даючи при цьому принципіального розв'язання питань, а тільки випадково полагоджуючи справу так чи сяк, на користь то нових поселенців, то запорожців.

III.

ЗАПРОШЕННЯ ЧУЖОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ І ПЛАН

УЛАШТУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ

У НОВІЙ СЕРБІЇ І СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

Систематичне заселення задніпрянщини почалося з другої половини XVIII стол. Почався цей рух з утворення селищ чужоземних колоністів, названих "Нова Сербія" та Слов'яносербія".

Приїзд чужинців, головне, "єдиновірних" слов'ян, не було дивом в Україні. Немало сербів служило в українському війську ще в XVII ст.; багато слов'ян приїздило вчитися в Київській Академії. Прибуття чужинців збільшується з початку XVIII ст.; за Петра I-го зорганізовано окрему "команду" з сербів, що їх вивів майор Іван Албанес, призначений командиром цієї команди. Пізніше, під час турецької війни, цю команду реформовано і вона обернулася в Сербський гусарський полк /так званий "старий"/.

1/ Н.П.ДАШКЕВИЧЬ.Общєніє Южной Руси съ юго-славянами. Кієвъ, ст. 127-28.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК. Зносини українців із сербами. "Науковий Збірник,присвячений профєсорові М. Грушевському, у Львові", 1906, ст.388.

І. КРИП'ЯКЕВИЧ. Сєрби в українському війську."Зап.Наук. Т-ва ім. Шевченка" у Львові,1920, т.СХХІУ,ст.81-93.

2/ К.Ц.А.Д.А. Фондъ Кієвской Губєрн. Канцєляріі,чч.5290,6795, 12529 /за старим списом/.

А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Хронологическое Обозрєніє. Одєсса, 1836, т.І, ст. 15-16. "Извѣстія о жизни и походєніи Симєона Пишчєвича, сына Степанова. Под ред. Н.Попова, "ЧТЄНІЯ М. ОБ-ВА исторіі и древностей".1881 г., ст/198 /та сама пагінація в окр. вид./.

За часів Північної війни в армії служило чимало волохів. І733 року на пропозицію графа Вейсбаха викликали з-за кордону чужинців служити у війську; то були переважно серби, мадьяри, словаки, македонці, босняки. З них утворили Венгерський і Молдавський полки, які поставили в Україні.^{2/}

Крім таких масових переходів, протягом всього ХУІІІ ст. не припинявся перехід на Україну окремих сербів, словінців, чорногорців. Багато хто з них вступав у лави української старшини, стаючи сотниками і аж полковниками, набували великі багатства, маєтності і зробилися родоначальниками фамілій, що посіли видатне місце серед української старшини. Серед цих чужинців можна навести такі імена як Милорадович, Томара, Божич, Раїч-Думитрашко, Требінські, Нєрич, Витокович, Афєндик, Текелі та інші.^{3/}

Всі ці факти свідчать, що шлях на Україну був добре відомий в ХУІІІ ст. слов'янам, а приклад тих, що приїхали сюди, показував, як легко тут, у квітучій Україні, нажити хороший масток і зробити блискучу кар'єру.

-
- I/ Л.И.ЮНАКОВЪ. Документы сѣверной войны. "Труды Императ. Воен.-Историч.Об-ва", т.ІІІ,ст.60-6І.
2/ П. С. З. І732 г., ч.6062, І9.У; І733 г.ч.6743, З.ІХ. К.Ц.А.Д.АК., Фондъ Кіевской Губерн.Канцеляріі,ч.І4874 /стар.оп/.
А.А.СКАЛЬКОВСКІЙ. Хронологическое Обзор. І., І5-І6.
ЙОГО ж: Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края. Одесса, І850, т.І, ст.233.
3/ Д.Н.БАНТЫШ-КАМЕНСКІЙ. Там же, т.І, ст.50.
А.М.ЛАЗАРЕВСКІЙ. Люди Старой Малороссіи. "Кіевская Старина" І882, т.І, 47 і д.
ЙОГО ж: Историческіе очерки Полтавской Лубенщины. "Чтенія въ Историческом Обществѣ Нестора Лѣтописца", І896, кн.ХІ.
В. А. МЯКОТИНЪ. Очерки соціальной исторіи Малороссіи. "Русскіе Записки", І9І5, VII, І34 - 5.

До середини XVIII ст. перехід на Україну з-закордону не мав масового характеру і не впливав на життя цілої країни. Інакше стало від 1751-го року.

В кінці XVII ст. значний гурт сербів залишив Туреччину й емігрував до Австрії. Там їх охоче прийняли, дали великі простори землі в долинах рік Тиси, Мароша, Дунаю, Сави з тією умовою, що вони складуть "ландміліцькі" полки з укріпленими шанцями. Відбуваючи пограничну службу, серби заховали всі свої національні особливості, звичаї, шиккування. Серби дуже допомагали Австрії в боротьбі з Туреччиною, а особливо під час приборкання повстання мадярів. В 40-х роках XVIII ст. угорці стали грати велику роль при австрійському дворі і добилися від імператриці Марії Терези того, що вона передала сербські поселення в підданство Угорщині; після того почалися різні утиски на сербів: їм запропонували замінити свої маєтки на гірші; ті з них, що не хотіли приймати угорського підданства, мусіли перейти до Сирмії, де не було вільної землі; ті серби, що не хотіли виходити, втратили всі привілеї.

В цей тяжкий для них час серби вдалися за допомогою до Росії, яку вони давно вже вважали за "обітовану землю" для всіх підприємливих людей.

1751 р. до російського посла у Відні, графа М. П. Бестужева-Рюміна прийшли - полковник Іван Самойлович Хорват-од-Куртич зі своїм братами Дмитром та Миколаєм і Федором Чорбами, як

I/ НИЛЬ ПОПОВЪ. Военныя поселенія сербовъ въ Австріи и Росіи. "Вѣстник Европы" 1870, кн. УІ, ст. 589-596.
А.А.СКАЛЬКОВСКІЙ. Хронологич. Обзор. I, ст. 19.
С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн. У, ст. 711.
ПОХОЖДЕНІЯ Симеона Пищевича. "Чтенія Моск. Об-ва ист. и древн.", 1881, ст. 85.

представники сербської шляхти. Вони запропонували організувати в широких розмірах перехід сербів на Україну на таких умовах: уряд дає для оселення сербів місця коло Батурина, і там Хорват оселяє два полки, зформовані виключно із сербів, македонців, албанців та інших "правосланих" людей, всього 3000 душ. Всі витрати на переїзд, одяг, коней Хорват приймає на свій кошт. За це він одержує спадкове звання полковника гусарського полку.^{I/}

Бестужев-Рюмін, сповіщаючи російський уряд про цю пропозицію, зі свого боку радив прийняти їх, але з деякими обмеженнями: землю радив дати донебудь на границі, а не в Батурині, і оселити сербів на таких самих умовах, на яких вони жили в Австрії, тобто організувати з них пограничну міліцію, дати їм матеріал для будови, утримання на перший рік, а далі лишити їх "от своей экономии довольствоваться", не витрачаючи на них більше нічого.^{2/}

В Петербурзі поставились до пропозиції Хорватової прихильно і 11. липня 1751 р. послано Бестужеву-Рюміну наказ почати офіційальні переговори з Австро-Угорським урядом з приводу переселення сербів до Росії.^{3/} Другим наказом - 13. липня того самого року пропонувалося Бестужеву-Рюміну повідомити Хорвата, що його прийнято в російське підданство і разом з тим - "скільки б з сербського народу в Російську імперію перейти захтіло,

-
- I/ Н. ПОПОВЪ. Там же, кн. VI, ст. 598, 605.
С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн. IV, ст. 711-712.
- 2/ П. С. З., 1751 г., ч. 9919, 24. XII.
СЕНАТСКИЙ АРХИВЪ, т. VIII, ст. 403, 407.
С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн. V, ст. 713.
- 3/ Н. ПОПОВЪ. Там же, кн. VI, ст. 598.
С. М. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн. IV, ст. 713.

всі ті, яко єдиновірці, в підданство прийняті будуть".^{I/}

Пропозиція Хорвата цілком відповідала бажанням російського уряду, який намагався всіми можливими способами забезпечити границю імперії від татарських і турецьких нападів і хотів зробити це з можливо меншими втратами. З цієї метою за 20 років перед тим Вейсбах добився для запорожців дозволу вернутися; з цієї метою будувалися укріплені лінії й оселялися "ландміліцькі" полки. В найближчий час по поверненні запорожців, виявилось, що вони самі викликають недовір'я з боку уряду, не беручи участі в боротьбі з гайдаками, і тому на границі із Запоріжжям доводилося збільшувати кріпости. Тепер, здавалося, самі напрошувалися люди, що можуть забезпечити охорону границь та що, на думку російського уряду, мали славу випробуваних воєнків /може бути, що та слава була дещо перебільшена/. Тому, природно, російський уряд охоче прийняв пропозицію Хорвата. Природно й те, що російський уряд зважив використати військову силу сербів не для оборони Батурина, а для оборони Задніпрянської границі, поставивши їх немов за буфер між Росією й Запоріжжям.

В жовтні 1751 р. разом з Хорватом прибула перша валка сербських переселенців до Києва, що був за збірний й розподільний пункт для всіх чужоземних переселенців. В цій валці було 208 душ із жінками й дітьми. Хорват поїхав до

I/ П. С. З., 1751, ч. 9919, 24.XII.

А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. Обзор. I, ст. 21.

до Петербургу і подав докладніший план організації переселення. Він пропонував вивести вже не 3000 душ, а 16000, і зформувати з них 4 полки по 4000 душ в кожному - два гусарських і два піших - пандурських. Виводити він думав не лише сербів, але й македонців, і волохів і інших. Він просив дати різні привілеї - вільну торгівлю із Західньою Європою і Росією, пенсії вдовам, заховання офіцерських чинів, які серби мали закордоном, виплату утримання всім полкам - гусарським цілковитого, пандурам - в розмірі 2/3, будування кріпости працею російських підданих, забезпечення для себе і своїх синів спадкового полковництва в гусарському полку і т.ин.

Найвищим указом 24.грудня 1751 року було наказано Сенатові разом з Військовою Колегією розглянути справу; в цьому указі визначалася і та керівна точка зору, що характеризувала ставлення уряду до сербських поселень: головну мету оселення сербів уряд покладав у тому,

"щоб найпаче порожні і потрібні для погранічної оборони місця... заселені бути могли";

тому указ наказував ставитися до сербів уважно,

"щоб новоприходячий народ не лише неогірчаємий і неодганяємий був... але по можливості... приохочений був би великим числом в наші границі на оселення приходити".

Як ми бачимо, за цим намаганням "приохотити" чужинців переходити до Росії, царський уряд часто не лише забував про

1/ П.С.З. 1751 р. ч. 1919, 24.XII; 1752 г. ч. 9924, II.I. СЕНАТСКИЙ АРХИВЪ, т. VIII, ст. 403, 405.

СБОРНИКЪ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИХЪ МАТЕРИАЛОВЪ, вып.ХУІ. ЕКСТРАКТЪ о новосербскомъ бывшемъ поселеніи и о полкахъ гусарскомъ и пандурскомъ подъ командою Хорвата учрежденийъ, ст.116-118.

2/ П.С.З. 1751 г., ч.9919, 24.XII.

інтереси місцевого населення, але просто жертвував ними за-
для пришельців.

Сенат разом з Військовою Колегією розглянув заяву Хорва-
та в засіданнях 25 і 27.грудня 1751 р. і в наслідок цього
з'явився указ 29.грудня 1751 року. Більшу частину пунктів Хор-
ватового прохання прийняли без змін, деякі були змінені. В
указі 29.грудня містилася ціла широка програма організації
чужоземних поселень. I/
Все це було закріплене в наданій грамо-
ті Хорватові з 11.січня 1752 р.. В цій грамоті територія, да-
на для оселення сербів, вперше названа "Нова Сербія" і назву
цю офіційно прийнято, хоча в тій самій грамоті зазначалося,
що там оселять людей сербського, македонського, болгарського
і волоського народів православної віри. Хорватові дозволялося
набрати 4 полки, два гусарські і два пандурські, по 4000 душ
в кожному, при чому в одному з гусарських полків йому і його
нащадкам надавалося спадкове право бути полковниками; команди-
ри полкові зрівнювалися з армійськими чинами російської ар-
мії; всім полкам надавалася достатня кількість землі, на якій
ніхто, крім закордонних переселенців, не може оселятися; всім
переселенцям при вступі на службу видається річна платня, а
пізніше - командирам повна платня, а простим воякам четверти-
на в мирний час і повна - у воєнний; вдовам і сиротам зали-
шаються земельні ґрунти їхніх чоловіків і батьків та річна
платня; для охорони поселення збудують кріпость св. Єлисаве-
ти із залогою "ландміліцьких" полків; всім дозволяється віль-
на торгівля /крім Великої Росії й Малої Росії/; щоб військо ус-

---

I/ П. С. З. 1751 г. ч. 9921, 29.XII.

СЕНАТСКИЙ АРХИВЪ, т.VIII, ст.402-418, 425.

пішніше комплектувалося, можна призначити за офіцерів у полках лише тих, хто приведе з-закордону "якусь кількість людей". Далі знову твердилося, щоб усі піддані "не лише якісь перешкоди, утиски і кривди не зважалися чинити, але і в належних випадках по можливості всяку прихильність і допомогу їм, яко новоприбулим... виявляли". Юрисдикцією "Нова Сербія" повинна I/ була підлягати військовому уставу і артикулу.

Ще докладніше регламентовано деталі організації "Нової Сербії" в "Інструкції Головному командирові "Нової Сербії", виданій 3. лютого 1752 року. Там точно визначено територію, надану "Новій Сербії", розмір земельної ділянки кожному служачому, суми грошей, дані на утримання полків в мирний час і воєнний /на гусарський полк, рахуючи в ньому 4000 душ - 35146 рублів в мирний і 154.847 руб. 85 коп. - у воєнний час; на пандурський полк, рахуючи теж 4000 душ - 23.898 руб. 66 коп. в мирний і 114.142 руб. 90 коп. у воєнний час/. На організацію поселень організовано було 50.000^{2/} руб.

1752 року серби прибули в призначене їм місце, що називається тепер "Нова Сербія" і з того часу можна починати історію сербської колонізації.

Тяжко сказати, скільки душ привів з собою Хорват: докладної статистики взагалі в XVIII ст. не було, та й не було в

I/ П. С. З. 1752 г., ч.9924, II.I.

На пам'ятку заснування "Нової Сербії" вибито медаль з написом: "Nova Serbia Constituta" MDCCLII.

А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. Обзор. I т.ст.10.

2/ П. С. З. 1752 г. ч.9935, 3.II.

Хорватових інтересах подавати точні цифри. Лише в кінці існування "Нової Сербії", тобто через 10 років, вдалося більш-менш приблизно встановити число чужоземних переселенців. Про це буде мова далі. Тепер лише зазначимо, що ця колонізація не мала того інтенсивного характеру, на який розраховував російський уряд, і не виправдала покладених на неї надій.

Треба сказати, що вихід з Австро-Угорщини такого великого числа емігрантів не міг не стурбувати цісарського уряду; провідників переселення стали арештовувати, затримувати їх родини, не давали пашпортів на їх виїзд. Бестужев-Рюмін міг клопотатися лише про принципову згоду на виїзд тих, хто хоче переселитися до Росії, але і в цьому не мав успіху. Конфлікт між Росією й Австро-Угорщиною на цьому ґрунті doprowadив до заміни Бестужева-Рюміна графом Кейзерлінгом, який почав провадити переговори поміркованішим й обережнішим шляхом, але теж не досягнув значних успіхів; правда, затриманих в Угорщині сербських офіцерів звільнили.

Майже одночасно з оселенням чужоземних виходців на правобережній частині запорозьких "вольностей" в "Новій Сербії", почалось переселення їх і на лівобережну сторону "вольностей". Скоро після візиту Хорвата до Бестужева-Рюміна до нього прийшли полковники сербського війська Іван Шевіч і Райко-де-Прерадович з аналогічною пропозицією: вивести до Росії по гусарському полку, зложеному із сербів; Бестужев скерував їх до Росії, і 1752 р. Шевіч і Прерадович /Депрерадович - як його на-

---

I/ СЕНАТСКИЙ АРХИВЪ, т. VIII, ст. 624-25, 627, 630, 733-4.
ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХ С. ПИЩЕВИЧА, ст. 83-90, 104,
122 - 164.

живали в Росії/ з родичами та наwerbованими сербами були вже в Києві, звідки, залишивши своїх людей у Києві, поїхали до царського двору добувати пільг та привілеїв. Вони доводили, що обидва мали в Австро-Угорщині вищу рангу, ніж Хорват, і не згоджувалися бути в Росії під його зверхністю, як то їм спочатку запропонували; не хотіли вони також і підлягати один одному і вимагали для себе і своїх полків незалежного становища і окремих територій^{I/}. Сенат опинився в труднім становищі. Спочатку він пропонував оселити обох за межами України, в Оренбурзькій губернії, потім - на Українській лінії серед "ландмілицьких" полків, але ці проекти не задовольняли сербів. Шевич вимагав частину "Нової Сербії" незалежну від Хорвата; Прерадович - смугу землі понад Дніпром-від Орелі до Конських Вод і до Бахмута, тобто до самого серця Запоріжжя^{2/}. Час минав; сербські полковники сперечалися з Сенатом, вимагаючи вигідніших умов, - привілеїв таких, як у Хорвата, - узнання їхніх заслуг і т.п. Увесь той час вони докучали всім впливовим і могутнім при дворі людям, засипали їх своїми проханнями, скаргами один

-
- I/ С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.У, ст. 717-26.
СЕНАТСКІЙ АРХИВЪ, т.УІІІ, ст.679, 683-91, 703-707, 713, 727-30, 735-36.
ИЗВЪСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХ ПИЩЕВИЧА, ст. 176-178.
Н. ПОПОВ. Там же, ст.606.
А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Хронологич. Обзор. I, 24-25.
- 2/ П.С.З. 1752 г., ч.10049, 20.XI; 1753 г. ч.10104, 29.У.
СЕНАТСКІЙ АРХИВЪ, т.УІІІ, ст.679, 681-91, 726-27; т.ІХ, ст.14, 21 - 22, 44.
С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.У, 724.

У Пищевича читаємо, що Блисавета під впливом людей зі свого оточення, побоялася поселити всіх сербів разом; в дійсності ж всі сербські провідники ворогували між собою і не хотіли жити вкупі. /"Кіевская Старина", 1884 г., т.УІІІ, ст. 113: "Примѣчанія на Новороссійскій край"/.

на одного, доносами і виявляли свою дійсну істоту, яка могла би відштовхнути від них та злякати людей, чуткіших до справ моралі, ніж були вельможі XVIII століття. Досить згадати хоча б про такий кольоритний епізод: полковник Шевич взяв на якийсь час у прапорщика Вулича портрет Петра I-го, подарований його дідові самим Петром I-им, і повіз показати Бестужеву, твердячи, що одержав портрет особисто і через те вимагав до себе особливої уваги. С.С.Пишчевич, дуже цінний мемуарист, що спочатку служив у полку Шевича, а потім перейшов до Хорвата, залишив нам яскраву характеристику керівників переселення і їхніх безнастанних сварок та боротьби одного з одним.^{2/}

Надзвичайно цікаві й показові його власні "походження": людина, що була в полках не на першому місці /капітан, майор/, знаходить шлях до двору, буває на прийяттях імператриці, на балах у найвизначніших "вельмож", до яких вступається, навіть підкуплюючи слуг, - і врешті добивається успіху.^{3/}

В той час, як сербські полковники й генерали оббивали пороги в московських та петербурзьких приймальнях, серби жили в Києві, розквартировані по міщанських дворах на Подолі, і своїми буйними витівками, бійками, сварками, безмірними вимогами доводили до розпаду мирних подільських обивателів.^{4/}

1/ СЕНАТСКІЙ АРХИВЪ, т. IX, ст. 28 - 29.

2/ С. ПИШЧЕВИЧ. Извѣстія о походженіяхъ, ст. 171, 175, 177.

3/ С. ПИШЧЕВИЧ. Там же, ст. 172-175; 201-214; 360 - 396. Характерна увага Пишчевича про тактику штурму приймалень у вельмож: "якщо хочеш скоріше приступитися до великого пана, то намагайся найперше пізнати його слуг, котрий /з них/ до нього найближчий і з яким він має часті розмови... я ще не бачив ні одного пана, що не мав би при собі такого слуги... старайся завести з таким слугою знайомість" /ст. 205, прим./.

4/ Сербь въ Києвъ. "Кіевская Старина" 1885, т. XI, ст. 381 - 385; т. XII, ст. 505-11.

В 1753 році Сенат на засіданні 31.березня остаточно зважив справу оселення полків Шевича й Прерадовича, зв'язавши її з новими планами охорони України і будови нової Української лінії з поселеннями "ландміліцьких" полків. В засіданні Сенату брали участь представники Колегії Закодонних Справ, Військової, а також головний командир "Нової Сербії", генерал-майор І. Ф. Глєбов, генерал Толстой і полковник Бібіков, що допірощо повернувся зі старої Української лінії, яку він оглядав з доручення Сенату. Нова лінія повинна була проходити від гирла р. Самари да Бахмуту. Тут, за Бахмутом, Сенат і зважив оселити сербські полки. ^{1/} Вимоги Шевича й Прерадовича Сенат узнав за надмірні і дав таку відповідь на їх прохання: землі, які просив Шевич, уже заселив Хорват; що ж до вимоги Прерадовича, то дати йому таку "велику обширність... не можна". Для обох полковників з їх полками цілком досить земель між Бахмутом і Луганню; там можна оселити, на думку Сенату, аж 5000 душ. Якщо вони виведуть більше людей, то можна буде додати їм ще землі, ^{2/} скільки буде треба. В засіданні Сенату 17.травня 1753 року Шевичеві й Прерадовичеві оголошено найвищу конфірмацію постанови про наділення землею: "одному від Бахмуту, а другому від Лугані та про розвід тієї землі по спільному їх з полковником Бібіковим порозумінню. ^{3/} Так засновано сербську колонію на лівому березі Дніпра. На відміну від "Нової Сербії" її названо "Слов'яносербією".

-
- 1/ Д. И. БАГАЛЬИ. Очерки изъ истории колонизации, ст.381.
СЕНАТСКИЙ АРХИВЪ, т. VIII, ст.690, т. IX, ст.54-56, 78.
2/ П. С. З. 1753 г., ч. 10104, 29.У.
3/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, ст.78.
ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХЪ...ст.178.

Таким чином 1751 - 1753 р. засновано чужоземні колонії по обох боках Дніпра, на тих місцях, які запорожці вважали за свої "вольності" і право на які російський уряд узнав у грамоті Єлисавети 15.грудня 1744 р. Під час умовлень про надання землі сербам, російський уряд підкреслював, що земля надається для того, щоб її заселити, і цілком ігнорував те, що цю землю за кілька років перед заснуванням "Нової Сербії" передано в розпорядження Миргородського полку і кількома указами дозволено селитися на ній всім охочим. Ми вже говорили про те, як швидко заселилася ця смуга землі, скільки хуторів, слобід, містечок виросло там за короткий час, і до всього цього населення російський уряд поставився не лише байдуже, але офірував його чужоземним пришельцям. В цьому випадку не було незнання правдивого становища, що часто траплялося у ХУІІІ столітті; на засідання Сенату 9.січня 1752 р. викликали полковника де-Боскета, що особисто об'їздив цю місцевість, і він подав Сенатові мапу, яку зложив 1745 р. При тому він додав, що вся територія, надавана під "Нову Сербію", була в 1745 році заселена, і він знає, що й після того "не мало знову поселень є", - але його заяви не прийняли до уваги.^{2/}

- " -

I/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Источники II, 1394 - 98.
П. Н. ИВАНОВЪ. Матеріали.... "Записки Одес.Об-ва", т. XX, 1897, ст.13.
2/ СЕНАТСКІЙ АРХИВЪ, т.VIII, ст.425.

ІУ.

ТЕРИТОРІЯ НОВОЇ СЕРБІЇ І СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

Указ 29.грудня 1751 р. так визначав границю Нової Сербії:
починаючи

"от устья реки Кагарлика прямою линиею до верховья р.
1/
Тури, на устье реки Каменки, от устья реки Каменки
на верховья реки Березовки, от верховья реки Березов-
ки на вершину реки Омельника, и по оной вниз далее до
устья его, где он в Днепр впадает, уступая от польской
2/
границы по 20 верст".

Ці самі границі були підтвержені в інструкції генералу І.Ф.
3/
Глєбову 3.лютого 1752 р. Ця територія була призначена тільки
для поселенців двох полків, одного гусарського й одного пан-
дурського; наколи б, крім того, прийшли "неслужащие люди, як
то поселяне и крестьяне", то для них обіцяв уряд призначити
4/
окремі "выгодные места". Того самого 1752 р. Хорват повідомив
Сенат, що в Нову Сербію збираються перейти немало "православ-
ного простонародства" і 12 "персон из начальных людей" і про-
сив приділити їм землю. Сенат постаровив приділити їм землю
понад Дніпром вниз од новосербських поселень до Хортицького
острова, однак цього не прийшлося робити, бо ні "православно-
го простонародства", ні "начальных людей" не прибуло.

1/ О.ШМИДТ вважав, що тут Турою названо р.Вись /див.
"Матеріали для географії и статистики Россії.Херс.губ., т.І,
ст.28/, але це не вірно. Турою називалась р.Грузська./Сен.
Арх., ІХ, ст.64/.

2/ П.С.З. 1751, ч.9921, 29.XII.

3/ П.С.З., ч.9985, 3.II; там же - 1752, ч.9967, 23.III.

4/ СЕНАТ.АРХ., т.VIII, ст. 476.

Територія Нової Сербії граничила на півночі й на заході з Польщею, на півдні - з "вольностями" запорозьких козаків і течією Дніпра відділялась од Російської імперії, точніше - Миргородського полку. Як бачимо, ця границя була найкоротша, і навпаки: границя з Польщею була найдовша. Врізуючись вузькою смугою між запорозькими і польськими землями, Нова Сербія територіально являла собою край мало зв'язаний з Росією, як це було в суті й адміністративно. Навіть зносини з Києвом, що з ним вона була зв'язана в адміністративних справах, відбувались переважно через польські володіння /напр., 1753 р., збираючись їхати в Нову Сербію з Києва, головний її командувач, генерал-майор І. Ф. Глебов, просив через Київського обер-коменданта дозволу польського уряду переїхати через польські землі.

Як і в попередні часи, границя польська не була точно визначена, і це давало привід до частих спорів і непорозумінь між новосербськими представниками влади і польським урядом. Щодо цього - характеристична відповідь, що її дав 1755 р. головний командувач Нової Сербії І. Ф. Глебов старості Бишевському, який скаржився на Хорвата, що той нібито захоплює для поселення Нової Сербії польську землю і самовільно насипає там пограничні "могилки". Поселення Нової Сербії, - писав Глебов, -

"чинятся в неспоримых и сущих российских местах, и как еще до того новосербского поселения бывшего прежде в здешних местах е.и.в.... малороссийские подданные обыватели на оных жительство и довольствие имели... что же якобы с польских земель оной генерал-майор /Хорват/

I/ К.Ц.А.Д.Ак., Фонд Киев.Губерн.Канц., 3772 /стар. список/.

во владение Новой Сербии отграничивает, то вашему высочородию доложено неправильно".^{1/}

Зі свого боку Хорват скаржився на незаконне заволодіння поляками смуги землі, що її вони зайняли ще до засунвання Нової Сербії.^{2/} Треба сказати, що пограничні відносини були переважно з великими власниками сусідніх земель - князями Любомирськими,^{3/} графами Браницькими, Потоцькими та їх губернаторами.

Обидві сторони пильно слідкували, щоб не будувалось укріплень поблизу границі; так викликало протест Хорвата будівництва польської кріпости на Бозі коло Торговиці. Хорват скаржився Сенатові на представників місцевої влади, особливо - на коменданта кріпости св.Єлисавети, Муравйова, - за те, що той за відсутности Хорвата не виявив належної чуйности й не заборонив будувати укріплення. Сенат з'ясував, що правопорушення тут не було, але все таки згоджувався, що було б ліпше не дозволяти будувати кріпость на такій близькій віддалі від границі.^{4/} Протестував Хорват і проти того, що Потоцький будував кріпость в Умані,^{5/} і проти будівництва укріплення проти Терновки.^{6/}

З другого боку, щоб не дратувати сусідів, як поляків, так і, особливо, Порту, Сенат не дозволяв називати "кріпостями" або "фортецями" укріплені шанці /напр., на місці Петроострова-кріпость св.Володимира, між Гардом і Новомиргородом - кріпость

1/ Збірка документів Н.Д.Полонської-Василенко, т.І, ст.33.

2/ Сенат.Архивъ, т.ХІ, ст. 476.

3/ Губернаторами називали управителів польських маєтків.

4/ Дніпропетр. 2ст.арх. ф.Новосербського корпусу, зв. 22, 405, лл.44-45, 373-5.

5/ Сенат.Арх., т.ХІІ, ст.87.

6/ Там же, ст. 72 - 76.

св. Миколая; Сенат 1752 р. попереджав, щоб "оного поселення крепостями именованій чинено не было не токмо в письменных происхожденіях, но и в команде такие именованія запретить, а именоватъ одними поселеніями"^{1/}. Однак, народна мова не вважала на ці заборони, і, хоч в дійсності укріплень було небагато /Пишчевич писав, що в Пандурському полку були укріплення тільки - Глинськ, Крилов і Крюків^{2/}, всі сербські поселення народ називав шанцями, так само, як і слово "гусар" надовго стало синонімом слова "серб"^{3/}.

Треба сказати, що головним приводом до пограничних непорозумінь між адміністрацією Нової Сербії і польськими сусідами були не стільки поземельні суперечки, скільки боротьба за людську силу, за поселенців. І в Новій Сербії, і в Польщі старались якомога швидше й густіше заселити землі, часто-густо не перебираючи в засобах: переманювали, а часом і силою захоплювали людей. Весь час існування Нової Сербії - в Сенаті не припинялись справи зі скаргами поляків на Хорвата і Хорвата на поляків за наїзди, захоплення людей і т.п. Хорват, не задумуючись, сам радив осадчим новозаснованих слобід робити наїзди на польські села, хоч в таких порадах вони найменше^{4/} нуждались. Київський воєвода, граф Потоцький, підстолій князь Любомирський, коронний гетьман граф Браницький - скаржились Колегії Закордонних Справ на цілу низку наїздів, що їх учинив

1/ Сенат. Арх., т.ХУ, ст. 674, т.ІХ, ст. 38.

2/ Примѣчанія на Новороссійській край. "КІЕВСКАЯ СТАРИНА", 1884, т.УІІІ, ст.ІІ4.

3/ ПРЕОСВЯЩЕННИЙ ГАВРИЛ. Отрывокъ повѣствованія о Новороссійскомъ край, ч.ІІ, ст.І, ст.ІІІ-ІІ2.

4/ В. ЯСТРЕБОВЪ. Архивъ крѣпости св. Елизаветы. "Записки Одес.Об-ва", т.ХУ, ст. 556.

С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.У, ст. 1028.

Хорват та його підлеглі на польські села, де вони забирали людей, худобу, майно. Колегія Закордонних Справ 1760 р. звернулася до Сенату з проханням завважити Хорватові, щоб обережно обходився з сусідами, бо його вчинки суперечать трактатам "вічного миру". Сенат постановив наказати Хорватові, щоб він ставився до поляків "по соседству дружеским образом", бо наслідки тих неприємностей, що їх він робить полякам "поправить ^{1/}весьма трудно и дорого будет". Але ці поради не мали впливу, і того самого року Колегія передала Сенатові нові скарги ^{2/}Потоцького на Хорвата. В той самий час і Хорват скаржився на поляків за те, що вони забирали поселян, селили їх на своїх ^{3/}землях, на старостів польських магнатів, що викликали пограничні спори. Правда, здебільшого Хорват не звертався до Сенату з проханням про заступництво, а розправлявся з сусідами власними засобами, як самовладний пан. ^{4/}Вчинки його часом мали характер середньовічних подвигів "лицарів-розбійників". Наприклад, довідавшись, що до границь Нової Сербії наблизився польський загін, він запросив до себе на "обід" офіцерів, а тим часом наказав своїм підлеглим напасти на загін, при чім перебито 50 чоловік, а Хорват повідомив Сенат, що поляки напали на Нову Сербію і що його гусари тільки боронились од ^{5/}них. Тому не дивно, що коли Хорват упав і почалося слідство над ним, то поляки-сусіди зі свого боку почали подавати ^{6/}слідчій комісії скарги "на учиненные им от Новой Сербии обиды".

1/ Сенат. Арх., т.Х, ст.560, т.ХІ, ст. 358 - 59.

2/ Там же, т.ХІ, ст. 413 - 14.

3/ Дніпропетров. Іст.Арх.ф.Новос.корп.,св.22, 403.

4/ Сенат. Арх., т.ХІІ, ст. 87 - 88.

5/ Там же, т.ХІІ, ст. 72 - 73.

ИЗВѢСТІЯ С. ПИЩЕВИЧА, ст. 426.

6/ К.Ц.А.Давн.Акт. 3719 /ст.список/.

Треба, проте, додати, що відносини Хорвата і його підлеглих з польськими сусідами були не все однакові: збереглись цікаві листи його та інших новосербських командувачів до губернатора Сміли, пана Добрянського, що показують щоденні побутові зносини, обмін товарами, добросусідські послуги, як от посилення лікаря від Хорвата до хворої жінки губернатора, ліків і т.п.^{I/}

Пограничні відносини з запорожцями тривали недовго, бо через два роки між Новою Сербією і Запоріжжям була виділена смуга землі для Слобідського "за чертой Новой Сербии" полку, що й став безпосереднім сусідом Запоріжжя.

На території Нової Сербії поселено два полки: гусарський Хорвата і піхотний - пандурський. Землю для полків мали приділяти на підставі мапи, що її склав Де Боскет. Сенат наказав зняти з неї дві копії, щоб одна з них залишилась в Сенаті, а друга - щоб була передана "определенному к поселению выше писаных народов артиллерии генерал-майору Глебову", але цього не здійснено, і землю весь час приділяли "приблизно". Принаймні 1752 р. на низку запитань Сенату щодо призначення земель для нових поселенців, місця для збудування кріпости, границь з Польщею і т.д., Глебов відповідав, що досі в загальній мапі "никакой надобности не обстоило, за чем у него и карты не имеется" і цілком задовольнявся місцевою мапою території від Новоархангельська до Дніпра. Наслідком вимог Сенату він наказав скласти мапу границь з Польщею "без огласки", і наприкінці 1752 р. така мапа була вже передана в Сенат.^{2/}

Відтоді ми від часу до часу зустрічаємо вказівки на те, що

I/ Збірка документів Н.Д.Полоцької-Василенко.
2/ Сенат.Арх.т.XII, ст.425, т.IX, ст.5.

складались мапи, як загальні, так і спеціально місцеві.^{1/}

Гусарському Хорватову полкову була приділена західна частина Нової Сербії, піхотному пандурському - східна. Перші по прибутті в Нову Сербію переселенці діставали так звані "обывательские квартиры", себто их розселяли в хатах місцевого населення, або будували їм землянки. Хорват наполягав, щоб для сербів будували особливі селища з "закриттями" на випадок нападу, в Архангельську, Петроострові, Новомиргороді, Цибулеві.^{2/} Розміщувати по "обывательским квартирам", - писав він далі, - тяжко, бо

"в Архангельске и в слободах Петровом Острове прежних поселений дворы почти все без остатка икуплены, и в шанце св. Николая в квартирах такая нужда, что прибывающих, положенных по штату, в полк из русских разных чинов, а особливо аптеки и канцелярии со служителями где в зиму поместить не имеет".^{3/}

Отже, перші сербські поселенці розмістились в старих заселених пунктах Архангельська, Новомиргороду, Цибулева, Давидовців/Петроострові/. Цілий ряд давно вже заселених слобід і сіл тепер зайняли серби, і старі назви перемінені були на нові: Ольховатка стала називатися Панчов, Стецівка - Шалмош, Нестерівка - Бершац, Андрусівка - Чонград, Плахтіївка - Зімунь,

---

1/ Сенат. Арх., т. IX, ст. 160.

К.Ц.А.Д.Акт., ф. Новос.корп., зв. 13, 152.

Треба пригадати, що в ті часи взагалі мапи не користались загальним признанням: Катерина II, під час перших своїх відвідин Сенату, зажадала мапу Російської імперії, і ... такої не знайшлося в Сенаті.

2/ Сенат. Арх., т. VIII, ст. 625, 707.

3/ Там же, т. VIII, ст. 707.

Три байраки - Каніш і т.д.^{1/} Багато з них штучно перенесених сюди чужих місцевому населенню назв зникло разом з Новою Сербією,^{2/} але багато з них лишилось до останніх днів. Рівночасно з займанням для сербів уже готових селищ, будували й нові понад р. Висою,^{3/} Богом.

В кожному полку було 20 рот, в центрі кожної роти знаходився шанець, або "рота", часом укріплена. Вище зазначалось, що Сенат заборонив називати шанці "кріпостями", а тільки поселеннями.^{4/}

Тип поселень не був зразу встановлений, і з цього приводу у Хорвата були гострі розходження з головним командувачем І. Ф. Глебовим. Хорват наполягав, щоб будували невеликі "закритые укрепления" з казармами. Глебов, навпаки: пропонував селити сербів великими селищами, по 100 і більше дворів "для безпеки від злодіїв". Сенат підтримав останню думку.^{5/} Всі потрібні будівельні матеріали видавав уряд, а сама будівля, як житлових будов, так і укріплень робилась руками "малороссийских козаков", що їх по наказу посилали з полків; працювало їх 1000 чоловіка, і Хорват хотів добитись, щоб прислали ще другу тисячу їх, але проти цього став і гетьман, і Глебов.^{6/}

В гусарському Хорватовому полку були такі ротні поселення: 1. Новомиргород /бувші Трисяга/ - штаб-квартира полку і місце перебування Хорвата; 2. Печка /Коробчино/; 3. Петроостров /Дави-

---

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. Обзор. I, 224.

КИРЬЯКОВЪ. Историко-статистическое обозрѣніе Херс. губ., ст. 171.

2/ А. ПИЩЕВИЧ. Примѣчанія. "КІЕВСКАЯ СТАРИНА", 1884, т. УІІІ, ст. ІІ8.

3/ Сенат. Арх., т. УІІІ, ст. 595, 672.

4/ Там же, т. УІІІ, ст. 674.

5/ Там же, т. УІІІ, ст. 706 - 708.

6/ П.С.З. І752, ч. 9935, 2/П, Сенат. Арх., УІІІ, ст. 706-707.

дівка; 4. Надлацк; 5. Калніболот; 6. Семлек /Скелева/; 7. Новоархангельск; 8. Мартонош /Єрмина балка/; 9. Панчов /Ольховатка/; 10/ Каніж /Три байраки/; 11. Сентов /Могилев/; 12. Вуковар; 13/ Федвар /Ляницька/; 14. Суботів; 15. Цибулів; 16. Машорин /Іванківці/; 17. Дмитрівка; 18. Самбір /Диківка/; 19. Глинськ і 20. Бершац /Нестерівка/.

В пандурському полку були такі ротні поселення: 1. Крилов - штаб-квартира полку /пізніше Новогеорґієвск/; 2. Табурице; 3. Крюков; 4. Кам'янка; 5. Зимунь /Плахтіївка/; 6. Чанад; 7. Пілажниця; 8. Ковин; 9. Благоват; 10. Сланкамінь; 11. Беча /пізніше Александрія/; 12. Вараждан; 13. Глоговац; 14. Янів; 15. Шалмош /Стецівка/; 16. Чонград /Андрусівка/; 17. Павлиш; 18. Мандорлак; 19. Сантомаш; 20. Вінгош.^{I/}

Пізніше до цих двох полків додано ще Новомиргородський гарнізон, що складався з трьох рот гусарського і двох рот пандурського піхотного полків; землю для нього призначено 1759 р. після довгої переписки. Для цього відрізали землю у Слобідського полку, "за чертою Нової Сербії" - слободи: Тшківку, Красну, Ташлик і Вись. Завдяки цьому площа Нової Сербії ще збільшилась.

У нас не збереглося описів поселень часів Нової Сербії, але більш-менш ми можемо уявити собі їх; для цього можна скористати короткими описами поселень, що їх написав 1775 р. по-дорожній академік Гюльденштадт. Описуючи Блисаветградську провінцію - колишню Нову Сербію - він звичайно зазначає наявність "старих" укріплень: так у Табуриці "кріпость обведена

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронолог. обзор., I, ст. 41 - 43.
2/ Дніпропетр. Істор. Арх., Ф. Новос. корп., зв. 12, 151.

невеликим валом і частоколом". В глиньську - "старе укріплення, обведене частоколом і ровом..., в якому нема інших будівель, крім церкви, приміщення для сторожі, магазину /комори/ і канцелярії; воно служило тільки сховищем під час небезпеки. Хати мешканців... поставлені, як і в решті рот, правильними вулицями". Недалеко від Архангельська - "невеликий редут, обведений частоколом"^{I/} і т.д. З цих описів видно, що укріплення здебільшого були невеликі і являли собою вал з частоколом і рів. Ми вже згадували, що Архангельськ стояв на торговельних шляхах із Січі й Криму в Польщу. Коли засновувано Нову Сербію, то він був уже значним торговельним пунктом. Тимчасово, поки не збудовано ще кріпость св. Єлисавети, він служив за місце перебування коменданта О. І. Глебова.^{2/} Випадково зберігся опис одної садиби в Архангельську - це садиба, що належала секунд-майорові Серезлію і що її 1752 р. уряд набув від нього для приміщення з'їздів пограничних комісій з Брацлавським воєводством. Садиба ця знаходилась в середині укріплення, була обведена дубовим частоколом; в ній був панський будинок з п'ятьма "світлицями", дві хати для слуг, два льохи; один "виход" теплий і один лідник; стайня на 24 коні, сарай, велика комора. Все було гонтом покрите. Садибу оцінили на^{3/} 365 рублів.

I/J. GÜLDENSTADT. Reisen durch Russland und Caucasischen Gebirge, St.-Petersburg, 1791, II, 127, 146, 160-161.

2/ К.Ц.А.Д.Акт.ч.1887.

БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК, Арх.кріп.св.Єлисавети,ч.3.

3/ БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК, Арх.кріп.св.Єлисавети,ч.74.

Цікава подробиця, як робили оцінку садиби: комісія складалась із інженера прапорщ. Хатянцева і двох місцевих купців./Там же/.

Головним адміністративним центром Нової Сербії був Ново-миргород на р. Синюсі, штаб-квартира гусарського Хорватського полку і резиденція самого Хорвата. З давніх часів тут було поселення Трисяги; згодом полковник Капніст перейменував його на Новий-Миргород /часто називали його просто Миргород/; 1752 р. Хорват застав тут коло 20 хат. Він вибудував шанець з 5 бастіонами і "укрепленнями по степені местного удобства и по рассмотрению близких и далеких опасностей"^{1/}. Укріплення мало коло 200 метрів у діаметрі, в ньому було двоє воріт і воно було обведене земляними валами й ровами. В шанці знаходилась садиба самого Хорвата, оточена липовими алеями з гарним садом, з дерев'яним домом, з флігелями й стайнями на 50 коней.^{2/} Тут також знаходились дома значніших осіб - архимандрита Софронія Добрашевича /він купив готовий дім за 120 рублів і переніс його в свою садибу, - деталь, що освітлює питання про ціни на будівлі і спосіб забудування Нової Сербії/^{3/}.

У нас збереглися відомості про долю цих будинків: після упадку Хорвата садиба його лишилась недобудована, в тім числі й новий дім за "пруським взірцем". Доми Хорвата й Добрашевича перейшли в казну й потроху нищилися. 1767 р. була спроба використати сади й будови, але охочих взяти сади в оренду не знайшлося, і тільки згодився хтось купити "на дереві" врожай овочів за один рік - за 3 рублі. Тоді ж таки викликувано підрядчиків на ремонт будов: для цього в базарний день з барабаном на базарному майдані оголошувано виклик охочих. Докладна реві-

---

1/ А. ШМИДТЪ. Матеріали..., т. I, 31.

2/ ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХ... ПИЩЕВИЧА, ст. 201, 411.

3/ АРХИМАНДРИТЪ АРСЕНІЙ. Софроній Добрашевич, архимандритъ Новой Сербіи. "Кіевская Старина", 1884, т. X, ст. 291.

зія вияснила, що будови дійшли до стану повної нікчемности: дім архимандрита був збудований з сирої липи і від довгого стояння трухлявив; другий дім, так званий інженерний, був збудований з тину і теж занепав. Стайні й комори зтрухлявіли і ніяких матеріялів з них не можна було видобути, через те комісія постановила всі ці будови продати і на одержані гроші відремонтувати дім Хорвата. ^{1/} Ці риски характеризують нам зовнішній вигляд Новомиргорода: якщо такі були ліпші дома, то можна собі уявити, які були житла обивателів. З інших справ ми бачимо, що покриті були будови переважно гонтом, що його куповано в сусідній Смілянській губернії. ^{2/} Також звідти, переважно з лісу Нерубай, привозили й будівельні матеріяли, і дошки, і хворост для тинів, і кілки для частоколів. ^{3/} Про те, який був у ті часи брак ремісників, свідчить довга полеміка між Хорватом і губернатором Сміли, Добрянським, з приводу пічника, киянина родом, Горбатого, що мав поставити печі в домі Хорвата і поїхав до Сміли. Хорват твердив, що його "зма- нив" післанець Добрянського, а той спростовував свою участь, але не заперечував того, що Горбатий дійсно переїхав до Смі- ^{4/} ли.

В Новомиргороді знаходились урядові установи - полкова канцелярія, пізніше - "Главная канцелярия Новосербского корпуса" або "Головна Ново-Сербська канцелярія". Тут також були казарми для солдатів і дома для офіцерів. Хорват так опису- вав Новомиргород: серед укріплення під одним дахом були - ка-

---

1/ БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК, Арх.кріп.св.Єлисавети, ч. I74.

2/ Там же, ч. I43.

3/ Збірка Н.Д.Полонської-Василенко.

4/ Там же.

вав'ярня й дім з більярдом, з 4 кімнатами, з кухнею й 6 крамницями, в котрих жили крамарі. Вони платили по 100 руб. оренди на рік. На форштадті були - базарний майдан і 14 крамниць під одним дахом; за них платили оренду по 6 - 12 руб. на рік. Торгують в них добрим крамом, навіть "гризетом"; взагалі крамниці в Миргороді ліпші ніж на форштадті св. Єлисавети. Пишчевич пояснював, що торгувало в них переважно "сидільники" самого Хорвата.^{1/} Була в Новомиргороді шкода, де навчали дітей ієромонах з дияконом Павлом. Серед учнів були сини Хорвата.^{2/} Хорват 1752 р. збудував невеличку дерев'яну церкву Рождества Богородиці; церква ця простояла до 1825 р.^{3/} Того самого 1752 року почав він будувати великий собор св. Миколая, мурований, і запросив архітектора Стефана Стабанського, але архітектор цей скоро помер, не вспівши докінчити будівлі.^{4/} Собор був збудований частково з цегли, а верхня частина - з дерева. Він мав форму нефа з невисокими склепіннями.^{5/} 1753 р. Хорват хотів збудувати на свій кошт в місті монастир, але не дістав на це згоди Сенату, і тільки 1757 р. розпочав будівлю монастиря, але вже поза межами міста, у віддалі 3-х кілометрів, на березі р. Висі.^{6/}

1/ Дніпропетр. Істор.Арх.,ф. Новос.корп.,ч.45,ч.926.

2/ ИЗВѢСТІЯ... ПИЩЕВИЧА, ст. 402.

3/ АРХИМАНДРИТЬ АРСЕНІЙ. Софроній Добрашевичь. "Кіевская Старина" 1884 р. т.Х, ст. 282.

ИЗВѢСТІЯ... ПИЩЕВИЧА, ст.405.

4/ Там же, ст. 277, 281, 287.

Дніпропетр.Істор.Арх.,ф. Новос.корп., в.59, ч. .

Там скарга вдови Стабанського на Хорвата, що забрав її садибу в Новомиргороді і зруйнував її.

5/ СЕНАТ.АРХ., т.ІХ, ст. 25 - 27, 73.

АРХИМАНДРИТЬ АРСЕНІЙ. "Кіевская Старина", 1884, т.Х, ст. 284.

Центром пандурського піхотного полку було старе містечко Крилов /пізніше Новогеоргієвськ/. В ньому вже 1745 р. було багато мешканців і дві церкви. Пізніше, 1778 р., як каже академік Гюльденштедт, в ньому було 1000 мешканців, в той час як в Новомиргороді їх було тільки 600.^{1/}

Землі для рот давалося щедро. Так в гусарському полку давалося на роту площі по 8,5 кілометрів довжини і 31,6 кілометрів ширини, себто 367,6 кв. кілометрів; на роту піхотного полку давали менше, бо гусари повинні були ще й випасати й годувати коней; через те на піхотну роту давалося 6,36 кілометрів ширини і 27,56 кілометрів довжини, себто 175,28 кв. кілометрів. Землю приділяли не відповідно до чисельного складу полку, а на роту.^{2/}

З цієї кількості землі виділяли частину на рангові землі для офіцерів і духовенства. Офіцерам давалося землі за таким самим розрахунком, як і для "ландміліційних" полків.^{3/} В інструкції Хорвату зазначалось, що в міру потреби він може розподіляти землю й іншим способом.^{4/} Теоретично, землю повинен був розмежувати землемір і записати в книгу - кому й скільки приділялось землі; але в практиці це було незручно і землю розподіляли між ротами.^{5/} В обох полках для тих рот, де були штаб-квартири полків, відмежовувалось землі більше - на утримання полковника, адъютанта, полкового квартирмейстера, котлярів, сурмачів; в гусарському полку для Новомиргородської роти^{6/} було дано ще землі спеціально для господарства Хорвата. Крім

1/ J. GÜLDENSTADT . Там же, т. II, ст. 125, 151.

2/ П.С.З., 1752, ч. 9966, 28.Ш.

3/ П.С.З., 1752, ч. 9935, 3.П.

4/ А. КЛАУССЪ. Наши колоніи. Опыты и матеріали по исторіи и статистикѣ иностранной колонизации въ Россіи. СПб., 1869, в. I, ст. 67.

5/ П.С.З., 1752, ч. 9935, 3.П.

6/ П.С.З., 1752, ч. 10029, 21.ІХ.

того, в кожному полку відмежовували ще запасну землю для вдів і сиріт службовців. На прохання Хорвата Сенат дав дозвіл давати в Новій Сербії землю чужоземцям, що служили в інших полках і що дістали з причини старости й недолугости відставку.^{1/} І752 р. Сенат дозволив давати землю в Новій Сербії чужинцям, що приходитимуть з-за кордону - старим, калікам і малолітнім; всім їм, крім землі, давалось і грошові допомоги по 10 руб. і на сіння, а малолітніх, по досягненні належного віку, обіцяно приймати в полки на службу.^{2/}^{3/}

Разом із тим давати землю корінним російським підданам, що служили в полках, заборонялось, а тим службовцям, що займали посади квартирмейстерів, полкових писарів, аудиторів, комісарів, дозволялося давати землю тільки тимчасово, поки вони займають ці посади: мотивувалось це обмеження тим, що, коли чужинці "приобвыкнути"... то зможуть нести ці служби.^{4/}

Як уже зазначалося, з заснуванням Нової Сербії все тубільне населення мусіло звільнити землі, наділені чужинцям, і вернутись "на прежние места". Як сказано вище, це розпорядження стосувалось не тільки до козаків і селян, а й до помі-

---

1/ П. С. З., І752, ч. І0065, 2.УП.

2/ П. С. З., І752, ч. 9993, 29.У; ч. І0037, І9.Х.

3/ П. С. З., І754, ч. І0272, 9.УІІІ.

4/ П. С. З. І752, ч. І0086, 2.УІ. Становище цих службовців було дуже тяжке: Хорват і головний командувач Г.Ф.Глебов повідомили Сенат, що, віддаючи цілий день службі, "никакої економии им наблюдать невозможно и времени к тому не имеется, а из одного окладного жалованья исправитъ надлежащего по службе мундира и прочим содержать себя невозможно"; через те Сенат постановив видавати їм "порції" і "рації" з новосербських коштів.

5/ П. С. З. І755, ч. І0492, 2І.ХІІ.

щиків: так одібрано землю у полковника Капніста. Значна частина цього "безуказного" населення не захотіла вертатись туди, де її чекала панщина, а стала подаватись далі на південь, за межі Нової Сербії. Тоді, щоб утримати населення від переходу до запорожців або в Польщу, 1753 р. засновано Козацький Слобідський полк, на взірець Слобідських полків. Йому відмежували смугу землі між Новою Сербією й запорозькими володіннями, 20 верст завширшки, і таким способом Нова Сербія дістала заслону з боку Запоріжжя. Заселення цього району йшло так швидко, що люди випереджували декрети й засновували свої слободи за чужою границею. Так 1754 р. старшина полку захопила район понад р. Самотканню й Домотканню, де були запорозькі зимовники. 1754 р. вона знову напірає на зимовники, що потроху переходять в її руки. Указом 1756 р. на ім'я коменданта кріпости св. Єлисавети за полком були закріплені землі понад р.р. Самотканню, Бешкою й Верблюжкою. 1757 р. осадчий Гридін селить старовірську слободу в урочищі Лиса Гора на Чортомлику, вже 50 верст від границі; 1763 р. цю слободу разом із Ніщанобродською зруйнували запорожці з наказу полковника Деркача. Таким чином, Слобідський полк, як крайній авангард, висунутий проти Запоріжжя, весь час провадив з ним боротьбу і крок за кроком просувався вглиб його земель.

Слобідський полк поділявся, на взірець полків, що були

-
- 1/ СЕНАТ. АРХ., т. XII, ст. 510 - 511.
  - 2/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Сборникъ матеріаловъ..., ст. 134; СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 125-126.
  - 3/ А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Исторія Новой Сѣчи. II, 171-2.
  - 4/ Д. И. ЭВАРНИЦКІЙ. Исторія запорожскихъ казаковъ, I, ст. 36-7.
  - 5/ А. А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Исторія Новой Сѣчи, II, ст. 171, 257-8.

Його прототипом, на сотні з сотенними містечками, як адміністративними центрами, і слобдами. Але тут позначився і вплив Нової Сербії, бо 1754 р. Сенат наказав будувати невеликі шанці на зразок Нової Сербії, понад річкою Тернівкою і Ви-^{1/}сою.

1761 р. в Слобідському полку були такі сотенні містечка: 1. Пушкарівка, 2. Домоткань, 3. Бородаївка, 4. Мишурин Ріг, 5. Кам'янка, 6. Калужине, 7. Боянська, 8. Омельник, 9. Тройницька, 10. Зелена, 11. Верблужка, 12. Рівнянка, 13. Бешка, 14. Мурзинка, 15. Аджамка, 16. Калинівка, 17. Інгульська, 18. Грузька, 19. Вись, 20. Плетений Ташлик, 21. Красна, 22. Тишківка /Ольшанка/, 23. Тернівка, 24. Добрянка, 25. Орел.^{2/}

Таким способом, у склад полка ввійшли деякі старі добре заселені містечка, як от Бородаївка, Домоткань, що їх ми зазначили ще в період перед заснуванням Нової Сербії. Були тут і зовсім нові містечка, як от Плетений Ташлик, Вись, Зелена. За населенням вони розподілялись на козацькі, переважно українські, і старовірські - російські, як от Злинка, Клинци та інші.^{3/}

Головним центром, адміністративним і господарським Слобідського полку була кріпость св. Єлисавети, що стала потім містом Єлисаветградом /нині місто Кіровоград/.

Основа була ця кріпость 1754 р. Як уже вище сказано, в перших актах, що визначали умови, на яких Хорват брався засе-

---

1/ СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 150.

2/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кр. св. Єлисавети, ч. 89.

А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронл. обозр. I, ст. 42-43.

3/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронл. обозр., I, ст. 42.

лити Нову Сербію чужоземними ви^{1/}бодцями, російський уряд обі-
цяв спорудити земляну кріпость працею російських підданих.
Але фактично від 1751 р. по 1754 р. кріпости не розпочинали
будувати. Довго шукали підходящого місця для неї^{2/} і тільки на
засіданнях 21. березня і 1. квітня 1753 р. Сенат затвердив міс-
це для будівлі кріпости на р. Інгулі між устями р. Грузької
або Тури і р. Кам'янистої Сугаклеї, за 4 кілометри від Ново-
сербської^{3/} границі в степу. За планом кріпость входила в лінію
кріпостей, що мала простягнутися від Мишуриноного Рогу на Дніпрі
до Архангельська на Висі і загородити новосербські поселення
з півдня.^{4/} Дарма, що в будівлі кріпости найбільше було заінте-
ресоване новосербське населення, будівлю її повинні були ви-
конувати російські піддані; Сенат наказав відрядити з Лівобе-
режної України^{5/} 2000 козаків; Розумовський поставився до цієї
вимоги дуже вороже і прислав тільки 500 душ. Число їх було
збільшене до 1000 чолов., переважно з Полтавського й Миргород-
ського полків - козаків, підсусідків і посполитих.^{6/} Вони руба-
ли дерева в Чорному лісі, возили їх, будували, виконували зем-
ляні^{7/} праці. Крім козаків працювали солдати регулярних полків,^{8/}
і арештанти - "колодники", за термінологією тих часів.^{9/}

Працею керував інженер-майор, пізніше підполковник Люд -

1/ СЕНАТ. АРХ., т.VIII, ст. 411, 416.

2/ Там же, т. VIII, ст. 652, 573, 691, 750, 740.

3/ Там же, т.IX, ст.64.

4/ Там же, т.IX, ст. 156 - 157.

А. ШМИДТЬ. Матеріали...., т.I, ст. 32.

5/ СОЛОВЬЕВЪ. Історія Росіи, кн.V, ст.714.

6/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронолог. обзор., ст. 23. Прим.10,
ст. 53.

7/ БІБЛІОТ. УКРАЇН.АКАД.НАУК.Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.3.

8/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. обзор., I, прим.10,
ст. 53.

9/ БІБЛІОТ. УКРАЇН.АКАД.НАУК. Арх.кріп.св. Єлисавети, ч.
82, ст. 91.

І/
виг Йоганн Менцеліус, а плани кріпости затверджував Сенат.
Спочатку будівництва кріпости посувалось дуже швидко, і ця швидкість занепокоїла Порту. Російський резидент в Царгороді Обрезков одержав офіційний запит: з якою метою будується кріпость? Даремно Обрезков старався заспокоїти Порту, вказуючи, що кріпость св. Єлисавети будується на більшій віддалі від турецьких границь ніж Архангельськ, який нікого не тривожить; що будується кріпость виключно проти гайдамацьких нападів. Порта не заспокоювалась. Вона звернулася до посередництва європейських держав - до послів: англійського й австрійського і ті порадили Обрезкову не дратувати Порту й припинити будівлю кріпости.^{2/} Російський уряд сам запропонував Порті через Обрезкова прислати "надійного чоловіка", щоб на місці ознайомитися зі станом справи й передав Порті правдиві відомості про кріпость.^{3/} Разом із тим російський уряд обіцяв Порті не провадити далі будівлі, а тільки підтримувати кріпость у такому стані, в якому вона знаходилась на той час.^{4/} Ця обіцянка, однак, не була дотримана, і будівлю кріпости проваджено далі потай, не розголошуючи відомостей про хід роботи й не допускаючи сторонніх людей в кріпость. Але, певна річ, що ця таємниця не була абсолютна.^{5/} 1754 р. Порта відрядила двох посланців подивитись на кріпость; це були - Девлет-Алі-Оглу з Царгороду і Булат-Агу - з Очакова. Обрезков, попереджаючи

1/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кріп. св. Єлисавети ч. 36.

2/ С. М. СОЛОВЬЕВЪ. Історія Росії, кн. V, ст. 817-18; 841-2.

3/ СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 263-4; 276-278.

К. Ц. А. Д. Акт., Ф. Київск. Губ. Канцел. ч. 10443 /ст. оп./

4/ СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 276-77.

5/ Там же, ст. 450.

про це І. Ф. Глебова, радив надати кріпості такий вигляд, на-
че її не добудується. Все було виконане дуже добре, і піс-
ланці вернулись заспокоєні. Одержавши від Глебова рапорт про
ці відвідини, Сенат видав наказ далі добудовувати кріпость.^{2/}

Одначе, р. 1755 російський уряд мусів припинити добуду-
вання кріпости; Обрзкову не вдалося переконати Порту, щоб
вона відмовилась від останньої своєї вимоги про "нестроение"
і Сенат наказав головному командувачеві, І.Ф.Глебову, тимча-
сово припинити будівлю. Додатковим розпорядженням Сенат доз-
волив закінчити розпочаті будови, але заборонив наново за-
кладати нові.^{3/} Таким чином помилкове твердження А. Шмидта, що
кріпость була вибудована за 2 роки: її будовано два роки, але
не добудовано.^{4/}

Питання про будівлю кріпости від часу до часу ставилось
перед Сенатом: 1758 р. комендант її, генерал-майор Юст, ра-
портував Сенатові, що кріпость в її теперішньому стані не за-
безпечує на випадок ворожого нападу. "Воріт ще жадних нема,
також і рів у глибину мало виконано і тільки що вона паліса-
дом оточена, 'гласису' належного нема, що конче потрібно нав-
коло кріпости насипати, і головний вал в дуже поганому стані,
бо у вишину над профідем мало піднятий.^{5/} Через рік будівничий
кріпости, інженер Менцеліус, писав, що "она одним тільки вы-
ложением состоит". Трохи пізніше, 1762 р., Менцеліус знову
рапортував Сенатові про стан кріпости. Вона, за його словами,

---

1/ А.А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, II, 152-53.

2/ СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 450-51.

3/ Там же, т. IX, ст. 531, 585-89.

4/ А. ШМИДТЪ. Матеріали..., т. I, ст. 32.

5/ СЕНАТ. АРХ., т. X, ст. 582-583.

6/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кр. св. Єлисавети, ч. 26.

не заслуговує навіть назви кріпости: в ній не було нічого, крім рову, що з нього земля становила вал, не було брустверів, мостів, палісадів, а ті, що споруджені 1756 р., погнили й порозвалювались. 1752 р., у зв'язку з чутками про можливу небезпеку з боку Криму, комісія у складі Київського генерал-губернатора І.Ф.Глебова, генерал-поручника Мельгунова, генерал-майора Брінка й бригадира Муравйова, коменданта кріпости, визнала конечно потрібним добудувати кріпость і рапортувала про це Сенатові, але Сенат знайшов, що незручно добудовувати кріпость "ради соседственной дружбы и тишины" і дозволив тільки привести в кращий стан палісад.^{I/}

Недобудована кріпость також була досить слабо озброєна: в ній було 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць, 60 мортирець і рушниць на 2000 чоловіка.^{2/} Гармати були старі, перевезені з Переволочні, де зберігались трофеї ще з часів Петра I-го, зі Старої Самари й Кам'янки.^{3/} В разі нападу покладались переважно на живу силу, на гарнізон. Тут було в мирний час 2 батальйони піхотного подку з гренадирською ротою, 200 драгунів, або козаків, а в воєнний час гарнізон збільшувалось до 3000 - 4000 чоловіка.^{4/} Згодом постійний гарнізон ще збільшився на 500 драгунів, 70 гусарів Молдавського полку, 200 донських козаків /їх замінила потім команда Молдавського полку 200 чол./ і крім того ще відділ "ландміліційного" полку.

Одного часу була навіть думка притягти до оборони кріпости

-
- 1/ БІБЛ.УКР.АКАД.НАУК. Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.9І.
  - 2/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІІ, ст.208-209; 216-217.
БІБЛ.УКР.АКАД.НАУК.Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.8.
  - 3/ П.С.З., 1754, ч.10304, 30.ІХ.
БІБЛ.УКР.АКАД.НАУК, Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.47.
А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хрон.Обозр.І, ст.22-23.
  - 4/ СЕНАТ.АРХ., т.ІХ, ст.64.

постійний відділ запорозьких козаків 200 чол., але Сенат це відкинув^{1/}; тільки від новосербських поселенців ніколи не вимагали участі в обороні кріпости.^{2/} -----

Отже, кріпость св. Єлисавети в суті ніколи не була тим міцним захистом на випадок ворожого нападу, як її собі уявляли в офіційних колах при її заснуванні. Але в інших відношеннях вона відіграла важливу роль і зайняла перше місце в історії краю за період, що його тут розглядаємо. Вона стала не тільки адміністративним центром, але й значним економічним пунктом. Адміністративним центром була сама кріпость св. Єлисавети, економічним - її форштадт.

В кріпості св. Єлисавети перебували - головний командувач Нової Сербії, комендант кріпости, тут були урядові установи, квартири командирів, казарми для вояків гарнізонів, гауптвахта, "острог", цейхгауз. Від 1755 р. була розпочата будівля великого собору за планом Київського архітектора Баста^{3/}, але вона не була закінчена, і в кріпості за тих часів була тільки одна маленька дерев'яна церква.^{4/} Всі будови в кріпості були дерев'яні, при чому матеріял був поганий. Менцеліус зазначав, що дерево було трухляве і "через ветхость" дерева - будови скоро занепадали.^{5/} Гюльденштедт, що відвідав кріпость св. Єлисавети 1776 р., писав, що всі будови в кріпості в поганому стані, збудовані погано з дерева, покриті почасті "тесом"

1/ СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 207, 269.

2/ Можливо, що тут виявилось недовір'я до новосербів: А.С. Пишчевич висловив думку, що при будуванні кріпости "имелось в виду удержание в должном повиновении новопереселенцев, ежели они умножатся в сем крае". /Примѣчаніе на Новорос. вѣрѣй. "Кіевская Старина", 1884, т. X, ст. II4.

3. БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кр. св. Єлисавети, ч. 9 I.

4. Там же, ч. 9.

5. Там же, ч. 9 I.

/мабуть гонтом/, або соломю. Він зазначав, крім того, що велика хиба місця, вибраного для кріпости - це брак доброї води: в Інгулі, завдяки повільній течії, вода має затхлий запах. В кріпості є два колодязі по 22 метри завглибшки. На форштадтах багато маленьких мілких колодязів; вода в них неприємна на смак і гнила.

Кріпость була оточена зо всіх боків форштадтами. За часів Гюльденштедта тут було чотири форштадти: на північ лежала Пулківська або артилерійська слобода, далі йшла частина форштадту, звана Подолом. В ній знаходились - базарний майдан, ратуша, старовірська каплиця; третя частина форштадту називалась Грецькою слободою, бо тут жили греки, і четверта частина, що називалась Пермськими лагерьми, бо тут стояв Пермський піхотний полк. Тяжко встановити точно, коли утворились ці форштадти і дістали свої назви. Правдоподібноше, що за часів Нової Сербії всі ці назви ще не існували, і форштадти мали загальну назву - "міщанські слободи"; до неї прилучилась скоро й "грецька слобода". Слободи ці росли надзвичайно швидко. І757 р. в міщанській слободі було вже І28 дворів, заселених міщанами й купцями, що походились сюди з різних місць Росії й Лівобережної України. Тоді ж таки стали селитись і греки. Мабуть на місці, де була збудована кріпость, вже жило якесь населення, інакше тяжко собі уявити, що через півтора місяця після офіційного заложення кріпости, тут уже від-

---

І/ J. GÜLDENSTEDT, t.II, сm 176 .

2/ БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК.Арх.кр.св.Елисавети,ч.І0.

3/ В.М.ЯСТРЕБОВЪ. Греки въ Елисаветградѣ. "Кіевская Старина", І884, т.VIII, ст. 673 - 74.

бувався ярмарок - 24.липня 1754 р.

Слов'яносербія зайняла територію понад верхньою течією Сіверського Дінця, річок - Лозової, Лугані й Бахмуту. Указ Сенату з 3.серпня 1754 р. так визначив границі Слов'яносербії: Прерадовичу наказано відмежувати землю, починаючи від Бахмуту, через вершину р. Сенжарівки, до вершини річок Міуса й Білої, звідти до Лугані, "не впуская їх по сю сторону Донца"^{2/}. Слов'яносербія граничила на півночі з Вороніжською губернією, на заході - зі Слобідськими полками, на півдні - із запорозькими "вольностями", на сході - з донськими козаками. Землю відмежовано на обидва полки - Шевича й Прерадовича разом, при чім наказано тільки відмежувати землі від Бахмуту - Прерадовичу, а Шевичу - від Лугані, "по Донцу и в степь". Відмежовувати землю мав інженер-полковник Бібіков, а по згоді з обома генералами^{3/}. Указ 1754 р. довго не був здійснений: коли 1754 р. частина сербів прибула до Бахмуту, то виявилось, що землі ще не відмежовані і приміщень не збудовано, і до 1755 р. вони містились по "обывательским квартирам". Тільки восени 1756 р. Бібіков відрядив інженерів, і вони почали розміряти землі для поселенців. Плани ці були послані на затвердження до Петербургу, в Військову Колегію, і сербам прийшлося чекати ще цілий рік, поки нарешті 1756 року Військова Колегія вернула затвержені плани і розпочато споруджування шанців, по 16 в кожному полку.

1756 року були такі шанці або роти в полку Шевича: I.

I/ А. ШМИДТЪ. Матеріали..., т. I, ст. 32.

2/ Д.И. ЭВАРНИЦКІЙ. Сборникъ матеріаловъ..., ст. 89-90.

3/ ИЗВЕСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХ... ПИЩЕВИЧА, ст. 178, 179, 184-5.

Серебрянка, 2. Красний Яр, 3. Верхня, 4. Вергунка, 5. Привольне, 6. Кримська, 7. Нижня, 8. Підгородня /Донецьк - в майбутньому Слов'яносербськ/, 9. Жовтя, 10. Камінний Брод, 11. Черкаська, 12. Хороша, 13. Калинівка, 14. Троїцька і 15 та 16. I/
Луганська, де містилось дві роти.

Положені були шанці переважно понад річками; для поселень використовували старі запорозькі зимовники й слободи і поступовим захопленням їх просувались до р. Самари. В книзі Преосвященного Феодосія - "Матеріали для историко-статистического описанія Екатеринославской епархіі", що на неї ми часто посилаємося, наведені цікаві факти поступового займання слов'яносербами запорозьких земель, хоч хронологічні дати й потребують критичного ставлення до них. Так, каже Преосвященный Феодосій, 1753 р. /ми бачили, що перші ешелони прибули до Слов'яносербії тільки 1754 року/ чужинці захопили старе запорозьке село Підгородне, де було założене місто Донецьк пізніших часів; 3/
1754 р. з наказів Шевича й Прерадовича молдавани й волохи - до 100 родин - були поселені в хуторах і зимовниках українського села Нижнього на Сіверському Дніці, і заложили тут слободу Нижню. 4/
1755 р. коло 100 родин поселилось в селі Камінному Броді, на Лугані, де вже жили запорожці. 5/
Поселено сербів в запорозькій слободі Веселенькій на Лугані коло Дніця, і вона перетворилась 1755 р. у вергунський

1/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСИЙ. Историческій обзоръ православной церкви, ст. 47.

2/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ГАВРИИЛЬ. Отрывокъ изъ повѣствованія. "Зап. Од. Об-ва", т. III, ст. 99.

3/ А. А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, т. II, ст. 147.

3/ ПРЕОСВЯЩЕННЫЙ ФЕОДОСИЙ. Матеріали... II, ст. 87.

4/ Там же, ст. II, ст. 153-54.

5/ Там же, II, ст. 133.

панець. Те саме сталося з селом Кримська Яма, при Ханській балці, на Дінці, що після поселення чужинців стало називатись Кримським панцем.^{2/} 1756 р. волохам віддано старе запорозьке займище на Лугані, і там був заложений панець Хороший, або Хороший Яр;^{3/} 1756 р. волохи зайняли село Суходол на Сіверському Дінці; осадником тут був командуючий ротою Вакій. Того самого року волохи зайняли запорозькі хутори й зимовники при Кам'яній Балці і на Гриценковій протоці в околиці Лозо-вої Павлівки;^{4/} того самого року іллірійці та словаки заложили в запорозькому урочищі Жовтому Ярі слободу - Желтук.^{5/} 1759 р. серби заселили Кружилину, Довгу, Морозівку, Круту Балку на Сіверському Дінці.^{6/} 1760 р. молдавани й волохи селяться в селі Привольному Бахмутського повіту.^{7/}

Загалом умовини життя в Слов'яносербії були значно гірші, ніж в Новій Сербії, а в самій Слов'яносербії ліпше влаштований був полк Прерадовича, що стояв в околиці Бахмуту, ніж полк Шевича, що йому відмежована була околиця понад Дінцем і Луганню. Тут було менше казенних ослобід, старих поселень, де можна було б купувати будівельні матеріали і продукти;^{8/} крім того, понад Луганню було менше лісів.

Захоплення запорозьких земель під Нову Сербію з Слобідським полком і під Слов'яносербію не могло не хвилювати запорожців. Вони почали з легальних способів самооборони зверта-

---

1/ Преосв. ФЕОДОСІЙ. Матеріали..., II, ст. 136.

2/ Там же, II, ст. 143-44.

3/ Там же, ст. 149.

4/ Там же, II, ст. 114.

5/ Там же, ст. 119.

6/ Там же, ст. 126.

7/ Там же, ст. 67.

8/ ИЗВѢСТІЯ О ПОХОДѢНІЯХЪ ... ПИЩЕВИЧА, ст. 185-193, 196.

тись до уряду з проханням про захист, доводячи свої права на землі, що забрані були під нові колонії. Так 1755 р. вони послали депутацію до двору; у склад цієї депутації входили Данило Гладкий, майбутній кошовий Петро Калнишевський і писар Іван Чугуєвець. В інструкції, що їй дав кіш депутатам, говорилося, що вони повинні добиватись, щоб було точно з'ясовано, які саме землі віддані під Нову Сербію, а на решту земель - щоб була дана нова грамота, що з неї видно було б, які землі лишаються у володінні війська. Як бачимо, жадання досить скромні й легальні. Запорожці навіть не вимагали повернення їм забраних земель. Однак, Сенат поставився негативно до питання про земельні права запорозьких козаків: 1755 р. Сенат в резолюції на заяву запорожців заявив, що ледве можна припустити, щоб запорожці дійсно володіли землями, що на них вони заявляли свої права, а що копії грамот Богдана Хмельницького 1655 р. і царські грамоти 1688 р. не можна вважати за доказ цих прав. З другого боку, коли Богдан Хмельницький прийшов з цілим народом "малоросійським" в підданство, військо запорізьке теж було в його "дирекції" і ні про які границі між Запоріжжям і "Малою Россією" не було мови, а кожний міг селитись де хотів. На підставі цих міркувань Сенат відмовився визнати за Запоріжжям право на окрему територію, але все таки наказав скласти мапу всіх запорозьких володінь і докладний список та підготувати всі матеріали для жаданої грамоти. I/

Наслідком цього указу розпочалась багаторічна справа з приводу розмежування Запоріжжя і зложення мапи його, справа,

I/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, т. II, ст. 155, 159.

що тяглася до самого зруйнування Запоріжжя і лишилась не закінчена. За розпорядженням Сенату мали з'їхатись депутати від гетьмана, кріпости св. Єлисавети і Запорозького війська і вкупі з'ясувати границю між запорозькими володіннями і Новою Сербією, але справа йшла мляво й пиняво. 1757 р. приїхала депутація від гетьмана і війська запорозького, але комендант відмовився прислати своїх інженерів і геодезистів. Тільки геодезист Леонт'єв перевів на мапу північну границю запорозьких "вольностей": вона йшла від Чорного Ташлика, вздовж річки Комишуватої Сугаклеї через Інгул, Аджамку між вершинами р.р. Кам'янки і Бешки, і далі простою лінією до Дніпра. Однак, російський уряд не визнав її.^{2/} 1759 р. знову мала зібратись комісія з представників Запоріжжя, Слобідського полку і гетьмана; однак, на цей раз не приїхали останні. Тут представники російського уряду заявили запорожцям, що під поселення Слобідського полку відмежовується ще земля на 40 верст на південь, і, коли на це писар запорозький Товстик попросив показати їм наказ, комендант Муравйов сказав: "Я - сам наказ" і наказав заарештувати писаря.^{3/} А тим часом старшина Слобідського полку спішно, під захистом великих команд козаків, значила нову границю: від річки Саксагані до Дніпра, через могилу Близнюки і Житлову Балку.^{4/}

1763 року виникло питання про відмежування Слов'яносербії від запорозьких "вольностей". Для цього відряджено інженера-майора Седякіна, що мав одмежувати землі між річками Орелю і Самарою. Однак, настрої у запорожців був такий, що де-

---

1/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т. II, ст. 172-74.
2/ Д.И.ЭВАРНИЦКИЙ. История запорожских казаковъ, т. I, ст. 37.
3/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т. II, ст. 188-91.
4/ Там же, т. II, ст. 191-192.
Д.ЭВАРНИЦКИЙ. Сборникъ матеріаловъ..., ст. 157-158.

путати запорозькі остерегли Седякіна, щоб він не їхав далі в степ, бо за степ вони не ручаться. ^{I/} Це було вже напередодні заснування Новоросійської губернії, і про наслідки цих подій ми говоритимемо далі.

У.

УПРАВЛІННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ І СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

Нова Сербія й Слов'яносербія були з самого початку у виключних умовах щодо управління. Воно було таке складне й своєрідне та таке відмінне від адміністрації решти Російської імперії, що треба приділити йому увагу, тим більше, що його своєрідність і невиразність не могла не відбиватись і на темпах заселення, і на долі місцевого населення.

Указом 24. грудня 1751 р. сербські колонії підпорядковано Військовій Колегії і це було зовсім природно й послідовно, бо ці колонії були насамперед військові поселення і всі чоловіки з них служили у війську. ^{2/} Тому натурально, що Сенат доручив 29.грудня того самого 1751 р. Військовій Колегії скласти інструкцію для Хорвата. ^{3/}

Але скоро це змінили: указом 1753 р. Нову Сербію підпорядковано безпосередньо Сенатові, при чому мотивували це так: "генерал-майорові Хорватові бути під зарядом Сенату, поки він ^{4/} обіцяне число людей на службу імпер. вел. набере", тобто під за-

-----

1/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т. II, ст. 256, 264.

2/ П. С. З. 1751 р. ч. 9919, 24. XII.

3. П. С. З. 1751 р. ч. 9921, 29. XII.

4. Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, вып. I, ст. 121.

ряд Військової Колегії повинно було перейти вже заселене повним комплектом військового населення. Хорват повного комплекту людей не набрав, території не заселив, і вона, не вийшовши зі стану "комплектовання", не вийшла з компетенції Сенату. Знаючи, яку вагу Сенат надавав справі заселення Нової Сербії, можна зрозуміти, що він не хотів випускати цю справу зі свого безпосереднього зарядження. Тут можна згадати й увану С.С. Пишчевича про те, що Хорват сам намагався залишитися у "ведомстве" Сенату: "випросив бути в залежності просто від Сенату".^{I/} Можливо, що в цьому було зерно правди, бо в Сенаті він мав постійних і надійних оборонців, які його особисті інтереси важили вище від інтересів держави.

Засновані пізніше Слобідський козацький полк і кріпость св. Єлисавети теж опинилися в сенатському заряді, а не в заряді Військової Колегії; про це Сенат так висловився в указі:

"Нова Сербія за привідеєм, а при ній козацьке поселення жадній Колегії не підпорядковані, але єдино про^{2/} все від Правительствующого Сенату рішення вимагається".

Компетенція Сенату була широка і нічим необмежена. Можна сказати, що Сенат порядкував усім і втручався у всі справи. Протоколи сенатські показують, як Сенат цікавився справами Нової Сербії і Слов'яносербії, і як багато, в порівнянні з^{3/} іншими справами, віділяв їм уваги й часу.

Ще невиразніша була справа з місцевою адміністрацією. Адміністрація розділялася між кількома особами, що їх питома

I/ "ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХЪ Пишчевича, ст. 404.

2/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кр. св. Єлисавети, ч. 72.

3/ СЕНАТ. АРХ., т. VIII-XV.

вага в значній мірі залежала від особистих властивостей і зв'язків і тому за весь час існування Нової Сербії і Слов'яносербії вагалася, й боротьба між цими особами пронизувала всі відносини в країні.

Перше місце серед місцевих адміністраторів належалося, в теорії, Київському генерал-губернаторові. Як зазначалося вже вище, йому належала влада над усіма пограничними військовими установами - форпостами, редутами, Новосеченским ретраншементом; йому доручався нагляд за границями, карантинними, а також "розвідування про стан і наміри й рухи турків і татар"^{1/}. Таким чином, вся територія, що межувала з Запоріжжям, а частково й само Запоріжжя, були в компетенції генерал-губернатора, і Нова Сербія наче врізувалась у сферу його заряду. На її території містилися форпости й редути, підлеглі Київському генерал-губернаторові, і хоча з часом деякі з них перейшли під заряд коменданта кріпости св.Блисавети,^{2/} але багато залишалося до кінця в його заряді. Крім того, Нова Сербія була місцем дій гайдамацьких загонів, боротьба з ними теж належала до обов'язків Київського генерал-губернатора і це постійно давало приклучки до того, щоб мішатися до життя країни, бо йому підлягали команди, що їх відряжали до Нової Сербії боротися з гайдамаками. Так, в 1752 р. Київський генерал-губернатор послав команду з 500 чоловік під началъ -

---

1/ А.А.АНДРІЄВСКИЙ. Исторические материалы, извлеченные изъ Киевскаго Губернскаго Правленія. Київ, 1882-1885, вып.УІІІ, ст.75.

В.ЩЕРБИНА. Киевские воеводы.... "Чтенія въ Об-въ Нестора, кн.УІ, 1892,ст.134, 147.

ЙОГО ж: Два київські генерал-губернатори першої половини ХУІІІ ст. "Науковий Збірник", Київ, 1924 р., ст.84-86.

2/ К.Ц.А.Д.Акт. Ф. Київ.Губ.Канц., ч.9148.

ством підполковника фон-Фінікола "для викоренення гайдамаків"^{1/}
в Цибулеві, Новомиргороді, Архангельську, на Гарді. Ще тіс-
ніша залежність місцевого начальства Нової Сербії од Київсь-
кого генерал-губернатора утворювалась через те, що за інструк-
цією Київський генерал-губернатор провадив всі дипломатичні
зносини з Туреччиною, Кримом, Польщею і, звичайно, з Запоріж-
жям. Це утворювало постійні тертя між генерал-губернаторами
і Хорватом. Хорват всіма засобами намагався звільнитися в
цих справах від опіки Київського генерал-губернатора і досяг-
нув в цьому напрямку великих успіхів.^{2/} Київський генерал-гу-
бернатор не обмежувався цими царинами впливу, але намагався
розширити його, наприклад - він втручався в справи будування
кріпости св. Єлисавети,^{3/} в призначення полкового командира
Слобідського полку і т.д.^{4/} Саме заселення було під його конт-
ролем: всі чужоземні переселенці скеровувалися спочатку до
Києва, там вони присягали, і там їх розподіляли між трьома
командирами - Хорватом, Шевичем і Прерадовичем, якщо вони
не були вже раніш зв'язані контрактами з одним із них.^{5/}

Треба мати на увазі й те, що інструкція Глебову наста-
новляла Київського генерал-губернатора за вищу апеляційну
інстанцію для Нової Сербії: в інструкції сказано, що голов-
ний командир і Хорват "мають власть і розправу чинити спіль-
но, і при потребі мати зносини з Київською генерал-губерна-
торською канцелярією".^{6/}

-
- 1/ К. Ц. А. Д. Акт. Ф. Київск. Губерн. Канц., ч. I4696.
2/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, ст. 484, 515.
3/ К. Ц. А. Д. Акт., ч. I4969.
4/ СЕНАТ.АРХ., т. XII, ст. 194, 484.
5/ Там же, т. VIII, ст. 403.
6/ П.С.З. I752, ч. 9935. З/П.

Така була теорія. Практика багато чого змінила в цьому становищі; в залежності від того, хто був Київським генерал-губернатором, мінявся й діапазон його впливу на справи Нової Сербії, а з другого боку цей вплив залежав від питомої ваги самого Хорвата, якого сила зростала з кожним роком. 1753 р. помер генерал М.І.Деонтьєв, авторитетний, впливовий і владолюбний генерал-губернатор. Після його смерті багато років не призначали генерал-губернатора і його обов'язки виконував віце-губернатор І.І.Костюрин, а як він у 1758 році виїхав до Петербургу, то обов'язки генерал-губернатора виконував генерал-аншеф Лопухин, а потім генерал-майор Чичерин. Так було до 1762 р. і за цей час вплив Київського генерал-губернатора на справи Нової Сербії значно ослаб: напр., 1758 р. Хорват одержав право приймати без участі генерал-губернатора переселенців з-за кордону і особисто розподіляти їх між Новою Сербією і Слов'янoserбією. Одержав він також право провадити дипломатичне листування з сусідами, правда, трохи обмежене /щоб не повторювати, ми скажемо про це нижче, як будемо говорити про Хорватову компетенцію/.

1762 р. за Київського генерал-губернатора призначено генерал-аншефа І.Ф.Глєбова, що раніше був головним командиром Нової Сербії. Була це людина, що чудово знала стан речей в Новій Сербії і взаємовідносини її діячів. З призначенням

1/ А.А.АНДРІЄВСКИЙ. Исторические материалы, вып.УШ, ст.76.
В.И.ЩЕРВИНА. Киевские воеводы... "Чтения в Об-въ Не-
стора, кн.УІ, 1892, ст. 134-5.

ЙОГО Ж: Два губернатори... "Наук.Збірн.", 1924, ст.86.

2/ А.А.АНДРІЄВСКИЙ. Историч.матеріали, вып.УШ, ст.71.
М.Ф.ТИЩЕНКО.Фонди установ Київщини. К.Ц.А.Д.Акг., К,
1929, ст.189.

3/ СЕНАТ.АРХ., т.ІХ, ст.340-49; т.ХІ, ст.31-33.
А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хрон.обозр. I, ст.28.

І.Ф.Глебова становище знову міняється: він став фактично ^{1/} "начальникувати" над Новою Сербією і входити в її справи.

На терені Нової Сербії було три представники влади: головний командир, командир Новосербського корпусу і комендант кріпости св.Блисавети. Спинимося на компетенції і функціях кожного з них.

Посаду головного командира Нової Сербії заведено одночасно з первісним проектом організації Новосербських поселень. 26. і 27. грудня 1751 р. Сенат затвердив, що "тому, що при поселенні вище писаних народів належиться бути головним командиром надійній персоні з генералітету... просить найвищої конфірмації тес поселення доручити" генерал-майорові ^{2/} Чернцову, але 2.січня 1752 р. Сенат разом з Військовою Колегією переглянув цю справу і зважив, що при поселенні треба бути "з генералітету такому чоловікові, що знав би інженерну науку" і тому замість Чернцова висунув кандидатуру генерал-майора Івана Федоровича Глебова. ^{3/}

Не дивлячись на те, що І.Ф.Глебов сам, за указом Сенату, повинен був скласти для себе інструкцію, функції його, ^{4/} якого головного командира, були дуже невиразно окреслені. Інструкція ця не розмежувала докладно і виразно коло діяльності його і Хорвата і багато справ вони мусіли виконувати "за спільною згодою та благовинаходом", що, звичайно, викликало і мусіло викликати постійні тертя і конфлікти, бо тяжко було

1/ А.А.АНДРІЄВСКИЙ. Историч.матер., вып.УШ, ст.78.

СЕНАТ. АРХ., т.ХП, ст.194, 432.

2/ СЕНАТ. АРХ., т.УШ, ст. 405-7.

3/ Там же, т.УШ, ст.415.

4/ П.С.З. 1752, ч. 9935, 3/П.

осягнути тієї "згоди" і винайти щось на "благо" при різних розуміннях "блага". В загальних рисах завдання Глебова сходили на те, щоб призначати землі для поселенців разом з Хорватом, сприяти розвитку колонізації, слідкувати, щоб виводили з-закордону тільки людей "дозволених націй"^{2/}. Напр., коли 1763 р. Сенат дозволив Хорватові приймати на поселення волохів і болгар, що жили в Польщі, то він наказав Хорватові разом з Глебовим слідкувати за тим, щоб з ними не переходили й поляки.^{3/} Спільно з Хорватом повинен був головний командир чинити "суд і розправу": над військовими суд належався самому Хорватові, над невійськовими - тимчасово, поки зорганізується гарнізонна канцелярія, - суд належався спільно Хорватові і головному командирові, які в складних випадках повинні були "мати зносини" з Київською губернською канцелярією.^{4/}

Крім тих випадків, де головний командир повинен був діяти вкупі з Хорватом, було ще коло справ, в яких він виступав самотійно, не погоджуючи своїх учинків з Хорватом. Так напр., йому доручено було дипломатичне листування, при чому зазначено, що Хорват, "не чинячи сам закордонної кореспонденції, к. генерал-майора Глебова повинен сповідати". Передати ці справи до рук Глебову, звичайно, було зовсім правильно: Хорват був чужинець, що тількищо перейшов у російське підданство; Сенат делікатно з'ясував передачу кореспонденції Глебову власне тим, що це робилося в інтересах

1/ СЕНАТ.АРХ., т.УІІ, ст.476.

2/ Там же, т.УІІ, ст.595.

3/ Там же, т.УІІ, ст. 493.

4/ Там же, т.ІХ, ст. 79-81, 10, 38-40.

самого Хорвата, бо він, яко новий чоловік, міг стати жертвою непорозуміння. Але Хорват вбачав у цьому образі. Він писав до Сенату, що передача закордонного листування Глебову викликає "труднощі й нелад" в справах, доручених йому, Хорватові, і листування його з Глебовим з приводу прийняття людей на поселення вимагає занадто багато часу. Сенат не хотів ображати Хорвата і наказав розділити чужоземну кореспонденцію: важлива і таємна кореспонденція залишалась у Глебова, неважлива й та, що стосувалася безпосередньо до Нової Сербії - перейшла до Хорвата.^{I/}

Далі головний командир завідував так званою "Новосербською сумою" - засобами, призначеними на Нову Сербію; в цьому він був контролером над Хорватом. Загалом, співвідношення, визначені невиразно, недокладно в Інструкції і в ряді сенатських указів, надавали головному командирові становище контролера при Хорваті, представника державних інтересів при особі мало відомого чужинця, якому дано спочатку величезні повноваження. Так зрозумів цю справу і сам Хорват і одразу почав боротьбу за свою незалежність. Коли 1752 р. йому прочитано в заіданні Сенату "формуляр", в якому говорилося про призначення Глебова на Головного Командира Нової Сербії, Хорват просив змінити цей пункт, щоб ті "народи", що виїхали з ним і ще мають виїхати, не мали причини невірно його розуміти через своє чужинництво. Сенат згодився змінити редакцію на невиразну: "призначені од нас до того поселення персони за спільною згодою з Хорватом". Звичайно, річ була не лише в словах "формуляра", - непорозуміння між Хорватом і Глебовим

почалися з самих перших днів їх "спільної" діяльності: Хорват вимагав, щоб прислали 2000 козаків для будови укріплень, чекаючи сили переселенців, а Глебов рапортував Сенатові, що не може уявити собі, що буде робити й одна тисяча козаків. Хорват вимагав, щоб негайно будували магазини й цейхгаузи, а Глебов писав, що вони непотрібні, бо нема казенної амуніції. Хорват вимагав, щоб спішно будувалися казарми, а Глебов доносив, що вони непотрібні "через малолюдство" сербів і т.д.^{I/} Одержавши суперечні донесення з Нової Сербії, Сенат наказав Хорватові й Глебову самим погодитися; такі Соломонові рішення Сенат робив не раз, довго запліщуючи очі, свідомо, чи не свідомо

В записці С.С.Пишчевича заховався відбиток того, як сучасники-новосербівці розуміли ролю Глебова: на їх погляд Глебов не був представником уряду і головним контролером над Хорватом, а тільки особою, яку приставив Сенат до Хорвата "для всяких порядків і утримання казни..., яка повинна була про все, що належить до поселення, з Хорватом мати зносити".^{2/} Вони зменшували його ролю майже до ролі "генерала для особливих доручень" при Хорваті. Можливо, що так тлумачив не лише Пишчевич і таке розуміння відповідало тому становищу, яке мав Хорват.

Була ще царина, в якій головний командир мав чинність незалежно від Хорвата і яку він не повинен був розмежовувати з ним. В міру того, як на терені Нової Сербії стали відділяти корінне "безуказне населення", виселяти його, формувати з

I/ СЕНАТ.АРХ., т.УШ, ст.425-426, 706-707.

2/ ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХЪ ПИШЧЕВИЧА, ст.176.

нього Слобідський полк, воно стало переходити під владу Головного Командира. Також під його зарядом була кріпость св. Єлисавети зо всіма мешканцями на її форштадтах, і з залогою, також все регулярне й нерегулярне військо, що перебувало на території Нової Сербії, "ландміліцькі" команди, піші й драгунські полки, а так само й команди "малоросійських" козаків, що перебували там тимчасово, про яких він листувався безпосередньо з гетьманом.^{I/}

Таким чином визначалося таке розподілення компетенції: до Головного Командира належить контроль над діяльністю Хорвата, командира над усім чужоземним населенням - це поперше, і безпосередня влада над усім корінним не-чужинецьким населенням краю - подруге.

Так було недовго. 1756 р. ця "двовлада" припинилася: Глебов одержав інше призначення в Петербурзі і замісника йому не призначили. Частина його функцій перейшла до коменданта кріпости, але, звичайно, комендант не мав такого авторитету і Хорват почав розширювати свої повноваження за рахунок Головного Командира. 1757 року він уже одержав звання Головного над Новосербським корпусом Командира" і в суті зробився безконтрольним владарем Нової Сербії.^{2/}

Так тяглося до 1759 р., коли в зв'язку з рухами татарських орд, небезпеки з боку південних границь, Сенат підпорядкував Нову Сербію разом із кріпостью св. Єлисавети і Слобідським полком головнокомандуючому війська, що було на Україні,

---

I/ Сенат.Арх., т. IX, ст. 96.

2/ Там же, т. IX, ст. 371.

генерал-аншефу П.Н.Стрешньову, який повинен був давати "за спільним погодженням з Київським обер-комендантом генерал-майором Лопухіним... настанови" Хорватові і комендантові кріпости Юстові.^{1/} Становище, яке Сенат вважав за тимчасове, однак затягалось, і 1761 року, основувшись на пропозиції Колегії Закордонних Справ, Сенат призначив Стрешн тимчасово виконувати обов'язки Головного Командира Нової Сербії, а 1762 р. призначив за Головного Командира Нової Сербії і Новосербського корпусу генерала-поручника князя Мещерського.^{2/} На цьому закінчилася пора Хорватової могутності: того самого року доручили Мещерському зробити ревізію Нової Сербії, але він прмер, не закінчивши цієї справи, у вересні того року.^{3/} Нова Сербія знову залишилася без Головного Командира і перейшла під заряд Київського генерал-губернатора, за якого був з травня того року той самий І.Ф.Глебов. Потім, на протязі 1762-3 р., бачимо швидку зміну кількох Головних Командирів Нової Сербії: спочатку - генерал-поручника Лачінова,^{4/} потім генерал-майора Шетнова, що не встиг навіть виїхати до Нової Сербії;^{5/} від 1-го січня 1763 р. - генерал-майора Нарішкіна, що пробув на цьому становищі менше, ніж півроку, і нарешті - від червня 1763 р. - генерал-поручника Олексія Петровича Мельгунова, який повинен був бути за Головного Командира Нової Сербії і Слобідського поселення - під головним зарядом Київського

1/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІ, ст. 1 - 2.

2/ Там же, т.ХІІ, ст. 176 - 177.

ДНІПРОПЕТР. ІСТОР.АРХ.Ф.Новос.корпуса, св.47, ч.955.

3/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІ, ст. 268 - 269.

4/ Там же, ст. ХІ, ст.310 - 311.

ДНІПРОПЕТР. ІСТОР.АРХ.Ф.Новорос.корпуса, св.49, ч.1062.

5/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІ, ст. 318.

ДНІПРОПЕТР. ІСТОР.АРХ., Ф.Новорос.корп., св.52, ч.1146.

генерал-губернатора; на допомогу йому призначено бригадира Зорича, "яко знаючого вихідців... чужоземних людей звичаї"^{I/}. Мельгунов був останній Головний Командир Нової Сербії, якому доручили запровадити реформу, що обернула країну зі своєрідним і складним адміністративним апаратом в російську губернію.

Залишається неясним, чи мав Головний Командир при собі спеціальний виконавчий орган, постійну канцелярію. В документах ми знаходимо лише вказівку на існування спеціальної "Комісії для поселення в Новій Сербії сербського й іншого православного народу", заснованої 1752 р. Вона заряджувала всією Новосербською сумою і знаходилася сама під зарядом Головного Командира; до неї входили - її голова, кригсцальмейстер, а перед його призначенням капітан одного з полків українського корпусу. Коли не було головного командира, комісія ця переходила під заряд коменданта.

Другим представником адміністрації в краю і замісником головного командира, коли він виїжджав або в час "міжвладдя" - коли зовсім не було головного командира, як то було за одкликання І. Ф. Глєбова, був комендант кріпости св.Блисавети. Вага його в краю була дуже велика і функції надзвичайно широкі й різноманітні. Він був командиром всієї військової сили в краю, не кажучи вже про залогу кріпости;^{I/} йому були підлеглі всі форпости, в яких стояли козаці команди, карантини і т. д. Таким чином, до коменданта перейшла частина функцій Київського генерал-губернатора і деякі форпости опинилися під за-

---

I/ СЕНАТ. АРХ. т. IX, ст. 65, 64; т. XIII, ст. 250.
П. С. З. 1763, ч. II 861, II. VI.

рядом коменданта, в 1753 році переходить Мишурино-розький фор-
пост з-під зарядження Переволоченського коменданта - до комен-
данта кріпости св. Єлисавети.^{2/} Крім того, безпосередньо комен-
дантові підлягали команди, що тимчасово знаходилися в Новій
Сербії, наприклад, оренбурзькі мецєряки, казанські татари, ти-
сячна команда Донських козаків, команди російського війська
і т.д.^{3/}

Сам комендант підлягав головному командирові Нової Сер-
бії і Київському генерал-губернаторові, або обер-комендан-
тові, що його заступав в суто військових справах.^{4/}

Крім командування військовими частинами на цілому терені
Нової Сербії, комендант був начальником над цивільним насе-
ленням, що перебувало на певній території, що підлягала йому;
це було, поперше, все населення форштадтів кріпости св. Єлиса-
вети, подруге, все населення Слобідського полку, що об'єднав
усе українське населення /і великоросійське/, що не увійшло
в склад Нової Сербії, тобто "безуказне населення", що мусі-
ло бути виселене і знову збиралося тут з різних місць, в тому
числі й численне населення старообрядницьких слобід.^{5/}

Комендант кріпости тимчасово заступав головного команди-
ра в час його відсутности, а також і Хорвата, - так було, на-
приклад, тоді, коли Хорвата викликали до Сенату з приводу до-
носу Перича.^{7/} Таким чином, він природно був заступником голов-

---

1/ К.Ц.А.Д.Акт., Ф.Кіевск.Губерн.Канц., ч. 9148.

БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК. Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.3.

2/ СЕНАТ.АРХ., т.ІХ, ст. 156-157.

3/ УКРАЇН.БІБЛІОТ.НАУК. Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.І.

4/ Там же, чч. 131, 187, 186.

5/ Там же, ч. 12.

6/ СЕНАТ.АРХ., т.ІХ, ч.260-262.

6/ СЕНАТ.АРХ., т.УІІІ, ст.241.

7/ Там же, т.ІХ, ст.313.

ного командира тоді, коли його посада була вакантна. Комендант був тоді єдиним представником уряду поруч з Хорватом. До нього переходило навіть дипломатичне листування, проти чого протестував теж тимчасовий заступник Київського генерал-губернатора, віце-губернатор Костюрин. До коменданта перейшло й зарядження "Комісією поселення" і Новосербською сумою. Тепер уже до нього мусів звертатися Хорват по гроші, напр., 1758 р. він вимагає 200 карб. на утримання полку, що він тоді формував. Головна канцелярія просить коменданта видати платню архимандритові Добрашевичу, по 300 карб. на рік,^{2/} і т.д. Комендант давав паспорти для виїзду з Нової Сербії й офіцери навіть Хорватового полку вдавалися до нього в таких справах.^{3/} Таким чином, в особі коменданта поруч з Хорватом стояв до певної міри конкурент, або у всякому разі особа, що його стісняла, а тому між ними неминуче мусіли утворюватися конфлікти і вони таки справді постійно утворювалися, при чому Сенат звичайно ставав по боці Хорвата. Напр., 1755 р. Сенат наказав комендантові Глебову "у внутрішні в тих полках... розпорядки... не вмішуватися", і висловив цілковите довір'я Хорватові і певність, що всі його розпорядження скеровані на дотримання "е.и.в." інтересу.^{4/} В 1758 році знову виникла гостра суперечка між Хорватом і комендантом Юстом: обоє обвинувачували один одного в підтримці гайдамаків, але в цьому випадку Сенат рішуче виступив в обороні Хорвата, наказав - надалі ніяких "доносів на нього, Хорвата, не приймати", Відно-^{5/}

1/ М. ТИЩЕНКО. Опис матер. арх. Запор. Січі. К., 1931, ст. 15.

2/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кріп. св. Єлисавети, ч. 15.

3/ Там же, ч. 58.

4/ СЕНАТ. АРХ., т. IX, ст. 339.

5/ СЕНАТ. АРХ., т. X, ст. 557 - 565.

сини між Хорватом і комендантом особливо загострилися, коли комендантом став бригадир Матвій Артамонович Муравйов, чоловік енергійний, рішучий і з нахилом не лише боронити свої прерогативи, але й перевищувати свою владу. Нагадаємо, як на вимогу запорозьких депутатів показати їм царського указу Муравйов відповів: "я сам - указ"^{1/}. Муравйов був одружений з Оленою Петрівною Апостол, донькою сина гетьмана Данила Апостола, Лубенського полковника.^{2/} З цього видно, що комендант фортеці св. Єлисавети був пов'язаний, бодай через жінку, з українською старшиною. М.А.Муравйов боронив інтереси підлеглого йому українського населення від зазіхань Хорвата, який уважав, що це населення існує лише "задля втіхи" сербів. Муравйов у боротьбі проти Хорвата охоче приймав під захист тих, кого Хорват кривдив.^{2/} Врешті Хорват добився того, що Муравйова відставили, при чому причини його відставки Сенат показав так :
1. не забороняв полякам будувати кріпость проти Новомиргородського шанцю /це робилося у відсутності Хорвата/; 2. прийняв до кріпости св. Єлисавети майора Шмідта, що подав доноса на Хорвата й обвинувачував його в тому, що він неправильно провадив грошові справи й відчити, і сам доносив на Хорвата, ніби той вимагає великих сум грошей без документів і 3. "головним козаке при кріпості населення вважав... і дані... Нової Сербії маєтності тим козакам привласнити своїм клопотанням

1/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи II, ст.188-191.

2/ Після смерти братів Олени Петрівни Муравйової, року 1818 цар дозволив синові Муравйових, Іванові Матвійовичу, приєднати до прізвища "Муравйов" - "Апостол". Сини І.М.Муравйова-Апостола були чільними декабристами /Сергій був страчений/.

1/ домагався. Муравйова викликали до Сенату, щоб він дав свідчення, а на його місце призначили "статського советника" Г.П. Толстого, і в інструкції Сенат йому наказав "мати згоду" з Хорватом.^{2/} Однак, слідство над Муравйовим з'ясувало, що він жадних злочинів не зробив, і його знову призначили на посаду коменданта кріпости св.Блисавети.^{3/} Але Хорват на тому не заспокоївся; 1762 р. він знову доніс Сенатові, що Муравйов вимагає від підлеглого йому населення "надмірні... побори й податки", через те люди втікають зі Слобідського поселення; обвинувачував його в тому, що він приймає втікачів з Нової Сербії в ті самі слобідські поселення і вказував на його "неналежні з Новосербської суми витрати". Вдруге Муравйова в квітні 1762 р. позбавили посади і одіслали до Києва на допит, а на посаду коменданта тимчасово призначили штаб-офіцера Фризеля. Зате Хорват в цей час осяг найбільшої влади - його назначено і командиром всього слобідського поселення.^{4/} Однак, і на цей раз слідство не виявило нічого злочинного в діяльності Муравйова і в липні того самого року його поновлено на посаді коменданта, і в той самий час почала заходити щаслива зірка самого Хорвата.

На посаді самого коменданта змінилося за короткий час багато осіб: від 1753 до 1757 р. був бригадир Олексій Іванович Глебов; від 1757 р. до березня 1758 тимчасово був за коменданта командир Пермського драгунського полку Гур'єв.^{5/} Від квіт-

---

1/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІ, ст. 367 - 372.

ДНІПРОПЕТР.ІСТОР.АРХ. Ф.Новос.Корп., св.21, ч.392; св. 38, ч.825.

2/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІ, ст. 368- 369.

3/ Там же, т.ХІ, ст. 457 - 458.

4/ Там же, т.ХІІ, ст. 176-177.

5/ Там же, т.ХІІІ, ст. 433.

ня І758 до кінця того року - генерал-майор Федір Іванович Юст,^{І/} і після нього - бригадир Матвій Артамонович Муравйов - до І760 р.^{2/} і вдруге - після тимчасового комендантства "статського советника" Григорія Прокоф'євича Толстого^{3/} - від січня І76І до І764 р. з другою двохмісячною перервою, від квітня І762 р. до червня того самого року.^{4/}

Спочатку в коменданта не було спеціального органу; до І764 року при ньому була лише "канцелярія його високородія бригадира і кріпости св. Єлисавети коменданта"^{5/}, потім ту канцелярію обернули на гарнізонну канцелярію /її визначив уже указ І75І р. 29. грудня/^{6/}, здається, десь у другій половині І757 року. До її складу входили - сам комендант, радник "кригсцалмейстер" Яковлев, аудитор Попов, "коллежский регистратор" Вешняков, два канцеляристи, підканцелярист, писар, два копіїсти, лікарь Петро Волков, перекладач Федір Семенів і гарнізонний квартирмейстер Єгор Арапов /так почалася кар'єра відомого автора багатьох мап Південної України/^{7/}. За інструкцією, даною Глебову, гарнізонна канцелярія повинна була заряджувати "Судом і розправою над неслужачими людьми". Пізніше утворено "військово-судну комісію Нової Сербії сербського й іншого народу"^{8/}.

Крім тих комісій в штаті кріпости були ще деякі особи - інженери, що будували кріпость і заряджали всім будівництвом

-
- І/ СЕНАТ.АРХ., т.Х, Ст. 445.
  - 2/ Там же, т.ХІ, ст. І60.
  - 3/ Там же, т.ХІ, ст.4І4, 457-460.
  - 4/ Там же, т.ХІІ, ст. І2.
  - 5/ БІБЛІОТ. УКРАЇН.АКАД.НАУК. Арх.кр.св.Єлисавети, ч.69.
  - 6/ Там же, ч.2.
  - 6/ П.С.З. І75І, ч. 992І, 29.ХІІ.
  - 7/ БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК. Арх.кр.св.Єлисавети, ч. І5, 57.
  - 8/ Там же, ч. І5, 80.

в краю, як от шанці, карантини і т.д. На чолі їх був інженер-полковник Менцеліус, головний будівничий кріпости св.Блисавети, в його команді було 4 інженери, 9 кондукторів^{I/}. В деяких місцях в краю були свої інженерні команди, напр., в Новомиргороді.

Третій представник адміністрації в Новій Сербії був її "фундатор", генерал-майор, а потім генерал-лейтенант Іван Самойлович Хорват, командир гусарського Хорватового полку, а від 1757 р. - командир Новосербського корпусу. Значення і ролі Хорвата не обмежувалися і не полягали лише в тому, що він командував полком чи корпусом; він був одночасно і начальником усієї території, на якій був поселений корпус. Його влада не була подібна до влади звичайного командира, бо його не лише uznали доживотнім командиром полку, але надали йому право передавати своє звання в спадок своїм дітям і внукам "за заслуги". Крім командування своїм гусарським полком, він був начальником і над пандурським полком, що мав свого командира, а від 1755 р. - і над Новомиргородським гарнізоном, сформованим спочатку з 300 чоловік волохів, сербів, болгар, македонців і чорногорців, - число яких збільшили 1759 р. до 500 чоловіка.^{2/}

З кожним роком авторитет і вага Хорвата зростали в Петербурзі, при дворі, в Сенаті, й одночасно з тим зростала його влада в Новій Сербії, де він відсував зі свого полку все,

---

I/ БІБЛІОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кріп. св. Блисавети, ч. 26.
2/ П.С.З. 1751, ч. 9919, 24.ХП; 1756, ч. 10488, 4.ХП; 1759, ч. 10933, 3.ІІІ.

Пишчевич писав, що "увесь виїзд того народу надавали йому в хвалу і він, яко перший виходець, став над тим народом начальником". /Н. ПОПОВЬ. Военные поселения сербовъ. "Вѣстник Европы", 1870, кн. УІ, ст. 605.

щомогло йому завважати. Характерно, що навіть головний командир Глебов, що мав повноваження й довір'я уряду, на практиці дуже мало користувався зі свого права контролювати і не вступав у боротьбу з Хорватом. Навіть, коли на Хорвата полковник Перич подав першого ґрунтовного доноса 1755 року, Глебов залишився осторонь од цієї справи. I/ Перич писав у своєму "поданні", що Хорват порушує "дану диплому й укази", приймає людей "недозволених націй", вимагає од населення, щоб воно робило на нього дурно, дав крадій шанець Кржківський своєму синові, захоплює сіножаті, здає на відкуп постачання харчових припасів і це викликає дорожнечу і т.д. Сенат викликав Хорвата дати пояснення і він на словах "збив" всі наведені на нього обвинувачення і повернув справу проти самого Перича. Сенат признав, що заселення краю доручено Хорватові і він "за своїм благовином повинен чинити", давати шанець синові, а також здавати на відкуп - це цілком залежить від його влади; за тих часів образа "їх величностей" вважалася за найтяжчий державний злочин, але й страшне обвинувачення в цьому злочині обійшлося Хорватові легко: Перич свідчить, що Хорват прилюдно застромив за халяву найвищий указ. Сенат пояснив, що в сербів, мовляв, є такий звичай. Врешті Перич мусів признати свій донос за неправдивий й публічно просити в Хорвата вибачення. 2/ Таким чином, в наслідок цієї справи Хорватів авторитет і престиж лише збільшився.

I/ Перич служив раніш в Старосербському полку і 1752 року, на запрошення Хорвата, перейшов до його полку і користувався спочатку великим його довір'ям. /СЕНАТ.АРХ., IX, ст.37-38/. ИЗВѢСТІЯ ПИЩЕВИЧА, ст.198.

2/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, стор.37-39, 313, 323-27, 332-3, 340-51. ИЗВѢСТІЯ О ПОХОДЕНІЯХ... Пищевича, стор.199-201.

Того самого року комендант кріпости св.Блисавети зробив другу спробу обмежити Хорватову владу, але й ця спроба була така сама невдала. Сенат висловив Глебову догану й заборонив надалі мішатися до "внутрішніх в тих полках розпорядків". При тому Сенат признав, що "інструкції й ордері /Хорватові/ виявилися вчиненими на найкорисніші для виходячого народу основах... з достатньою при тому для збереження її імперат.в.користи обережністю".^{I/}

Природно, що цих фактів було досить, щоб гарантувати дальше зростання Хорватової могутности. На другий рік головного командира Глебова відкликано з Нової Сербії /можливо, що не без Хорватового впливу/; йому дали незначне призначення - прикомандирували до артилерійської команди в Петербурзі, а потім - до інженерного корпусу.^{2/} Без Глебова вага Хорватова ще більше зросла; від 1757 року він уже став "головним командиром Новосербського корпусу". Довіря до нього було таке велике, що навіть така компромітуюча справа, як обвинувачення в підтримці гайдамаків, не похитнула його становища, хоча факти були безперечні. Сенат знову взяв його під свій захист і наказав свідченням проти Хорвата не вірити, бо їх дали "викриті у злочинстві". Колегія Закордонних Справ висловила, у зв'язку з цими справами, бажання, щоб "усякий спокій якнайкраще був дотриманий і над всіма вчинками Хорватовими був нагляд" - і радила призначити до Нової Сербії "з великорусів такого чолсвіка, що мав чин з ним, Хорватом, рівний або вищий за нього", але Сенат цю пропозицію відкинув, "щоб цим його, Хорвата, не огірчити, призначити іншу особу з генера-

-----
I/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, стор. 339.
2/ Рус.БЮГР.СЛОВАРЬ, т. 338, 1916, у, ст. 358.

літету Сенат не вважав за потрібне. Не взяв Сенат до уваги
й заяви Військової Колегії про те, що Хорватові полки занад-
то дорого коштують.^{1/2/}

Після того, як І.Ф.Глебова перевели до Петербургу і місце головного командира вакувало, Хорват почав боротьбу з комендантами кріпости св.Блисавети, у яких залишалася влада над Слобідським поселенням. Після перемоги над першим комендантом, Глебовим, Хорват далі боровся з його наступниками - генералом М. Кюстом і бригадиром Муравйовим і двічі був переможцем: Муравйова двічі звільняли з посади. 1762 року Хорват домогся, що влада і над Слобідським полком перейшла до його рук. На деякий час він залишився єдиним владарем і диктатором краю. Ми вже зазначали, що Хорват поволі захопив до своїх рук права Київського генерал-губернатора - листування з сусідами, розподіл чужоземних переселенців між Новою Сербією і Слов'яносербією, хоча це останнє, беручи до уваги постійні суперечки власне за цих переселенців між ним і Шевичем та Прерадовичем, було справою дуже непевною. Про те, як широко користався Хорват своєю владою, ми можемо знайти яскраві, соковиті описи у Пишчевича. Пишчевич описує Хорвата, як "самовладного володаря в образі тирана", і наводить, часом обурюючись на Хорвата, а часом заздрячи йому, багато фактів, обурливих навіть на ті часи і при тодішніх звичаях і безправності людини. Хорват на протязі багатьох років подавав фальшиві звіти Сенатові про число людей, що він вивів; своїх синів-хлопчи-

---

1/С.СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.У, стор. 1023.

СЕНАТ.АРХ.,Х, стор. 565.

Д.И.ЭВАРНИЦКІЙ. Сборникъ матеріаловъ...,ст. 149.

2/ Сборникъ военно-историч. матеріаловъ в.ХУІ, ст.122-23.

ків призначав на відповідальні посади; за людей, яких вони нібито вивели, давав їм чини; сам одержував платню на "мертві душі"; бив непокірних йому офіцерів; розстріляв юрбу солдатів, що вимагали платні --^{I/}ітак далі без краю. Звичайно, можна було б вважати, що частина цих обвинувачень іде на рахунок заздрости і почуття образи у Пишчевича, що не поладнав з Хорватом, але офіційний документ, протоколи слідства, переведеного над Хорватом, показали, що дійсність була не краща, ніж намальовано у Пишчевича.

1759 року, коли Хорват був в апогеї своєї могутности, проти нього виступив його таки співробітник, майор Шмідт. Шмідт правив якийсь час канцелярією Новосербського корпусу, а потім стояв на чолі Розрахункової Комісії і таким чином був свідком й учасником того, як Хорват правив краєм. Пишчевич, серед усієї Хорватової шайки зазначає лише одного Шмідта, як чесну людину. Як каже Шмідт, - пише Пишчевич, - "расчетная комісія" була "преисподняя глубина Хорватова воровства"; в ній знаходились всі кошти, що видавались на Нову Сербію та всі її потреби, і тут по десять разів проходили ті самі рахунки й оплачувались без документів і ордерів.^{2/} Шмідт розпочав справу легальним шляхом: він подав Хорватові 1759 р. заяву про неправильне ведення рахунків, про помилки в грошових справах і т.п., але той прийняв це як особисту образу і наказав арештувати Шмідта. Шмідт утік. Хорват розпочав наступ, подав рапорт до Сенату як на Шмідта, так і на всіх, хто мав з ним зносини - на коменданта Муравйова, полковника Одобаша

I/ ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХЪ... Пишчевича, ст. 405, 424-426.

2/ Там же, ст. 404, 407.

та інших. Наслідком цього рапорта Муравйова усунено.^{1/}

Але на цей раз перемога Хорвата була тільки тимчасова. Сенат інакше поставився до цієї справи, як до справи Перича і призначив полковника Спичинського зробити інспекторську ревізію Нової Сербії.^{2/} Він приїхав 1761 р. і почав взбирати відомості, що мали з'ясувати стан справи в цілому краю. Центральне місце в них, природно, зайняв Хорват; з'ясувалось його самоуправство, "казнокрадство", безконечні зловживання в справі заселення краю, неправдиві відомості, що їх він подавав Сенатові, хабарництво і т.д. В іронічному тоні Хорват писав до Сенату, що про його помилки й без Спичинського Шмідт з "товарищи донестъ не упустил бы", забуваючи, що Шмідт саме й розпочав цю справу. Хорват твердив, що не тільки не мав ніякого прибутку з Нової Сербії, але вложив "все своє майно в поселення, позбавив дітей належного їм від діда й прадіда багатства".^{3/} Але факти спростовували всі докази Хорвата й показали, що він не соромився брати процент навіть з таких дрібниць, як купівля коней для полку /поручник Чорба "заробив" на цій справі 120 рублів і 40 віддав Хорватові.^{4/}

Хорват розкидав грошми направо й наліво. Навіть камердинерові імператора Петра III-го й ад'ютантові Гудовичу він пробував подарувати гаманці з червінцями, але вони відхилили цей дар, і справу ~~це~~ вдалося замняти.^{5/}

1763 року в кріпості св. Єлисавети почала працювати комі-

1/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новос. корп., в. 19, ч. 298.

2/ Там же, в. 21, ч. 392; в. 23, ч. 408; в. 33, ч. 325.

3/ Там же, в. 38, ч. 825; в. 45, ч. 911, 912, 928; в. 59, ч. 1402, 1414.

4/ Там же, вт 52, ч. 1166.

5/ С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн. У, ст. 1437.

сія в справі Хорвата. У склад її ввійшли: Київський генерал-губернатор І.Ф.Глебов, новий головний командуючий Нової Сербії, генерал-поручник Мельгунов та інші.

Туди була викликана вся головна канцелярія Новосербського корпусу, і комісія пропонувала всім, хто мав матеріали в цій справі, подавати скарги. Як каже Пишчевич, " тут разом I/ вибухло і не інакше, як грім вдарив зо всіх боків скаргами; скаржились усі: й офіцери, й поселенці, й купці, й духовенство, й обивателі, - здавалось, що в Новій Сербії не було нікого, кого б не зневажив, не скривдив Хорват.

Хорват довго не тратив надії, що справа вийде на добре; він засипав Сенат скаргами на неправильне переведення слідства й обвинувачував І.Ф. Глебова та інших членів комісії в сторонньому ставленні до нього та в різних зловживаннях. Він добився, що слідство було перенесено в Петербург, сподіваючись допомоги старих приятелів, й обіцяв там розкрити "чуждые и к великому удивлению и противности высочайшим узаконениям дела"^{2/}. Але відношення до Хорвата різко змінилось, він уже не знаходив підтримки в Сенаті. Того самого року слідство було закінчене. Хорвата засудили на смерть через повішення, але смертну кару замінили засланням у Вологду. Майно його було skonфісковане. Борги скарбові-наказано стягнути з його маєтків, а після того вони мали піти на задоволення кредито-

---

I/ ИЗВЪСТІЯ...ПИШЧЕВИЧА, ст.440.

Дніпропетр.Іст.Арх. Ф.Новос.корп., в.55, ч.І263; в.50, ч.І393; в.59, ч.І402, І404.

2/ К.Ц.А.Д:Акт., Ф.Кіев.Губ.Канц., ч.63 І3.

А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.обозр. I, ст.62.

С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.У, ст.І467; кн.УІ, ст.І06.

I/
рів.

Як бачимо весь тягар розплати ліг на плечі селян Хорвата.

При Хорваті, як командири новосербського поселення, була канцелярія, або штаб. Організація цієї канцелярії в перші роки лишається неясною. Пізніше, 1759 р., утворюється нова установа - канцелярія Новосербського поселення, або головна канцелярія Новосербського корпусу, коли цей корпус був сформований, і Хорват дістав титул "командира корпусу"^{2/}. Спочатку в склад цієї канцелярії входив сам Хорват, як її голова, начальник Новомиргородського гарнізону, як його заступник, і по одному офіцерові від кожного полку. Останні щороку змінювались. Крім того були - аудитор, секретар і кілька канцеляристів. Пізніше склад її поширився: в ній було вже 6 штаб-офіцерів й обер-офіцерів. Як видно з підписів, в канцелярії були такі особи: 1759 р. - підполковник Антон Хорват, секретар - Данило Іванів;^{3/} 1760 р. - підполковник Григорій Булацель, прем'єр-майор Лазар Серезлий, підполковник Антон Хорват, обер-аудитор Максим Нелюбов; 1761 р. - на початку року - Антон і Йосип Хорвати та Максим Нелюбов, наприкінці року - полковник Лука Станиславський і "надворний советник" Георгій Акацатов, секретар - Данило Вайда.^{4/}

На перший погляд може здатись, що утворення комісії було фактом додатнім, що вона вносила зміни в той формальний лад, що характеризував управління Нової Сербії, але така думка бу-

---

I/ К.Ц.А.Д.Акт., Ф.Київ.Губ.Канц., ч. 6313.

Дніпропетр.Іст.Арх., Ф.Новос.корп. в.97, ч.2470.

2/ П.С.З. 1759, ч. 10933, З.ІІІ.

Дніпропетр.Іст.Арх., Ф.Новос.корп. в.47.

3/ БІБЛІОТ.УКРАЇН.АКАД.НАУК, арх.кр.св.Єлисавети, ч.26.

4/ Там же, ч. 49.

ла б помилкова. Вже список наведених осіб показує, що в канцелярії були найближчі родичі Хорвата - його сини Антон і Йосип /потім генерал-губернатор Новоросії/; Григорій Булацель і Вайда становили постійний "почет" Хорвата. Пишчевич докладно схарактеризував цю канцелярію: Хорват, - писав він, - урядив її на взірець колегії й одержав підтвердження Сенату, щоб "всем прочим колегіям и присутственным местам сношениями писатца с нею велено", і щоб вона підлягала Сенатові. Вона поділялась на департаменти - військовий, пограничний і внутрішніх справ. Засідання відбувались в залі, де стояв стіл з червоним сукном і "зерцалом". Все було б добре, - пише Пишчевич, - але Хорват зіпсував справу: він, як голова, призначив членами своїх синів, хлопчиків років 13-14, що вчилися ще в школі, і їм носили до школи папери до підпису. Хорват ніяк не вважав на постанови канцелярії; якщо йому щонебудь не подобалось, рвав папери і диктував сам постанови секретареві.^{1/}

Компетенція канцелярії була дуже широка: вона охоплювала все життя краю, суд, цивільні справи, військові. В цивільних справах вона підлягала Сенатові, у військових - Військовій Колегії. Компетенція її була визначена так: "соблюдение и исправление всех как воинских, гражданских, политических, экономических дел, также внутренних и внешних всякого рода распорядков". До головної канцелярії звертались полкові канцелярії у всіх справах - розмежуванні землі офіцерів,^{2/} поверту збігців із Слобідського полку,^{3/} асигнування грошей на будівлю

1/ ИЗВѢСТІЯ О ПОХОДЕНІЯХЪ...ПИШЧЕВИЧА, ст.376, 404-5.

2/ Дніпропетр.Іст.Арх.,Ф.Новос.корп.,в.174,ч.265,266.

3/ Там же, в. 21, ч.380.

1/
мосту через Вись і т.д.

Згодом з цієї канцелярії виділився спеціальний суд, що в його склад увійшли 1761 р. - полковник Цветинович, прем'єр-майор Лазар Серезлій, як "презуси, члени - Іван і Йосип Хорвати, капітан Григорій Булацель, обер-аудитор Нелюбов, себто в значному числі ті самі особи, що входили в склад головної канцелярії.^{2/}

Крім того при Хорваті була -"походная єго високопревосходительства г.генерал-лейтенанта при гусарских полках Новосербского корпуса главного командира и первого гусарского полку непременно полковника И.С.Хорвата канцелярія"^{3/}, але функції її неясні.

Ми вже згадували вище "расчетную комісію", що контролювала рахунки, кошториси і взагалі всі грошові справи, асигнування на провіант, фураж, амуніцію і т.д., але, крім характеристики її, даної від Шмідта, ми про неї нічого не знаємо.^{4/}

Звісно, не можна сподіватись, щоб поруч із фігурою фундатора Нової Сербії Хорвата могли стояти якінебудь громадські організації, що виявляли б колективне життя, бажання службовців полку. І тому кожна риска, яка б вона була незначна, набирає особливого інтересу. Такою цікавою рисою являється зібрання всіх офіцерів, що служили в Новосербському корпусі, у церковних справах. Хорват добивався від Синоду дозволу поставити Нову Сербію в незалежне становище в церковних спра -

---

1/ Дніпропетр. Іст.Арх., Ф. Новос.корп., в.31, ч.587.

2/ Там же, в.35, ч.678.

3/ П.С.З. №751, ч.9921, 29.XII.

4/ ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХЪ...ПИЩЕВИЧА, ч.107.

вах; для цього він 1758 р. хотів добитись призначення Василя Концаревича єпископом Нової Сербії. Синод не пішов йому назустріч і підтвердив, що Нова Сербія в церковних справах підлягає єпископу Переяславському. Тоді Хорват скликав загальні збори всіх офіцерів Новосербського корпусу і вони склали таку резолюцію:

"1760 р. февраля 28 дня Новосербского корпуса гусарского Хорватова... Новомиргородского гарнизона и пандурского пехотного полка штаб и обер-офицеры, будучи в собрании в главном от Новосербского корпуса месте в шанце Новомиргородском и имея всяк в ротях учиненный в силу высочайшей е.имп.в. именной привилегии и указов командующим Новосербским корпусом г.генерал-лейтенантом Хорватом о фундовании в здешних заднепровских местах сего по вызову из иностранных государств в Новую Сербию в службу и вечное е.имп.в.подданство вышедшего вального народа и духовенства и в строении божьих церквей довольные наставления и распоряжения, рассуждая силу оных и нужность поселившемуся народу и духовенству, согласно приговорили"...

просити, щоб дозволено заснувати

"особую епархию и быть при ней едионациональному по высочайшей привилегии епископу /какие и в прежних местах всегда из таких едионациональных имел/ как для лучшего поощрения к выходу народа, так и к одержанию в корпусе духовенства и наблюдению церквей и догматов".

Без огляду на ціль зборів і зміст прийнятих постанов,

тут цікавий сам факт скликання зборів, хоч би тільки в одній офіцерській частині населення /постанову підписали - 17 прапорщиків, 14 поручників, 10 капітанів, 3 майори й 1 підполковник/. Цікава і вказівка на те, що збори визнавали себе "вольным народом", який мав право збиратися для рішення питань щодо свого уладження на підставі привілеїв і дарованих грамот.^{1/}

Тепер перейдемо до розгляду становища органів адміністрації чергового ступеня - полкових командирів. Полкові командири виконували ті самі функції відносно полків і населення території, приділеної полкам, які командир Новосербського корпусу Хорват виконував відносно цілої Нової Сербії. Цілком так само і полкові канцелярії відповідали своїми функціями головній канцелярії Новосербського корпусу.^{2/} Не торкаючись військової сторони справи, вони завідували насамперед заселенням краю, викликанням людей з-закордону, розшукуванням земель; їм належав суд і судові стягання, або "розправи" і т.д.

Щодо особового складу командирів, ми бачимо, що гусарський Хорвата полк фактично не виходив з-під його влади, і командири полку були тільки номінальні і "все по его генерал-лейтенанта Хорвата диспозиям исполненіе чинили".^{3/} Командирами полку були: сам Хорват - від 1752 р. по 4. березня 1754 р., прем'єр-майор Миколай Чорба - від 4. березня 1754 р. по 28. червня 1754 р., підполковник Дмитрій Перич - від 28 червня

1/ АРХ. АРСЕНІЙ. Софроній Добрашевичъ, архимандритъ Новой Сербіи. "Кіевская Старина" 1884, т.Х, ст.295-300.

2/ П.С.З., 1753, ч. 10114, 5.УП; 1759, ч. 10933, 9.ІІІ.

3/ Дніпропетр.Іст.Арх., ф.Новос.корп., в.52, ч. ІІ49.

1754 р. по 1. листопада 1754 р., знову Хорват - до 1. лютого 1755 р., прем'єр-майор Кзбаш - від 13. лютого 1755 р. до 23. травня 1755 р., знову Чорба - від 23. травня 1755 р. до 19. серпня 1755 р., знову Хорват - по 1. січня 1756 р., капітан Федір Чорба - від 1. січня 1756 р. по 12. липня 1757 р., капітан Олексій Константинів - від 12. липня 1757 р. до 2. липня 1758 р., підполковник Антон Хорват - від 2. липня 1758 р. до 1. січня 1760 р., підполковник Олексій Константинів - від 1. січня 1760 р. до 27. вересня 1761 р., прем'єр-майор Цветинович - від 27. вересня 1761 р. до 2. січня 1763 р. З цього списку видно, що за 10 років перемінилось 13 командирів полку, причому за 1755 рік було 4 командири, і деякі командували по 2-3 місяці. З другого боку треба зазначити, що Хорват сам командував 3 роки, а його син Антон - 1/4 року, - вірніше тільки числився, бо в той час він ще вчився в школі. Таким чином, сам Хорват персонально і через свого сина командував 5 років.

В пандурському полку командири мали більше значення, ніж в гусарському полку, і це зазначила слідча комісія. Цим полком командували: підполковник Михайло Хорват /брат "фундатора"/ - від 1. жовтня 1751 до 4. липня 1754 р., секунд-майор Георгій Аркані і капітан Попович - від 4. липня 1754 до 9. серпня 1754 р., прем'єр-майор Николай Чорба - від 9. серпня 1754 до 15. липня 1756 р., знову майор Г. Аркані - від 9. серпня 1756 до 15. жовтня 1756 р., прем'єр-майор Цветинович - від 15. жовтня 1756 до 17. травня 1757 р., капітан Радкевич - від 21. травня 1757 до 7. липня 1757 р., а від липня - "общє" з капітаном Поповичем до 1. жовтня 1757 р., секунд-майор Левул - від 12.

жовтня 1757 до 20.липня 1758 р., а з липня "с приставленным к нему для вспомошествования" поручником Олішевським до 1.листопада 1758 р. Капітан Олішевський - від 1.листопада 1758 до 28.квітня 1759 р., підполковник Іван Хорват /син першого командира, Михайла Хорвата/- від 1.листопада 1759 р. до 9.вересня 1762 р., майор Левул - від 9.лютого 1762 р. до 13.листопада, і від 13.листопада до кінця - полковник Цетинович. I/

З цих списків видно, що часто-густо ті самі особи командували то гусарським, то піхотним полком, і серед них не останнє місце займали найближчі родичі Хорвата. Цікаве тут подвійне командування - Аркані і Попович, Левул і Олішевський.

Полки поділялись на роти, начальство над ротою належало ротному командирові і ротній управі, або ротній канцелярії. Пишчевич так характеризував ролю ротного командира: "во всяком селении ротный начальник был начальником селения и семейств вверенной ему роты"^{2/}.

На жаль, у нас мало матеріялу, щоб докладніше накреслити ролю і функції командирів рот і ротних канцелярій, але все таки дещо можна відмітити. Найважливіша риса, що характеризує взаємовідносини між командирами рот і підлеглими їм людьми - це приватно-правні відносини - відносини персонального договору. Переважна частина "нижних чинов", що служили в ротах, були "виводжувані" з-закордону наввласний кошт командирів рот, були, отже, "осадчими" ротних поселень. Такий характер відносин був регламентований Сенатом, який постановив, що офіцерами в полках можуть бути тільки ті, хто на свій кошт

I/ Дніпропетр. Істор. Арх. Ф. Новос. корп., в. 52, ч. II 49.

ИЗВѢСТІЯ О ПОХОЖДЕНІЯХЪ.. ПИШЧЕВИЧА, ст. 399.

2/ ПРИМЪЧАНІЯ... А. ПИШЧЕВИЧА. "Кіевская Старина", 1884, сж, ст. 118.

виведе людей з-за кордону. Виводили людей на свій кошт і командири полків, і командири рот. Витративши гроші на спровадження людей, командири сподівались вернути витрачений капітал з великими процентами. Цікаву картину звичаїв подає справа капітана пандурського полку Йосипа Петровича Олішевського. Подана 1762 р. скарга на несправедливість Хорвата так малює стан річей. Олішевський вивів "власним коштом" з-за кордону 125 душ, але Хорват призначив з них тільки 23 чоловіка в "собственную роту" Олішевського, Вілагош, а решту розподілив по інших ротах. Проте Олішевський не тільки витратив великі гроші на вивід людей, але й "немало за ону роту генерал-лейтенанту Хорвату денег заплатил". Це погіршало становище Олішевського, коли Хорват передав його 6-ту роту Карачуну, а його перевів до іншої, 8-ої, роти. Скарга Олішевського потрапила до кн. Мещерського, що вирішив справу на його користь: наказав вернути йому 6-ту роту, а Карачуна перевести до 8-ої, але останній не хотів скоритися й далі їздив по ротах і провадив якусь агітацію, а принагідно збирав і гроші.

Справа Олішевського не тільки цікава тим, що змальовує взаємовідносини між командним складом і "нижніми чинами" в Новій Сербії, де командир на власний кошт набирав собі "дружину" людей, зв'язаних з ним особисто договорами, але й тим, що з'ясовує різні сторони побуту військових служачих. З цієї скарги видно, що в кожній роті збирали "десятинний хліб"; в роті Вілагош його зібрали 400 коп; частину цього хліба віддавалось пандурам, в даному разі 10 четвертей, а решта йшла на полкову канцелярію - "для всяких ~~св~~страстей и необходимые пол-

ковые нужды". Далі, видно з цієї скарги, що ротні управи від себе віддавали в оренду свої луки сусідам для кошення сіна й випасу худоби; для роти Вілагош такими сусідами були мешканці слободи Тройницької, козаки й посполиті. З ними командир роти складав договір, при чому представником наємців був сотник слободи ^{1/}. В своїй скарзі Олішевський зазначав, що Карачун склав договір "воровски": взяв за випас худоби 23 руб., а контракт написав на 13 рублів. Далі обвинувачував він Карачуна й тому, , що він "несносними хлебными и денежными взятками" так утискав козаків і посполитих, що косили сіно й орали землю "для полкового прибутку" /мабуть з частини/, що вони перестали сіно косити й землі мало орати стали, і через те - "в полковой ротной сумме убыток немалый учинился". З іншого документу-скарги мешканців Тройницької слободи бачимо, що 1760 р. право складати договори на обробіток землі взяла собі полкова канцелярія. ^{2/} Таким чином для нас виявляється картина економічного ладу в новосербських поселеннях: видимо, вони або зовсім не займались хліборобством, або займались в дуже обмежених розмірах. Далі, в тій самій скарзі говориться, що Карачун незаконно захопив всі землі пандурів і засіяв украденим на "десятинном току" збіжжям. Як видно, віддавання в оренду землі "навпіл" було головним способом експлуатації землі і знесення оренди загрожувало руйнацією для ротного і, очевидно, і полкового господарства.

Слов'яносербія, в протилежність Новій Сербії, знаходилась під зарядом Військової Колегії. Організуючи її, уряд у значній

1/ БИБЛИОТ. УКРАЇН. АКАД. НАУК. Арх. кріп. св. Єлисавети, ч. 84.
2/ В. ЯСТРЕБОВЪ. Архивъ крѣлости св. Єлисаветы. "Зап. Одес. Об-ва", т. XV, ст. 570, 571.

мірі притримувався зразку Нової Сербії. В Слов'яносербію був відряджений інженер-полковник Ілля Олександрович Бібіков, причім Сенат постановив доручити йому поселення в Слов'яносербії "на такому основанні, как и в заднепровских местах артиллерии генерал-майору Глебову поручено", і за прикладом Нової Сербії для нього мала бути складена інструкція. Як нагороду за старання, що їх доложив Бібіков до спорудження Української лінії і поселення сербів, він того самого 1753 р. дістав чин генерал-майора, але чогось докладнішого про його діяльність і зносини з Шевичем і Прерадовичем ми не знаємо.

В Слов'яносербії були поселені в близькому сусідстві, але цілком незалежно один від одного, обидва полки - Шевича і Прерадовича. Ми вже згадували вище, що обоє вони ставили умову урядові: не підпорядковувати їх один одному. Обидва полковники /скоро підвищені на генерал-майорів/ доводили, що вони на австрійській службі були вищої ранги, ніж Хорват, і тому не хочуть бути під його начальством і що в інтересах російського уряду призначити їм незалежне від Хорвата становище, бо до них підуть тоді люди, що не хотять бути під командуванням Хорвата. В результаті - в Слов'яносербії створено два полки з незалежними один від одного командирами, і таке розділення влади в Слов'яносербії не могло не відбитися на питомій вазі й авторитеті кожного з них; чогось подібного до самовлади Хорвата тут не було, і значення Шевича і Прерадовича не перевищило їхнього, так би мовити, нормального, законом визначеного становища.

- " -

VI.

ЧУЖОЗЕМНЕ НАСЕЛЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ ТА СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

В пропозиції, поданій російському урядові від Хорвата і в грамоті йому з II-го січня 1752 р. вказувалось, що виходити в Росію будуть переселенці сербського, македонського, болгарсько^{I/}кого і волохського народів православної віри. Питання про національність імігрантів не дуже цікавило російський уряд на початку колонізації, але питання про приналежність до православної церкви вважалось за кардинальне.

1752 р. Сенат точніше вказав, що, крім зазначених народів, ні в яким разі не можна приймати "беглых людей", що переселюються в Польщі, ні особливо самих поляків, і Хорвату й Глебову наказано "крепко смотреть", щоб "ни один человек не был кроме как из показанных народов"^{2/}.

Дуже скоро виявилось, що ні Хорват, ні Шевич, ні Прерадович не можуть виконати своїх зобов'язань і укомплектувати полки повним числом людей, обмежувчись тільки "показанными народами". Донесення Глебова розбивали всі ілюзії уряду щодо цього і вносили дуже суттєві корективи до рапортів Хорвата.^{3/} З другого боку, стали надходити заяви від різних "непоказанных" народів, що хотіли скористатись привілеями й поселитись в Новій Сербії. В Сенаті у зв'язку з цим почали виникати різного

I/ П.С.З. 1752, ч. 9924, II.І.

2/ СЕН.АРХ., т.УІІ, ст.493-4.

В інструкції капітану Михальче Хорват вказував, що можна приймати в Нову Сербію всіх бажуючих, за винятком поляків, українців і старовірів.- /Дніпропетр.Іст.Арх. Ф.Новос. корп., в.6, ч.24.

3/ СЕН.АРХ., т.УІІ, ст. 506-508.

роду питання і сумніви. Спинимось на деяких з них. 1752 р. Хорват довів до відома Сенату, що в Нову Сербію прибув із Молдавії молдавський шляхтич Монолакія Замфіракович і подав заяву про бажання вступити на російську службу 1000 шляхтичів сербського, болгарського, грецького і волоського народу. Побожуючись протесту з боку Порти, Сенат не відважився сам розв'язати це питання і запитав резидента при Порті, Обрезкова. В листопаді того самого року Сенат знову розглядав цю справу. Виявилось із пояснень, що їх дав Замфіракович, що виходити ці переселенці зміряються через Польщу і думають про-бути деякий час там. Тоді Сенат дав їм дозвіл переселитись в Нову Сербію уже як польським виходцям, а не безпосереднім виходцям з турецьких земель - Молдавії й Волощини. Але справа, як виявилось, була складніша: задумуваний вихід волохів занепокоїв Порту: 1753 р. бендерський паша звернувся до польського регіментаря з вимогою затримувати волохів, що будуть подаватись через Польщу в Нову Сербію, і повертати їх в Бендери. На границях поставлено татарські кордони, щоб ловити переселенців. Василь Мовчан, інформуючи російський уряд про стан справи в Бендерах, писав віце-губернаторові Київському Костюрину, що в Молдавії "все взбунтовалось и туда /в Нову Сербію/ бегут". Треба додати, що практичне значення цього підприємства було дуже незначне, і на це раз переселилось в

1/ СЕН.АРХ., т/УШ, ст.662, 691, 692.

2/ Там же, т.УШ, ст.691.

3/ Там же, ст. 718-20.

С. СОЛОВЬВЪ. Там же, кн.У, ст. 739.

Екстрактъ изъ протокола Сената. "Русскій Архивъ", 1869, ст. 737 - 40.

4/ А. АНДРІЕВСКІЙ. Матеріали..., ст. 270 - 272 .

Нову Сербію небагато молдаван і волохів. Сам організатор переселення, Монолакій Замфіракович, дістав капітанський чин і дезертував 1754 р. в Молдавію, заборгувавши 1000 руб. бригадирові О.І.Глебову,^{1/} і поклавши собою початок довгій низці авантюристів, що пропонували російському урядові свої послуги, як посередники для вивозу переселенців з-закордону. Треба сказати, що чимало волохів і молдаван все таки переселилось в той час в Нову Сербію. Чимало молдаван поселилось понад Інгулом, Інгульцем, Тясмином; досить велика група волохів просила 1761 р. дозволу поселитись у Слобідському полку, через те, що не хотіли служити під начальством Хорвата;^{2/} багато волохів поселилось в Сухому Ташлику.^{3/}

Досить значна була й болгарська колонізація. Головний центр болгарських поселень був у Новомиргороді, де лишилась пам'ять про болгарське поселення у назві околиць озера Лунга - "Болгаріф", що збереглась і до пізніших часів. Крім Новомиргороду, болгари жили в Новоархангельську, Синюшиному Броді. Здебільшого приходили болгари з Туреччини через Польщу.^{4/}

Російський уряд не дуже точно дотримував обмежень, поставлених спочатку Хорватові, і разом з "дозволеними" народами радо приймав і "недозволених", вимагаючи лише одного: щоб переселення їх не мало масового характеру й не викликало

1/ СЕН.АРХ., т. IX, ст. 336-337; 350, 394.

2/ Матеріали для історії Херс. єпархії. "Херс. єпарх. вѣдомости", 1878, ч. I4, стор. 408.

3/ Неясно розказує про це А. СКАЛЬКОВСКИЙ. /Ист. Нов. Сѣчи, II, ст. 147-148.

4/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Болгарскія колоніі въ Бессарабіи и Новороссіи. Од. 1848, ст. 3.

ЙОГО м.: Опытъ статистическаго описанія Новорос. края. Одесса 1850, ч. I, 227-229.

зайвого розголосу та обговорення.

Цікаві спроби організувати переселення мешканців Далмації, що була під владою Венецької республіки; ініціаторами тут виступили - екзарх Славонії Генадій Васич і єпископ Симеон Концаревич. Останній запропонував 1759 р. своє посередництво для організації переселення православних людей в Нову Сербію; Сенат прийняв цю пропозицію, але висловив побоювання, що Венецька республіка буде незадоволена, коли з її земель вийде багато народу, і запропонував, щоб люди виходили малими партіями і називались "вольними людьми"; але оплачувати послуги для виводу людей, а тим більше посилати своїх агентів по переселенців - російський уряд відмовився. Вивів Симеон Концаревич та його син, поручник Концаревич, невелике число людей, що розселились спочатку в Новій Сербії, але з огляду на незадоволення їхніми порядками Хорвата, були переведені згодом почасти в Слов'яносербію, а почасти на службу в I/
Македонський гусарський полк.

Велике листування викликала пропозиція іншого авантюриста - єпископа Мелетійського Анатолія, що 1757 р. запропонував Сенатові вивести 1500 албанців; нічого конкретного з цих пропозицій не вийшло.^{2/}

Серед народів, що на їх переселення російський уряд звернув особливу увагу, треба зазначити чорногорців. Зв'язки з Чорною Горю Україна й Росія мали давно: звідти постійно приїздили монахи "по милостиню" і відвозили багаті дари. Тепер, коли в Південній Україні влаштовано колонію для всіх

1/ СЕН.АРХ., т.XI/ст.42-43, 48-49, 66, 105-7, 351-53, 355-58, 422.

2/ Там же, т.X, ст.69, 142, 143, 169, 421, 463, 503; т.XI, ст. 326-27.

єдиновірних слов'ян, на Чорну Гору був відряджений капітан Хорватового полку, Іван Марков, щоб запрошувати чорногорців переходити в Нову Сербію, але місія його була невдала. З вербуванням чорногорців зв'язана авантюра "владики" Василя Петровича, що запропонував російському урядові вивести на поселення в Росію всіх чорногорців і сформувати з них окремий полк. На цю справу просив асигнувати йому 15.000 руб. річно "на введение доброго порядка". Сенат обережно відхилив першу пропозицію, пообіцявши сформувати полк, коли вийде достатнє число чорногорців, але дав згоду на щорічну субсидію. Призначено окрему комісію для керування цією справою, але скоро виявилось, що ціла справа була авантюрою в повному значенні цього слова: "владика" виявився зовсім не владикою, а замість буцім то чорногорців збирався виводити так званих "батярів"- бурлаків, що сходились в Карловиці на заробітки з різних місцевостей, овдовілих попів, яким він наказував голити бороди й озброюватись і видавав їх за офіцерів і т.п. Пишчевич, що сам брав безпосередню участь у переселенні так званих чорногорців, найтемнішими барвами схарактеризував ті ешелони, що йому були доручені: це була, за його словами, "правдива наволоч", " все воры наголо и пьяницы прегорькие, наволочъ такая была, что хуже и сыскать нигде не можна; между ними были оружейные лесовые настоящие разбойники"^{2/}.

1/ К.Ц.А.Д.А., ч. 5312, л.172-183.

2/ СЕН.АРХ., т.Х, стор.573.

Извѣст. о походѣ С.ПИШЧЕВИЧА, стор. 247-49.

Г. АЛЕКСАНДРОВЪ. Историческіе свѣдѣнія о сношеніяхъ Россіи с Черногоріей. "Русск. Арх.", 1876, II, стор. 257-58, 260-68, 535.

Спочатку чорногорців хотіли поселити в Оренбурзькій губернії, але вони проти цього заперечували, і їм дозволили сформувати спеціальний полк; частину їх розміщено в Новій Сербії. Це також викликало незадоволення серед них, але врешті вони увійшли в склад Новомиргородського гарнізону.^{1/}

Переходили в незначному числі греки, що утворили на Єлисаветградському форштадті окрему громаду.^{2/} Траплялись зрідка турки, жида, поляки, - всіх пускали при умові прийняття православ'я.^{3/} Як нереальний, можна зазначити проект Обрезкова селити в Новій Сербії викуплених з турецької неволі християн, замість того, щоб повернути їх у їхні рідні краї - Сербію, Волощину, Грецію.^{4/}

Ми менше знаємо про те, як відбулося заселення Слов'яносербії; Сенатський указ 1754 р. визначив, яких саме переселенців могли виводити Шевичі і Прерадович: сербської, болгарської, македонської, волоської /мабуть волоської Н.П.-В./, албанської, далматської, чорногорської, герцеговинської, боснійської, хорватської, славонської національності, а також виходців із Срема, Угорщини, Банату, Трансильванії, Валахії, Молдавії і "прочих православної вери греческого исповедання народів".^{5/} Однак ці "народи" не дуже охоче йшли в Слов'яносер-

---

1/ СЕН.АРХ., т.Х, стор.45,73,109,147,391,508,534,537,542,552,556,570, 494-5, 604-607.

С. СОЛОВЬЕВЪ. Там же, кн.У, стор.802-808,1057-76,1130-1132.

Извѣстія... С.ПИЩЕВИЧА, стор. 369-71, 397-98.

Дніпропетр.Іст.Арх. Фонд Новосерб.корп., в.9, ч.83.

2/ В. ЯСТРЕБОВЪ. Греки въ Єлисаветградѣ / "Кіевская Старина" 1884, VI, ст. 375.

3/ СЕН.АРХ., т.УІІІ, стор. 621-22.

4/ А.САВІНОВСКІЙ. Хрон. Обзор. I, 38.

5/ Сборникъ Военно-Истор.матеріаловъ, вып.ХVІ, ст.135-36.

бію; можливо, що тут не останню роль грало те, що уряд з меншим довір'ям ставився до Шевича і Прерадовича, ніж до Хорвата, і сама організація переселення в Слов'яносербію була поставлена значно гірше, ніж у Нову Сербію: люди по кілька років чекали в Києві, поки їм дадуть землі в Слов'яносербії^{I/}. Чутки про це, звичайно, проникали за кордон і зменшували охоту переселятись в Слов'яносербію.

Як ми вже бачили, з "фундаторами" прийшло небагато людей, і всі їх надії на укомплектування полків ґрунтувались на тому, що люди будуть приходити самі безперестанним потоком. Для цього насамперед треба було створити добру славу для нових поселень і всіма засобами старатись, щоб ніяких чуток, щоб могли затьмарювати їх, не розголошувалось. В рапортах Хорвата часто зустрічаємо аргументи такого роду: так, він просить не підкреслювати, що Глебов-"головний командир", бо це може умалити авторитет Хорвата і збаламутити людей, що збирались переселятись в Нову Сербію; далі - він просить дозволити українцям жити у сербів у наймах, і натякає, що брак чорноробочих може погано вплинути на чужинців і т.п. Інтересна риска, що малює, як ревниво ставився Хорват до всього, що могло вплинути на громадську думку про Нову Сербію. Хорват просив Київську губерніяльну канцелярію переселити в інше місце з Новоархангельська команду Молдавського полку, бо ті, що в ній служать "разные неправедные яко то, о не твердом положении **Новой** Сербии и о прочем непристойные и вредительные пользы интереса разглашания внушают", а це може шкідливо

I/А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр. I, 38.

2/ П.С.З. 1753 р., ч. 10148, 9.XI.

відбитись на "ревности желающих... к выезду в Новую Сербию из того народа людей"^{1/}.

За вивід людей належалась нагорода: за вивід 100 чоловік - чин капітана, 75 чоловік - поручника, 50 - прапорщика.^{2/}

В сенатському указі 1753 року навіть визначалось, що призначати офіцерами в новосербські полки слід тільки тих, хто зобов'язується вивести "некоторое число людей" з-за кордону. Ці нагороди викликали постійні свари й непорозуміння. Посередники ставили у звітах неправдиві цифри, збільшували їх, приписували собі людей, що виходили з власної ініціативи і т.д. Вахмістер Филипович, наприклад, протестував проти заяви Шевича, що той "вивіз" його, і доводив, що вийшов на свій страх.^{3/} Син єпископа, поручник Концаревич, скаржився, що Хорват "по злобе" не дав йому чину капітана, хоч він і вивіз 100 душ, але дальше слідство показало, що він разом із поручником Станкевичем вивіз тільки 80 душ. Сам Хорват здобув своєму шостилітньому синові Іванові чин підполковника; за вивіз з-за кордону нібито кількох сот людей; так само "нагородив" він і старших своїх синів.^{4/}

Офіцери, що виводили своїм коштом військовим людей в полки, не тільки діставали за це чини, але їм давались і на своєрідні права цих людей. Дуже цікава, щодо цього, скарга капітана Ольшевського на капітана Карачана, подана 1762 року в полкову канцелярію Гамбурзького піхотного полку. Про неї говорилось вище.^{5/} Тут цікаве і ставлення командира до

1/ К.Ц.А.Д.А. Ф. Київск.губ.канц., ч. 5271.

2/ СЕН.АРХ., т. IX, стор. 192.

3/ Там же, т. IX, стор. 191, 94.

4/ Извѣстія... С. ПИЩЕВИЧА, ст. 398.

5/ БІБЛ.УКР.АКАД.НАУК. Арх.кріп.св.Єлисавети, ч. 84.

роти, як його "власної" і принцип виводу людей для цієї "власної роти". Цей принцип витворював своєрідні відносини між офіцерами і їхніми ротами, відносини, що нагадують феодалні: полк складався наче з ряду окремих дружин, що їх члени були зв'язані тісними зв'язками з вождями. Такі відносини приводили не тільки до суперництва між офіцерами, хто більше виведе людей, але й до постійного переманювання людей один від одного і боротьби за них; в цьому переманюванні однаково були заінтересовані і нижчі й вищі чини. Пишчевич розказував, що "сожалительно было глядеть" на сварки й інтриги Шевича й Прерадовича в Києві: "всяк желал свою команду людьми умножить и тем переманивали людей друг у друга", підсиляли особливих агентів для переманювання людей, а потім посилали скарги в Сенат. Хорват зі свого боку переманював людей від обох.^{1/} Постійні скарги і сварки фундаторів примусили Сенат видати указ, що за всіма чужинцями, не зв'язаними контрактами з певним командиром, признавав право вільно вибирати собі місце побуту й службу. Але це мало змінило справу й не припинило ні скарг, ні вічного перекочовування, як рядових, так і офіцерів від командира до командира.^{2/}

Чисельність полків весь час була незначна. Трудно судити про неї за подаваними відомостями, де в інтересах начальства було затушовувати дійсний стан справи. 1755 року в засіданні Сенату говорилось, що в двох полках Нової Сербії було 1600 чоловіка, а всього з фаміліями - 4500 душ

1/ Извѣстія... ПИШЧЕВИЧА, ст.171, 178, 199-200.

2/ СЕН.АРХ., т.ІХ, ст. 30-35, 191 - 194.

Извѣстія... ПИШЧЕВИЧА, ст. 171.

П.С.З., 1753, ч. 10104, 29.У.

I/
обох статей.

Не зважаючи на всі зусилля, полки лишались неуккомплектовані за весь час існування Нової Сербії і Слов'яносербії: на це час від часу вказували урядові різні особи, а остаточно виявила сумний стан заселення краю чужинцями ревізія, що її перевів у Новій Сербії підполковник Спичинський. Виявилось, що величезні кошти, що їх витрачав уряд на вивід людей, в переважаючій частині лишались невикористані. З нижченаведеної таблиці, зложеної на підставі матеріалів ревізії, видно, що в полках були люди, що їх виведено на казенний кошт і на власний кошт командирів. Разом із тим ми бачимо, яке незначне було число служачих в більшості рот - взагалі, і як асигновані на роту гроші /по 150 руб. в гусарському полку і 140 руб. в пандурському/ лишались приблизно на 2/3 невикористані.

- " -

ТАБЛИЦЯ ч. I I/
КОМПЛЕКТУВАННЯ ПОЛКІВ ЧУЖИНЦЯМИ 1763 р.

ч.ч. рот.	Лю- дей в роті.	Виведено : ----- На влас- ний кошт.	На казен- ний кошт.	Дано ротн. коман- дирові.	Витрачено по Ір.50к. на кожно- го.	Має бути поверне- но з ут- римання.

А.В гусар. полку:						
I.	54	18	23	150	34р.50к.	115р.50к.
II.	54	10	34	150	51" 00"	99" 00"
В Хорват. полку:						
III.	109	30	79	150	118"50"	31"50"
IV	52	-	42	150	63"00"	87" 00"
У	126	77	49	150	73"50"	76" 50"
VI	63	6	57	150	85"50"	64" 50"
VII	93	4	89	150	133"50"	16" 50"
VIII	-	-	-	150	-	150" 00"
IX	54	1	33	150	49"50"	100" 50"
X	50	5	29	150	43"50"	106" 50"
XI	52	-	32	150	43"00"	102" 00"
XII	58	7	39	150	58"50"	91" 50"
XIII	53	16	39	150	58"50"	91" 50"
XIV	54	-	14	150	21"00"	129"00"
XV	46	25	19	150	28"50"	121" 50"
XVI	49	-	39	150	58"50"	91" 50"
XVII	39	-	29	150	43"50"	106" 50"
XVIII	57	-	27	150	40"50"	109" 50"
XIX	39	22	9	150	10"50"	136" 50"
XX	21	-	11	150	16"50"	133" 50"
Разом..	1123	221	693	3000	1039"50"	1960" 50"

Б.В Новомир- город.гарніз.	131	15	116	500	"Скільки кожному ротному дано й з кожного зараху- вати определено невідомо".	

В.В пандур- ському полку:						
IV	61	61				Гроші стяг- нено.
VI	112	59	53	140	79р.50к.	
VII	103	50	53	140	79"50 "	
IX	10	7	3	103	4" 50"	
XI	23	17	6	100	9" 00"	
XII	28	13	15	100	22" 50"	
XIII	6	3	3	20	4" 50"	
XIV	26	14	12	80	18" 00"	
XV	27	22	5	29	9" 50"	
XVI	20	20	-	-	-	
XVII	7	7	-	-	-	
Разом...	423	273	150	712	227" 00"	
А РАЗОМ			959	4212	1263" 50"	

Нижченаведена таблиця показує, який незначний був склад полків: в загальному підсумку у всіх полках Нової Сербії було лише 25.7 % належного складу.

Т А Б Л И Ц Я ч. 2.

I/

Номинальний і дійсний склад полків за 1762 р.

	Всіх чинів:			В тому числі командного складу:		
	Мало бути	Було в дійсності.	%	Мало бути.	Було в дійсності.	%
В гусарському Хорватовому полку.....	4461	1844	41,3	102	70	68,6
В Новомиргородському гарнізоні	913	345	37,7	21	15	71,4
В пандурському полку.....	4482	412	9,1	98	32	32,6
В Болгарському полку.....	1170	233	19,9	40	13	32,5
В канцелярії Новос.корп. і Хорвата.....	13	13	100,0	4	4	100,0
Р а з о м	11039	2847	25,7	265	134	50,6

I/ Дніпропетр.Іст.Арх.ф.Новос.корп.в.47,ч.965.

При такому незначному припливі "чужоземних" людей - природно, що командири не нехтували всупереч всім указам, і місцевими мешканцями, українцями й охоче вписували їх в полки, як тих, що приходили з-за кордону, так і тих, що безпосередньо переходили з Гетьманщини. Всі вони селились в шанцях і розпливались під загальною назвою "сербів". Практика виробила для тих чужоземців місцевого походження спеціальні назви: "ново-вписавшиися" або "новобранные сербы". О. Андрієвскій дав

яскраву ілюстрацію такого перевернення українців в сербів: робітник київського каменяра, слобожанин Шапочник утік від свого господаря і записався в "новобрані" серби і "ставши сербом", за виразом офіційного документу, обікрав свого колишнього господаря. Ці нововписані серби були найбільш бунтарським елементом у Новій Сербії, скандалили, грабували і взагалі, за словами сучасника тих подій, "в сербы вписывались только люди отчаянной жизни".

Ревізія Спицинського виявила безліч таких "новобраних сербів". Спицинський переводив слідство, ким заповнювалися полки Хорвата; при цьому з'ясувалось, що значне число людей належало до "недозволених народів"; Хорват у кожному випадку давав пояснення: турки у нього були всі хрещені; греків не можна було відрізнити від македонців і т.д.; увагу Спицинського притягла до себе та обставина, що багато "чужоземців" не знали своєї "рідної" мови; на жаль, Спицинський не зазначив, якою мовою говорили вони. 1761 р., коли в закордонний похід пішла з новосербського корпусу тисячна команда, Спицинський допитував залишених на місці жінок, якої національності їхні чоловіки. 47 виказали, що й вони, і їхні чоловіки - "малороссияне"; цей виказ викликав обурення Хорвата: він обвинувачував Спицинського, що він ходив по хатах до жінок у відсутності їхніх чоловіків і розпитував їх: "мужья с теми женами и жить не захотят и от службы удалятся"; жінки, мовляв, дійсно українки, але вони можуть і не знати, якої національно-

----- 1885,

1/ Сербы в Киевъ. "Киев.Стар.", т. IX, стор. 384.

2/ А. АНДРІЄВСКИЙ. Сербы в Киевъ. "Киев.Стар.", 1885, том XII, стор. 509.

I/
сти їхні чоловіки. Ревізія Спчинського - це єдине джерело, що з'ясовує національний склад полків Хорвата: ми маємо чимало фактів, що свідчать, як під назвою сербів укривались українці. 1760 р. військова генеральна канцелярія запропонувала полковникам скласти відомості про число обивателів, що пішли в Нову Сербію і повписувались у пандурський полк. Виявилось, що з Полтавського полку втікло 45 чол., з Миргородського - за 1758 р. 20^{1/}, з Лубенського за 1760 р. - 40. Хорватові на-казувано повернути втікачів, Сенат суворо заборонив прийма-ти їх, але Хорват на всі вимоги відповідав, що "не одного 3/
чоловека за чергою Новой Сербии из Кременчуга или Малой Рос-сии не явилось" 4/
Бували випадки, що вдавалось знайти слід уті-качів; так, полковник Полтавський Горленко довідався, що втіка-чі з Полтавського полку приписались у Крилові до пандурського полку і дав скаргу гетьманові. Почалося слідство. Воно виказа-ло, що приписались полтавці до пандурського полку "обманним образом", утаївши, звідки вони прийшли, і начальство прийняло їх за сербів. Таким чином, адміністрація Нової Сербії довела свою невинність, але треба додати, що й обманці не постражда-ли: всі вони "убежали из-под караула" - так сказано в офіційль-нім рапорті Хорвата. 5/

Тікали в Нову Сербію не тільки козаки і посполиті з Геть-манщини й Слобожанщини, - тікали й кріпаки з різних місцево-стей Росії, і, коли становище Хорвата похитнулось, до слідчої

-
- 1/ Дніпропетр. Іст. Арх. ф. Новос. корп. в. 32, ч. 633.
2/ К. Ц. А. Д. А. ф. Войск. ген. канц. ч. 12065, ч. 14638.
3/ Дніпропетр. Іст. Арх. ф. Новос. корп. в. 20, ч. 322.
4/ К. Ц. А. Д. А. ф. Войск. ген. канц. ч. 14639.
5/ К. Ц. А. Д. А. ф. В. г. к. ч. 14638.

комісії, що переглядала його справи, посипалась сила скарг і вимог повернути втікачів їхнім поміщикам. Тікали й салдати з різних полків, не зважаючи на суворі накази Сенату не приймати їх.^{2/}

Військовослужаці полків Нової Сербії і Слов'яносербії розподілились на дві категорії: офіцерів і нижчих чинів. Офіцерство, що становило вищу упривілейовану групу в полках, з перших же кроків гостро наполягала на зачисленні його до "благородного російського дворянства", на визнанні за ним чинів, набутих на службі в Австрії і взагалі на закріпленні за ним різного роду привілеїв, що ними користувалось російське дворянство.

Нижча категорія населення полків поділялась на кілька груп. Першу групу становили військовослужаці гусари й пандури; другу - їх "заступающіе" резерви, що несли місцеву гарнізонну службу, а під час перебування полку в поході, заміняли військовослужащих; третю групу становили "фаміліяти", вони працювали на своїх ділянках і на ділянках військовослужащих і заступаючих, під час їх відсутности, але ні гарнізонної, ні строевої служби не виконували.^{3/}

Вище вже говорилося про те, скільки землі виділено під чужинецькі полки. Тепер спинимось докладніше на розподілі

1/ Дніпропетр. Іст. Арх. ф. Новос. корп. в. 36, ч. 726.

2/ Там же, в. 36, ч. 754.

3/ А. КЛАУССЪ. Там же, в. I, стор. 6.

В. ВЕЛИЦЫНЪ. Иностранная колонизация въ Россіи. "Русск. Вѣстн", 1889, II, ст. 5.

А. Щ. /екатовъ/. Словарь географическій російского государства, ч. II. Москва, 1804, стор. 872.

М. СЛАВЧЕНКО. Фаміліяти й заступаючі. Уч. Зап. Высшей школы. г. Одессы II. 1922.

цієї землі між служачими в полках. В кожній роті або шанці частину землі виділялось на офіцерські або рангові "дачі". В інструкції головному командирові Глебову вказано, що приділяти землі сербським офіцерам треба за прикладом "Ландміліцьких" полків, а саме: капітанам по 100, поручникам по 80, підпоручникам по 70, прапорщикам по 50, рядовим від 26 до 30 "четвертей" на кожну сім'ю. Священикам і церковнослужителям стільки саме з деякою прибавкою.^{1/} А якщо приділеної землі вийде мало, або земля не досить добра, то Хорватові давалось право збільшити розмір дач або замінити їх.

Уряд суворо стежив на початках за тим, щоб в Новій Сербії жили тільки чужоземці, і тому служачі в полках росіяни - полкові квартирмейстери, аудитори, полкові писарі - діставали рангові землі тільки на час, поки служили в полках, а не довіку. В указах не був точно визначений характер володіння ранговими землями, але в указі Сенату 1761 р. щодо організації Слобідського полку точніше зазначено, що землі в Слобідському полку треба розмежувати.^{2/}

"в каждой сотне всякую слободу особо по чинам, применясь, как в Новой Сербии, разделено, без излишеств... и о тех землях такое определение сделать, чтоб они, казаки и прочая старшина, никто между собой продавать и закладывать не дерзали, кроме строевой своих и во всем на этом основании сотни учредить, как в Новой Сербии роты поселением расположенной!"^{3/}

1/ П.С.З. 1750 г. ч. 9935, 3. П. "Четверть" - 1/2 дес.

А. КЛАУССЪ. Там же, в. I, стор. 6. Прим.

2/ П.С.З. 1752 г., ч. 10006, 2. У II.

3/ П.С.З. 1761 г., ч. 11312, 14. У III.

З цього указу ми ясно бачимо, що користування ранговими землями в Новій Сербії було умовне, без права продажу й закладу, і тільки будови були повною власністю господаря.

Постанову про відмежування дач для офіцерів довго не виконувалось; 1761 р. здійснене було питання про відмежування землі для офіцерських дач в гусарському Хорватовому полку і в пандурському піхотному полку. 13.квітня того самого року головна канцелярія Новосербського корпусу зажадала від полкових канцелярій, щоб вони слідкували за тим, щоб офіцери користувались тільки приділеною їм землею й угодами і не втручались до інших.

В Новій Сербії в особах різних чинів штаб і обер-офіцерів з'явилися більш чи менш значні поміщики, що намагались всіма засобами закріпити за собою "на вічність" приділені їм рангові землі. Головним засобом для цього було заселення приділених їм земель.

Господарювання на офіцерських дачах, звісно, ставило перед офіцерами великі труднощі, і ми бачимо, що вони вживають всіх можливих зусиль, щоб добувати робочу силу. Найперше що роблять нові господарі в краю - починають безоглядно експлуатувати місцеве українське населення. Перебування сербів у Києві, в призначених для них квартирах на Подолі, відзначилось неймовірними скандалами, грабунками, здириством супроти мирного населення Подолу. Ціла дорога на "обывательских подводах", що їх постачали сербам мешканці полків, від Києва

1/ Дніпропетр.Іст.Арх. ф.Новос.корп.в.174,ч.264.

2/ Там же,в.174,ч.266.

3/ Там же,в.174,ч.266.

4/ А. АНДРИЄВСКИЙ. Сербы въ Киевѣ. "Кіев.Стар.",т.ХІІ, стор.506 - ІІ.

до місця призначення - Нової Сербії або Слов'яносербії - була також відзначена неперестанними скаргами на них з боку населення й адміністрації тих місцевостей, що через них ішла ця дорога.^{1/}

Ці зайти досконало засвоїли собі ідеї, висловлювані в указах уряду, - що місцеве населення повинне служити для їхньої вигоди й користі, і старались витягати з нього "користь" всіма засобами.

1752 р. гетьман Розумовський подав скаргу імператриці Єлисаветі з приводу заподіяних "сербами и протчими новонаселємыми... народами" кривд українському населенню.

Але це не мало великого впливу: 1760 р. пішло до Сенату нове донесення гетьмана про те, що офіцери й рядові Новосербського корпусу використовують для "партикулярних" робіт, а саме - для орання, збиранці, чищення стаєнь, рубання дров, топлення печей, пасіння овець і т.д. - козаків, відряджуваних до Нової Сербії з різних полків. Сенат наказав послати указ Хорватові і комендантові кріпости М.А.Муравйову з заборонаю вживати козаків на які б то не було роботи,^{2/} але на-вряд, щоб цей указ був виконаний.

Скарги обивателів на офіцерів і рядових сербів за примушування працювати на них, надходили у великому числі і не мали звичайно жадних наслідків.

Дуже скоро на території Нової Сербії виростають більш-менш значні поміщицькі господарства. Серед них, звісно, перше місце займала "економія" самого Хорвата. Він з гордістю сам говорив про себе, просячи прибавки землі, що "економія

1/ БІБЛ.УКР.АКАД.НАУК.Збірка А.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО, ч.63, ч.102.
2/ П.С.З.1760 г.ч. 11047, 4.1У.

его домашнього заводу по благодати Божией несколько перед про-
чими поизобильнее, да и впредь приумножить надеется!"^{I/}

В записках С. Пишчевича зустрічаємо чимало вказівок на господарський добробут Хорвата; він описує, правда, побіжно, його багату садибу, з гарним домом, садом, з великою стайнею на 50 коней. Вказує він і на те, що табуни коней Хорват пригнав з Цесарії, що фактично мало не вся торгівля в Новомиргороді провадилась за рахунок капіталу Хорвата, і купці-греки, що торгували в крамницях Новомиргорода, були в суті лише його "сидільниками". Ми знаємо з донесення Хорвата 1762 р., що в Новомиргороді тих часів можна було дістати ліпші товари, ніж на фюрштадті кріпости св. Єлисавети - і парчу,^{2/} й оксамит та інші дорогі тканини. З інших джерел ми знаємо деякі подробиці про господарство Хорвата; так, 1756 р. Хорват просив "по соседству" Смілянського губернатора, Добрянського, не бути в претенсії, якщо часом табун Хорватів з кобилами в ціні рублів по 100 кожна, перейде границю й опиниться на степу, що належить до Смілянської губернії. Незгірше стояла в нього справа і з рогатою худобою: 1756 р. він просив того ж таки Добрянського допомогти йому в підшукуванні купця, що купив би у нього, Хорвата, волів для поставки їх в Шлезьку; у нього було в одному стаді до 180, а в другому - до 50 голів, цебто 230 голів почасти української, почасти волоської породи; він зазначає, що добре знає умови продажу там, бо колись гаяв худобу в Шлезьку, і знає, що ціна 180 голів - по 14-15 червінців, а 50 - по 13 - 14 червінців за

1/ П.С.З. 1752 г., ч. 10029, 21.Дж.

2/ Извѣстія... ПИШЧЕВИЧА, ст. 401.

голову. Трапляються вказівки на млини Хорвата: 1750 р. прем'єр-майор Цветинович звернувся до Добрянського з проханням дозволити вивезти дерево з Лебединського лісу на будівлю млина для Хорвата.^{1/}

Часто знаходимо вказівки на широко поставлене скотарство на землях офіцерів Новосербського корпусу: 1762 р., напр., капітан Григорій Булацель скаржився Добрянському, що слуга його Лежень розгубив багато коней з дорученого йому табуна, і, боячись відповідальности, втік у Смілу. Цікава риса - Булацель скаржиться, що Лежень покинув табун на призволяще, і три дні не могли знайти табуна в степу. 1760 р. підполковник Олексій Константинов продає мешканцям Лебедина волів, при чім загальна сума грошей з продажу їх невідома, але вказується, що покупці лишилися винні 350 руб.^{2/}

Серед різних галузей офіцерського господарства визначне місце займали гуральні.

Звісно, не всі зайшли чужинці позаходили в Новій Сербії і Словоносербії великі господарства. Особливо тяжке життя було для зайшлих людей в Словоносербії. С. Пишчевич яскраво й натурально малює картину тяжкого існування сербів на початках в краю, де було мало місцевого населення, а те, що було - вороже ставилось до чужинців, що захоплювали його землі. Особливо погано приходилось сербам Прерадовича, що поселені були в місцевості понад Луганню і Дінцем. В околицях Бахмуту було більше казенних слобід, старих поселень, де легше було діставати й матеріял, і продукти, ніж у місцевостях понад Луганню. За браком будівельних матеріялів серби

---

^{1/}Збірка Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО, ч. 54.

^{2/} Там же.

самі копали собі землянки, або ставили курені з хворосту, обмазували їх глиною, покривали травою. Серед них було мало досвідчених майстрів, не мали вони й потрібного для будівлі інструменту. Тому їхні курені протікали від дощів, їх розносили вітри. Рублений з липи дім, що його купив Пишчевич у слободі Нові Айдари за 46 руб. з доставкою, здавався там великою розкішшю. Шкляних шиб у ньому не було, стріха була з очерету. Взагалі купити щонебудь було дуже тяжко, бо місцеве населення, за словами того самого автора, не хотіло нічого сербам продавати, та й поїхати кудинебудь в слободу однодворців - була річ складна, бо найближчі слободи знаходились на віддалі кількох днів їзди конем. Серби, що поселились весною, нічого не посіяли - ні збіжжя, ні городини, і їм прийшлося голодувати цілий рік, харчуючись тільки з того, що видавалось з казенних магазинів. Базарів не було, все треба було їздити в однодворські слободи на другий берег Дінця, де й неохоче, і дорого продавали їм м'ясо, дріб, городину, муку. Запасатись всім можна було переважно в Бахмуті. Згодом колоністи пізнали шлях до Таганрогу, Черкаська, Азову, стали привозити бакалею, вина. Важливою підмогою було полювання на гойну дичину - птицю й диких звірів: тут було багато диких кіз, тетеруків, гусей, куропаток, качок і т.д. Все це солили, вудили, маринували, а хутра лисиць, вовків та інших звірів продавали - й мали добрий барш. Всі ці природні умовини давали підставу Пишчевичеві, при порівнянні Слов'яносербії з Новою Сербією, віддавати перевагу другій перед першою.

Так було стільки на самому початку поселення сербів. Вони скоро освоїлись з новими умовами життя, і в Слов'яносербії почали розвиватись поміщицькі господарства, подібно, як у Новій Сербії. Вони спирались головним чином на експлуатацію місцевого українського населення. Треба зазначити, що побут Слов'яносербії нам значно менше відомий, ніж побут Нової Сербії, і тому кожна риска, що ясніше відбиває життя Слов'яносербії, має особливий інтерес для нас. З цих рисок видно, що життя там було не ліпше, ніж у Новій Сербії. 1761 р. в Бахмутську солянну контору надійшло донесення солярів: Мозового, Болдирева, Сербинова, Кошияна, Ковбаси, Криводеданка, Левченка і солярського свояка Голубенка. Писали ці солярі про те, що володіють вони з давніх часів хуторами понад р. Луганню і відколи поселені були слов'яносербські полки, стали вони діставати від капітана Савельєва квитки на право рубати в Чернухиних байраках сухе дерево та ломаччя і возити його на продаж в м. Бахмут. За це кожний з них косив капітанові Савельєву по п'ять днів, жали по десять коп і возили по три дні. Але 1761 р. вахмістер полку Райко-Прерадовича, Енді Тургенев, наказав їм привезти йому, крім того, дров на 39 підводах, а потім забрав у них волів, що ними вони привезли дрова.

В Слов'яносербію відряджувано для охорони нових поселень козаків слобідських полків. Серби дивились на них, як на безплатних робітників і розбирали їх по своїх дворах, забирали в них коней, примушували копати городи, возити дрова, гатити греблі і т.д. У тих випадках, коли вони відмовлялись од цих робіт, їх карали, били. Коли приходила зміна, їх також розби-

рали по дворах. Врешті козаки тікали - хто на Дін, хто додо-
му, - але начальство присилало тоді нових.^{I/}

УІІ.

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ

В НОВІЙ СЕРБІЇ ТА СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

Нові чужинецькі колонії - Нова Сербія і Слов'яносербія-
були засновані, як ми вже бачили, на території вже заселеній,
хоч і не густо, українськими виходцями з Лівобережної і Пра-
вобережної України. Тут були вже й слободи, й хутори, і мі-
стечка. В тяжких умовах постійної боротьби - то проти поль-
ських панів, на правобережній стороні, - то проти татарських
наїздів - на лівобережній, ці люди здебільшого обездолені ви-
ходці з-під панського або старшинського ярма, будували нове
життя, розорювали цілину, орали, сіяли, заводили худобу, па-
сіки. Перехід з-під влади запорожців під владу Миргородсько-
го або Полтавського полку мало відбивався на їхньому житті;
і ті й другі господарі вимагали тільки виконання повинно-
стей, плачення податків. Але й те і друге було тут легше,
ніж в Гетьманщині, або в панській Правобережній Україні, і
люди безперервною хвилею стікались сюди й заселяли хутори,
села й слободи, а різні укази уряду скріпляли в них надію
на спокійне володіння займаними землями.

Становище українського населення різко змінилось із за-
снуванням Нової Сербії та Слов'яносербії. Вже в перших указах,

-----
I/ П. ГОЛОВИНСКИЙ. Слободские козацьи полки. СПб., 1864,
ст. 187.

що мали регламентувати чужинецькі колонії в Південній Україні, все місцеве населення трактувалось, як незаконно зайшлих сюди бродяг, "безуказное население" - це був термін, що його вживалось офіційально для визначення місцевого, не чужинецького населення за весь час існування Нової Сербії. В указі 29. грудня 1751 р. доля цього населення була вирішена точно й виразно: ціла територія Нової Сербії призначається тільки для поселення чужоземних виходців, і ніхто сторонній не має права селитись там,

"а ежели ныне в тех местах какое поселение есть, оных выслать в прежние их места, понеже они поселились собою без указа, а строение им свое велеть продать оным^{I/} вышедшим в Россию народам добровольною ценою".

В цій першій редакції указ приносив населенню повну руїну й загибель: "поворот на прежние места" означав для більшости поселенців поворот туди, звідки вони втікли від нестерпних соціальних і економічних умов і де ці умови життя не покращали за час їхньої відсутности. Покинувши насижені місця, вони там повтрачали свої хати, у кого вони були, своє, хоч і ну-жденне, але все ж якесь господарство. Куди могли повернутись ці люди? Хто і що чекало їх там? А разом із тим - наказ продати "добровольной ценой" новим поселенцям працею набуте господарство - ніс за собою цілковиту руїну. Лишався один вихід - знову тікати за кордон.

Цей присуд був трохи злагіднений вже в інструкції головному командирові Нової Сербії 3. лютого 1752 р.: там дозволя-

---

I/ П.С.З. 1751 г., ч. 9921, 29. XII.
СЕНАТ. АРХ., т. VIII, ст. 410.

лось не висилати "безуказне" населення, а лишити на старих місцях, "так как оно здесь к лучшей выгоде сербов служить может, яко в тех жилищах во время обселения и строения своего квартиры иметь, потребные к земледельчеству инструменты доставать, а также семена покупать и прочее"^{1/}. Таким чином, в інструкції була нмічена службова роля "безуказного" населення супроти чужоземних переселенців. Цього погляду тримався російський уряд і в дальшому.

Треба додати, що про ці укази населення довідалось тільки вже *post factum*, і серби впали на них, як раніше татари, чи інші вороги. Не тільки не було нічого оповіщено серед народу, але не були попереджені навіть начальники військових команд, що перебували в задніпрянських місцевостях: так, командир команди, що стояла в Цибулеві для охорони його від гайдамацьких нападів, Фінікс, спішно запитував своє начальство, Київського генерал-губернатора, що йому робити на вимогу Хорвата, який зненацька з'явився перед ним і вимагав передати йому Цибулів: чи послухати його наказу, чи протиставитись йому?^{2/} Сам гетьман одержав повідомлення про передачу підлеглих йому земель Миргородського полку під Нову Сербію тільки на початку 1752 р. і з великим запізненням міг сповістити це населенню. Тому відомості про зміну їхнього становища місцеві мешканці могли одержати головним чином од самого Хорвата і його службовців. Певна річ, що ця новина не могла викликати захоплення серед "безуказного" населення і сприяти встановленню добросусідських відносин з новими господарями краю. Хорват скаржився Сенатові, що він знайшов тут

^{1/} П.С.З. 1752 г. ч. 9935, 3. II.

^{2/} К.Ц.А.Д.А. Ф. Київ. Губ. Канц. ч. 5269.

"не весьма доброжелательное приятие" з боку місцевих мешканців, які досі не мали навіть "публикации и указу о том, что земля она... Новою Сербиею уже именоваться должна".^{I/}

Нагальне рішення про виселення місцевого населення, як "безуказного", вийшло невдалим і внесло багато ускладнень та вимагало різних корективів. Ми вже наводили один із них: дозвіл тимчасово лишатись на місцях "для вигоди сербів". Опозиція проти такого розв'язання складного питання була різних відтінків: передусім виявилась вона в протесті з боку гетьмана; він у своєму рапорті Сенатові звертав увагу уряду на те, що населення земель, призначених під Нову Сербію, поселилось тут цілком легальним способом, на підставі указів Сенату; що тут жило багато козаків, що служили в полках; що тут були ґрунти козацької старшини, одержані на підставі грамот і універсалів. Тому гетьман просив "те их ґрунты и угодыя отводом к поселению сербам миновать", а поселити сербів на землях задніпрянських, що підлягають Січі: "только де и войско запорожское представляет, что те места по прежним вольностям и грамотам принадлежат к тому войску и им де из того будет с утеснением". В докладній відповіді гетьманові Сенат, наполягаючи на відмежуванні наміченої території під Нову Сербію, мотивував своє рішення тим, що "те земли в границах Е.И.В. совершенно порожними и ничьему владению не подлежащими состояли". В цьому Сенат суперечив сам собі, бо далі заявляв, що за одержаними відомостями в тих місцях знаходиться

I/ СЕНАТ.АРХ., т.УІІІ, ст.592 - 3. Сборн.воен.-историч. материал., вып. ХУІІ, ст. ІІ - І2.

195 дворів виходців із Польщі і 3170 дворів виходців "малоросійських" і слобідських полків та із Запоріжжя. Правда, указом 1741 р. дозволялося селитися в тих місцевостях, але указ 1744 р. забороняв селитися поблизу польських границь, отже не можна тепер виступати в обороні їхніх інтересів. Не мали права на ці землі й представники української старшини, бо вони не відновили своїх прав після прилучення цих місцевостей до Росії. Сенат наказував Колегії Закордонних Справ "гетману велеть о непременно оного исполнении публиковать по всей Малороссии", і вжити всіх заходів, щоб "удерживать население от побегов за границу"^{I/}.

Це рішення було не остаточне. 20. листопада того самого 1759 р. Сенат знову переглянув питання про "безуказне" населення і постановив: поділити все населення на дві частини: тих, що жили тут з давніх часів, "старожилів", і виходців із Польщі, що їх тут 195 дворів, - не вислати й лишити тут і справу їх розглянути окремо: чи тут лишити, чи на інших місцях поселити; таких виявилось за останнім підрахунком 643 двори; мешканців 3170 дворів - що прийшли з "Малоросії"- виселити "на прежние места", коли тут збільшиться число чужоземців, давши їм півроку на збори.

Треба додати, що під категорією поселенців, яких належало виселити "на прежние места" в "Малуж Россию", Сенат розумів не тільки тих, що безпосередньо перейшли з Лівобережної України, але й тих, що повтікали в Польщу і вже із Польщі перейшли на задніпрянські місця. Їм виразно пропонувалось,

---

I/ СЕНАТ.АРХ., т.УІІІ, ст. 661-669. Бібл.Україн.Акад.Наук, збірка О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО, кн. 63, ст. 723-27.

щоб вони "паки в Польшу не бегали, но шли б в Малую Россию, в прежние свои места, откуда они в Польшу бежали".

На практиці виявилось, що виконати цю постанову Сенату було надзвичайно тяжко: населення, що вийшло із "Малороссии", не тільки не хотіло вертатись на старі місця, але почало спішно переправлятися за кордон, в Польшу. У "высочайшому" указі гетьманові Розумовському натрапляємо на цікавий деталь:

"Доносил нам, - писала блисавета, - Хорват..., что безуказное население почти уже все свои строения распродали... и в Малороссию, как из их поступков видно, иттить не желают, хоть бы их с добрым присмотром и принудить к тому, но будучи ж те места при самой польской границе, оберечь того, чтоб из них не возвращались паки в польскую область невозможно"^{I/}.

Цибулівський сотник Байдак, на підставі рапортів сільських отаманів, доносив, що "жительствоющие в тех селах обыватели, прежде ишедшие из польской области, ныне паки в польскую область некоторые начали тайно бежать, а несколько обывателей действительно сбежали." Сотник дав наказ отаманам ловити збігців і стежити за мешканцями. Миргородська полкова канцелярія теж наказувала полковникові Єрмину з його командою не пускати тамошніх мешканців переходити через кордон. Київська губернська канцелярія наказувала начальникові форпосту Никифорову вжити засобів, щоб не було втікання "безуказного"^{2/} населення за кордон.

Ці розпорядження показують, що втікання "безуказного" на-

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук, зб.О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО, кн. 63, 12 ст. 112.

2/ К.Ц.А.Д.А. ф.Кіев.Губ.Канц., ч.1888.

селення набирало масового характеру й починало непокоїти місцеву адміністрацію. Зберігся цікавий рапорт того ж таки цибулівського сотника Байдака комендантові кріпости св. Єлисавети, поданий 1753 року. Відповідаючи на запит, чому подорожчало сіно, він пише, що після указу 1752 р. сіно косили "весьма малое число обывателей", та й то тільки "могущественнейшие", а багато пішло в "Малую Россию". Цебто, на місцях лишилися тільки багатші, такі, що їм тяжко було зразу зліквідувати своє господарство.^{1/}

Втікали люди не тільки в Польщу, але й на Запоріжжя. В матеріялах, що їх зібрав єпископ Феодосій, ми натрапляємо на дуже важливі вказівки про час заснування деяких слобід. Так, слобода Боянська була заселена 1752 р. обивателями Плахтіївки і Бутовки, що мали виселитися наслідком наказу про "безуказне" населення.^{2/} За відомостями А. Скальковського, виходці із Польщі покидали тепер Нову Сербію і заселили цілу низку запорозьких урочищ /до 1758 р./: Романову могилу, Кам'янське над Дніпром та інші.^{3/} Взагалі велика частина населення Криловської і Цибулівської сотні покинули свої насліджені місця й подались на південь.

Треба сказати, що населення втікало не тільки з Нової Сербії, але з тієї двадцятиверстної смуги, що була залишена коло польської границі й занята українським населенням. Про втікання з цієї смуги писав гетьман "на высочайшее ім'я."

В своєму рапорті він указував, що в містечку Крилові і селі

1/ Бібл. Україн. Акад. Наук. Арх. кріп. св. Єлисавети, ч. I.

2/ Преосв. ФЕОДОСИЙ. Матеріали для истор.-статистич. описання Екатериносл. єпархії, т. I, ст. 273.

3/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, II, ст. 179.

Табуриці, поза територією, приділеною сербам, серби витолочують своєю худобою збіжжя, мешканців "употребляють в партикулярную работу", "многих здешних жильцов в службу записывают". Гетьман просив дозволити їм переселитись на Українську лінію, але Сенат на це не згодився і обмежився наказом Глебову й Хорватові "накрепко смотреть", щоб тих мешканців ніхто не кривдив, на безплатну роботу не брав, на службу не віддавав, худоби випасати не перешкоджав.^{I/}

Відплив населення занепокоїв нарешті й петербурзьку адміністрацію. В половині березня 1753 р. граф П.І.Шувалов порушив у Сенаті питання про долю "безуказного" населення, що його тимчасово лишили на старих місцях. Височайшим указом, - казав він, - постановлено селити новопритуваючих сербів поміж російськими підданими, а про цих природних російських підданих досі ніякої постанови немає. Тому, на пропозицію Шувалова, Сенат постановив: на смугі землі, приділеній під поселення 5 сербських рот, що не сформовані, поставити "ландміліцькі" полки і поміж ними поселити "живущих в заднепровских местах старожилов и выходящих из Польши... и учредить их козаками так, как слободские полки состоят, а не под владельцами." Так покладено основу слобідського козацького полку, що зайняв смугу землі від Дніпра до Буга-20 кілометрів на південь від границі Нової Сербії.

18.серпня того ж таки 1753 р. Сенат вислухав рапорт головного командира Нової Сербії І.Ф.Глебова і Хорвата, що їх він запитав з приводу поселення "старожилів" на взірць сло-

бідських полків. Обидва вони вітали цей захід і вказували, що в Архангельську, Петроострові та інших місцях число "безуказного" населення все зростає, а втікання за кордон все поширюється, так що "никаким образом усмотреть и удержать не можно". В той самий час послано для виготовлення мапи призначеної місцевости геодезистів - Лупандина і Гур'єва. Тому, що з'ясувалось, що в Сенаті невідомо, як існують взагалі слобідські полки, то послано до полковника Капніста - командира слобідських полків - жадання прислати відомості про те, скільки для них дається землі і який штат в цих полках. 2-го листопада того самого року Сенат постановив, що "для лучшего смотрения всех тех новых, поселяющихся казаками... малороссийских обывателей и выходящих из Польши, нужно назначить великороссийского офицера", і призначив для цього капітана Микиту Бикова, що знаходився при провіантовому магазині в Архангельському шанці. В його обов'язки входило складати відомості про всіх людей, що живуть там і що переходять із Польщі, "в регулярном построении и во всем при том обселении потребном особое смотрение и надзирание", розглядати спори, а також викликати й приймати виходців із Польщі.^{I/}

Про заснування й початки Слобідського полку довго в літературі не було точних вказівок. Так у Скальковського ми знаходимо відомості, що ініціатором цього полку був комендант М.А.Муравйов; тим часом полк був заснований 1753 р., а Муравйова призначено^{2/} 1758 р. На іншому місці той самий А.Скальковський зв'язував заснування полку з діяльністю полковни-

---

I/ СЕНАТ.АРХ. т.IX, ст. 125-126; 201-202.

2/ Хронолог.обозр., т.I, ст. 28.

ка Лупулла-Зверева і твердив, що полк був сформований з молдаванів^{1/}. А. Шмідт писав, що полк був сформований з ініціативи М.А.Муравйова із "старовірів" і до нього прилучено "выведенный из Украины на поселение Слободской полк"^{2/}.

Взагалі при організації слобідського поселення не було нічого заздалегідь обміркованого й спланованого. Тут ще більше, ніж при організації чужинецьких колоній, уря ішов навпомацки, не беручи ініціативи в свої руки. Наслідком необміркованих указів був масовий відплив українського населення, що не хотіло переходити "на прежние места". Це населення треба було якимсь способом утримати від дальшого втікання і використати його для охорони границь. Найліпшою формою для цього була організація поселеного полку, - це відповідало одночасно і вимогам військової сторони, і господарським інтересам краю.

Нам невідомо, як був зорганізований полк на початках його існування. І754 р. головний командир Нової Сербії Глебов запитав Сенат, на яких підставах має існувати полк: скільки йому дати землі, звідки призначити в полк полкову й сотенну старшину і "где такому полку и прочему малороссийскому поселению в ведомстве быть", бо, якщо передати його "в малороссийское управление", то це може викликати "помешательства". Сенат постановив, що полк має бути у відомстві коменданта кріпости св. Єлисавети. Віддавати поселення в "малороссийское управление", мовляв, нема підстав, бо мешканці, що вийшли з "Малоросії", мусять бути повернені на старі місця. Щодо при-

---

1/ Опыт статистич. описанія Новорос. края, т. I, ст. 253.

2/ Матеріали для статистич. и географич. описанія Россіи, I, 34.

значення полкової і сотенної старшини, то Сенат пропонував Глебову подати свою думку.^{I/}

Такий невизначений порядок тривав, видимо, до 1757 р. і весь цей час командував полком і поселенням капітан Биков. 1757 р. призначено полкову старшину і полковника полку - Миколая Стефановича Одобаша /або Адабаша/. Він був турецького походження і давно вже перебував на Україні. Тут він служив у старому Угорському полку, з 1737 р., а потім перейшов у полк Хорвата. 1753 р. він був його ад'ютантом і у великому фаворі у нього. За вивід людей з-закордону Хорват добув йому чин прем'єр-майора "не в образец другим"; потім Одобаш завідував похідною канцелярією Хорвата і "исправлением всяких секретных и публичных дел"^{2/}. Однак, він не витримав самоуправства Хорвата і перейшов у табір його ворогів - в Слобідський полк - і тут опинився в стані головного ворога Хорватового-коменданта Муравйова; 1760 р. Хорват обвинувачував його разом із Муравйовим у зловживаннях і зраді і він був усунений разом із Муравйовим із посади.^{3/} Замість нього на вакансію полковника був призначений пограничний комісар "колежський асесор"^{4/} Яким Кононович Литвинов. Того самого року представники полкової старшини Робота й Устимович відряджені були в Петербург просити Сенат впорядкувати полкові справи й призначити знову полковником Одобаша.

На посаді полковника Литвинов залишався до самої своєї смерті - 1762 р. - а тоді Київський генерал-губернатор Глебов

I/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, ст. 260-62.

2/ Там же, ст. 37.

3/ Дніпропетр. Істор. Арх., Ф. Новос. корп., в. I9, ч. 298.

4/ СЕНАТ.АРХ., т. XI, ст. 2.

висунув кандидатуру нового пограничного комісара Івана Чугуєвця, але Сенат не затвердив його, а полкова старшина знову почала клопотатись за призначення Одобаша, і після довгих переговорів Сенат призначив його, і він залишався на цій посаді до кінця періоду, що його тут розглядаємо, і до реформи Нової Сербії.

У зв'язку з усіма цими подіями стояла цікава агітація серед полкової старшини за зміну в командуванні полку - на користь Хорвата. В матеріялах слідства, що було переведене з приводу цієї справи в гарнізонній канцелярії - вже після повернення Муравйова на посаду - збереглись викази обвинувачених у цій справі. Агітацію почали сотники: Яків Дик, Іван Серенко та інші. Вони зібрали підписи бажаючих "бути в команді генерал-лейтенанта Хорвата", при чому серед підписаних був і представник вищої старшини полку, обозний Михальча. Останній мотивував своє бажання тим, що "хотя на офондование и приведение здешнего поселения в порядок денег немалое число издержано, но оное и поныне иза отрешением бывших здесь командиров... без всего осталось". Сотник Серенко, привізши підписний лист сотникові Дику, радив підписати його, кажучи, що "здешние селяне остаются за отрешением бригадира Муравйова и полковника Одобаша безпомощными". Тут цікавий поданий мотив: оборона інтересів селян. Неясно, який зв'язок був між цією агітацією і передачею полку у відомство Хорвата. Характеристичне, що, як вказали на допиті сотники - Дерев'янський і Дик - Хорват негайно наложив на населення полку нові побори - по 5

і по 10 коп. з козака на утримання канцелярії, і становище козаків ще погіршало.

Одержавши в своє розпорядження Слобідський полк, Хорват виявив не абияку енергію: він зажадав від Литвинова подання йому відомостей про стан полку, число козаків, старшин, підпомішників, міщан, старовірів і т.д. Наказав Литвинову доручити Менцеліусу скласти мапу всіх слобід із зазначенням числа дворів, кількості землі, щоб можна було "диспозицію учинить" щодо поділу полку на "уділи" так само, як була поділена Нова Сербія. Він наказував Литвинову боронити інтереси купецтва, що жило у форпостах кріпости св.Єлисавети, і поселенців від усяких кривд і поборів. Головній канцелярії Новосербського корпусу він наказував стежити, щоб Литвинов виконував його доручення, і не дозволяти гарнізонній канцелярії встрявати в полкові справи. Цікаво зіставити ці накази Хорвата з виказами сотників під час слідства про утиски з боку Хорвата, а тим більше - з проханням, поданим до Сенату 1762 р. від депутатів полкової старшини, сотників Роботи й Устимовича: вони просили визволити полк з-під влади Хорвата, що від нього люди "в разорение приведены" и "одними побегами спасаются". Наслідком цих скарг був указ Сенату "о бытии полку по прежнему в ведомстве коменданта крепости св.Елисаветы" - 1762 р., але ^{2/}привало це вже недовго: 18.жовтня 1763 р.головний командир Нової Сербії Мельгунов, на підставі указу Військової Колегії

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети ч.69.
Од.Іст.Муз. Збірка "Об-ва ист.и древн.", II, -31-65, ст.59.
2/ Дніпропетр.Іст.Арх., ф.Новос.корп. в. 46, ч.958; в. 49, ч. 1058.

повідомив полковника Одобаша, що він повинен зі своїм полком і поселенням бути "под точным моим /Мельгунова/ ордером и обо всем, принадлежащем до полка и до поселения, представляют прямо ко мне и резолюции требуют от меня".

В перші роки існування полку полкова старшина складалася з полковника /Одобаш, потім Литвинов і знову Одобаш/, обозного /весь час обозним був Василь Опанасович Михальча/, що заступав і полковника під час його відсутности, і полкового судді /весь час посаду судді займав Григорій Бутович/. Далі йшли - полковий хорунжий /Іван Макогон/ і писар. На цій посаді змінилось багато осіб: спочатку писарем був Василь Семенів, потім тимчасово Григорій Бутович^{1/}, а з 1761 р. - Назар Чернявський^{2/}. Нижче стояли полкові осаули, підпрапорні, що відповідали значковим товаришам Гетьманщини^{3/}.

1762 р. остаточно встановлено штат полку, а саме: полковник, обозний, суддя, два полкових осаули, ротмістр, два писаря, хорунжий, лікар, полковий городничий, полковий отаман і канцелярія у складі 3-х канцеляристів і 3-х писарів. При полку було 50 підпрапорних. Полк складався з 20 сотен, на чолі їх стояли - сотник, отаман, два писаря, хорунжий, два осаули. В сотні мало бути 50 виборних козаків, 450 підпомішників, два священники, дяк, 4 паламарі. При полку було 5 гармат і при них було 30 пушкарів.

В полку була полкова канцелярія, що знаходилась в кріпості св. Єлисавети. Накази з полкової канцелярії писались з

1/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кр. св. Єлисавет. ч. 22, 31, 37, 25, 63, 88.

2/ К. Ц. А. Д. А. Ф. Київ. губ. канц. ч. 45 II.

3/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кр. св. Єлисавет. ч. 26.

підписами полковника або обозного, судді і писаря. I/

Полкову старшину вибирали козаки. В указах Сенату ми бачимо, що 1762 р. Сенат відмовився затвердити полковником комісара Чугуєвця, не зважаючи на те, що його рекомендував Київський генерал-губернатор І.Ф.Глебов. Сенат мотивував свою відмову тим, що

"как /козацкий полк/ учрежден по примеру Слободских полков, о определении полковника должно быть от их общего желания и выбора, которого о нем, Чугуевце, нет".^{2/}

1763 р. на прохання депутатів полку призначити полковником Одобаша, Сенат знову відповів одмовленням, вказавши

"учинить выбор при команде и представить в Сенат, а без того Одобаша определить не можно".^{3/}

Тяжко сказати, як треба оцінювати ці мотиви: чи дійсно Сенат уважав неможливим призначити полковника без вибору його, чи просто шукав приклучки, щоб не призначати небажаного йому кандидата? Не можна забувати, що Литвинов був призначений без жадних виборів.

У нас зберігся цікавий документ, що показує нам, як відбувались вибори старшини Слобідського полку. 1761 р. звільнилась посада полкового писаря, і полкова й сотенна старшина рекомендувала - "атестовали на полковые писаря на порозжую вакансию умершего полкового писаря Василя Семенова старшего подканцеляриста Назара Чернявского и о добром реченного Чернявского состоянии и достоинстве... за руками" подали рапорт ко-

---

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук.Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.ІІ, 2, 23.

2/ СЕНАТ.АРХ., т.ХІІ, ст.194.

3/ Там же, т.ХІІ, ст.232.

мендантові Муравйову. Муравйов рапортував про нього Київському генерал-губернаторові Глебову "к высочайшему рассмотрению и подтверждения". Відповідаючи на це, Глебов повідомив Муравйова, що Чернявський "старшим писарем произведен" и повинен виконувати свої обов'язки старанно "и письменные дела производит с ведома полковой старшины рачительно"^{I/}. Тут ми бачимо факт вибору, чи вірніше сказати рекомендації кандидата полковою старшиною, апробацію цієї рекомендації комендантом і на-решті призначення кандидата від генерал-губернатора.Цікава риска в цьому самому призначенні: обов'язання писаря виконувати справи "с ведома полковой старшины".

Тяжко сказати, наскільки обов'язкове було виборне начало в полку: ми бачили вже, що первісний склад полку був весь призначений. Основним правилом було, що в полку могли служити тільки українці, але це правило порушувалось раз-у-раз. І полковник Одобаш - турецького походження - і обозний Михальча - були чужинці з походження, і це не було їм перешкодою для служби в полку.

Полк поділявся на 20 сотен. На чолі сотні стояли-сотник і сотенна управа. Сотниками були дійсні і молодші, що заступали дійсних під час їх відсутности. Часом призначувано наказних сотників, тимчасово "з'абшитованих", чи відставних. Сотників призначав комендант кріпости або полковник, вони їх теж звільняли; останнє робилось надзвичайно легко, навіть без пояснення причин.^{2/}

На сотників призначувано людей найрізніших категорій, і

1/ К.Ц.А.Д.А. Ф.Кіев.губ.канц.ч.5112.

2/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.6лицавети,чч.20, 59,97.

тяжко сказати, з кого головним чином комплектувались кадри сотників. В частині полку, що знаходилась на території, приналежній раніше до Полтавського полку, де було багато старшинських ґрунтів, сотницькі посади діставали багато з колишніх значкових товаришів, напр., в Омельнику - Хома Лях, в Калужній - Василь Робота, в Кам'янці - Василь Гегела та ін.^{1/} Так само було і в сотнях, що були раніше на землях Миргородського полку; так був у Верблюжці Йосип Чечеля, в Грузькій - Василь Кошовенко, в Ташлику - Федір Война, в Тишківці - Зерваницький і т.д.^{2/} Призначали сотниками командирів військових команд, що стояли для охорони Нової Сербії - так 1753 р. призначено сотником Мурзинки Павла Дика, значкового товариша Миргородського полку, що стояв з командою в Новомиргороді; сотником Дюмотканським - Семена Лебединського.^{3/} Часом діставали сотницькі посади особи, заслужені перед урядом, напр., 1753 р. призначено Плетено-Ташлицьким сотником польського шляхтича Василя Мовчана, що був секретарем бендерського паші і подавав російському урядові важливі інформації; для більшої безпеки прізвище його було змінене на "Молчанський", і йому заборонено переписуватись з закордоном.^{4/} Це був не єдиний випадок: Миколай Донець дістав посаду сотника в Тишківці як нагороду за розвідки в Польщі. Бували випадки, що призначувано й просто, без заслуг - так Муравйов призначив сотником музику полковника Грана-Алтернацького. Часто-густо сотниками

1/ Бібл. Україн. Акад. Наук, збірка О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО, ч. 63.

2/ К. Ц. А. Д. А. Ф. Київ. губ. канц., ч. 12762, 1906. Бібл. Україн. Акад. Наук, ч. 2035, 3815.

3/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. крїп. св. Єлисавети, ч. 59.

4/ В. ЯСТРЕБОВЪ. Арх. крїп. св. Єлисавети. "Зап. Од. Об-ва", т. ХУ, ст. 567.

призначувано синів сотників чи інших членів полкової старшини. Так, суддя Бутович влаштував двох своїх синів сотниками; Мурзинський сотник Павло Дик влаштував сотником свого сина Якова; сотник Серенко - свого пасинка Івана Серенка. Бували випадки, що сотниками призначувано осадчих, але це було винятком із загального правила - простий шлях провадив осадчого до посади отамана, а потім уже сотника. Так, винятково, був призначений сотником слободи Висі осадчий слободи Плетеного Ташлика, Семен Сич. Чи це був єдиний випадок - сказати тяжко; можливо, що бували й інші подібні призначення. Був випадок призначення сотником відставного поручника Неділка-Войнова.

Крім сотників, що командували сотнями, було ще два сотники при кріпості св. Єлисавети.

Перед сформуванням полкової старшини сотники підлягали безпосередньо комендантові кріпости й одержували накази з комендантської канцелярії за такою формою: "Указ Е.И.В. самодержицы всероссийской из канцелярии бригадира и крепости св.Елизаветы коменданта, учреждаемого за чертою Новой Сербіи /или новопоселяемого/ Слободского казачьего полку будущей полковой и ныне имеющей сотенной старшине и кому о сем ведать надлежит". Накази з полкової канцелярії звичайно починались так: "из полковой Слободской канцелярии от крепости св. Елизаветы до Новоархангельска благородным и почтенным сотникам с старшиною", або "от крепости даже до Днепра".

Зі встановленням полкової канцелярії сотники відповідно

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, Арх.кр.св.Єлисавети, ч. 63.

2/ В. ЯСТРЕБОВЪ . "Зап.Од.Об-ва", т.ХУ, ст.467-68.

3/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Арх.кріп.св.Єлисавети, ч.107.

4/ Там же, ч.ІІ.

перейшли в її відання, але все ще бували випадки, хоч і досить рідкі, що коменданти звертались з наказами безпосередньо до сотників, минаючи полкову канцелярію. Так було, напр., 1762 р., коли Муравйов звернувся до Овнянського сотника Авраменка з наказом не обтяжувати виборних козаків Григорія Кота і Пилипа Усаченка, не посилати їх в наряди далеко від слободи, не дозволяти чинити їм кривди і т.д.^{1/}

Треба сказати, заходячи хронологічно наперед, що після перетворення полку на Блисаветградський пікінерський полк 1764 р. майже всі сотники /крім тих, що перебували на спокої у відставці/ дістали офіцерські чини й увійшли в склад дворянства Новоросійської губернії.^{2/}

Органом управління сотні була сотенна канцелярія, що в її склад входили - сотник, сотенний отаман і писар. У випадку відсутності сотника, справи полагоджували вдвох - отаман і писар.^{3/}

Сотенних отаманів призначувано так само, як і сотників, при чому бралось під увагу рекомендації сотників. Як уже говорилося вище, отаманами часто ставали осадчі. По введенні в полк підпрапорних, з числа підпрапорних стали призначати на посади отаманів. Сотенні отамани підлягали безпосередньо полковій канцелярії; в указі про призначення отаманом слободи Омельницької Кучерова сказано: "оной слободы у других сотников в команде не быть, а имеет он под ведомством полковой канцелярии состоять", крім випадків, коли полкова канцелярія

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Арх.кр.св.Блисавети, ч.83.

2/ Сборникъ Рос.Имп.Историч.Общ., т.93, ст.29,30.

3/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Арх.кр.св.Блисавети, ч.14.

призначить йому бути в команді сотника. ^{1/} Отамани були старші й молодші, але різниці в їх правах і функціях встановити не вдалося.

1756 р. указом комендантської канцелярії були встановлені в Слобідському полку "підпрапорні" за взірцем значкових товаришів в "Малой России" і підпрапорних в слобідських полках. Призначувано підпрапорних з виборних козаків, при чім при першому призначенні їх, в числі 17 чол., комендантська канцелярія керувалась рекомендацією "определенного к поселению" капітана Бикова і сотників. Підпрапорні повинні були підлягати полковій канцелярії. У підпрапорні призначувано часто за заслуги батьків, так 1756 р. був призначений син сотника Делятинського, 1757 р. - недолітній син сотника Неділки-Войнова Миколай, 1761 р. - син померлого підпрапорного Івана Кота, Михайло Котенко ^{2/} і т.д.

Призначування підпрапорних, а також отаманів, пристосовувалось часом до урочистих днів, так - 1756 р. 17 чоловіка були призначені підпрапорними в день вступу на престол Єлисавети, 25 листопада. Невідомо, чи завжди, але у всякім разі часом новопризначені приносили "дари" начальству. Так, 1756 р. сім душ були підвищені в підпрапорні, один в сотники і один в отамани. Вони вирішили у складчину подарувати "на поклон" комендантові Глебову "голи желтой" і капітану Бикову-голову цукру, всього на 19 руб.80 коп.; кожний мав внести 1 р.16к. У Звенигородського, підвищеного в отамани, грошей не було, і за нього заплатив його пайку підпрапорний Лисяк. Звениго -

---

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети, ч.107.
2/ Там же.

родський боргу йому не заплатив і 1761 р. Лисяк звернувся до гарнізонної канцелярії з проханням допомогти йому стягнути цей борг від Звенигородського - і при цьому відверто розказав як була справа і з якою метою він позичив Звенигородському гроші; таким чином подібного роду "подношення" не вважались за щось доганне і нелегальне.^{1/}

Ми можемо досить яскраво уявити собі становище старшини в Слобідському полку, особливо сотенної, те цілковите безправ'я, що в ньому жили й діяли представники старшини і що давало їм змогу всіма способами експлуатувати населення й набувати велике майно. Особливо багатий матеріял характеризує чинність сотників не тому, що вони більше зловживали своїм становищем, але тому, що в архіві кріпости св.Єлисавети збереглося багато скарг на них, в той час як скарги на вищих представників старшини, очевидно, скеровувались /якщо скеровувались/ до вищих інстанцій. Дуже цікавий щодо цього наказ, даний 1758 р. від полковника Одобаша з приводу притягнення сотника Калмаза до відповідальности за приймання безпаспортних запорожців. "Сотники, - писав Одобаш, - от бывшего слабого при правлении здешнем Слободским полком до определения моего капитана Быкова смотрения командирских повелений не исполняют", і попереджав, що буде суворо карати й арештовувати тих, хто не буде виконувати його наказів і взагалі "такого послаблення, как от капитана Быкова не будет".^{2/} На жаль, не видно, чи зміцнилась дисципліна в полку, чи ні, але можна припустити, що все осталось по-старому. 1761 р. стався такий випадок, що характери-

---

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети, ч.68, І4.
2/ Там же, ч.І4.

зує і відношення сотників до населення, і відношення начальства до переступів сотників. Сотник Домотканський Матвій Серенко нарядив козаків з Домоткані в Чорний ліс за 150 верст рубати дерево для будівлі дому його пасинкові, теж сотникові Іванові Серенкові. Козаки заремствували й подали скаргу комендантові. Було переведено слідство, і на ньому Іван Серенко заявив, що козаки були найняті за певну платню, по 1 руб. 50 коп. на місяць; комендант не повірив його словам і видав наказ, що яскраво характеризує становище:

"из здешнего населения чинятся немалые побеги то не от чего иного оные следуют, как от таких сотников утеснений и употребления поселян в партикулярную работу. Того ради во оной гарнизонной канцелярии определено о неупотреблении поселенцов сотниками и старшинами в свои партикулярные работы, кроме их полномочников, под штрафом всем здешним поселянам публиковать, а что помянутый сотник Иван Серенко в оправдание приносит сим ложно, зато бить его при габвахте нещадно палками, отчима ж его Матвея Серенка за насильную посылку оных домотканских казаков в работу и за причиненные через то им утеснения от командования отрешить".

Як бачимо все добре: комендант заступився за скривджених козаків і жорстоко покарав сотників за перевищення влади. Але все це вийшло тільки на папері. Невідомо - чи був "нещадно" покараний Іван Серенко, а щодо Матвія Серенка, то через півтора місяці той самий комендант Муравйов знову настановив його на тій самій посаді, так мотивуючи це: "Серенко учинил

персональное признание о том, что впредь от него казакам никаких обид учинено быть никогда не может, и рассуждая службу его, заменяя за штраф то временное отрешение его от команды быть довольным, а и прогрезх его не так велик^{I/}". Таким чином, сам комендант після того, як писав, що такі вчинки сотників примушують населення тікати, вважає, правда, після "персонального признания" сотників прогріх невеликим. У справах кріпости більше не трапляється скарг на вчинки Матвія Серенка, але неясно, чому треба це приписати: чи тому, що він твердо дотримував даного комендантові слова і не кривдив населення, чи тому, що це населення після повернення сотника з такою характеристикою його вчинків з боку вищого представника влади вважало безнадійним скаржитися на нього. І, мабуть, його правда була. Тяжко собі уявити, що мав би вчинити сотник, щоб бути усуненим на скаргу населення. Наведу характеристичний випадок: 1759 р. мешканці слободи Тишківки Ольшанки скаржились в полкову канцелярію на свого сотника Донця: він брав участь у гайдамацьких наїздах, слобода стала постійним гніздом гайдамаків, що піячили й утискали мешканців. Врешті обиватели слободи звернулись з проханням до полкової канцелярії і старшини: або перевести їх в іншу слободу, або призначити іншого сотника, бо "ежели г.сотник Николай Донець нам командиром находится будет, то в слободе Ольшанке на жительстве содержать никакими мерами не можно"^{2/}. Тим часом Донець залишався сотником ще багато літ. А ось і ще випадок самовільства сотника і відношення до нього з боку начальства. Сотник Бутович,

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук.Арх.кр.св.Блисавети, ч. 63, 68.

2/ Там же, ч. 23 /надруковано в "Зал.Од.Об-ва", т.ХУ, ст. 564-566 скорочене/.

брат полкового судді, вдарив мешканця слободи Тройницької Цебру за те, що не виконав його наказу. За Цебру заступився його син і вилаяв сотника. Бутович наказав його вибити; "заспокоївшись", Бутович запропонував батькові й синові Цебрам миритись і давав їм "волевости и за убытки" 30 рублів. Цебри зажадали 100 руб. і подали скаргу в гарнізонну канцелярію. Канцелярія вирішила: Цебри повинні взяти 30 рублів, а Бутовичові дано "крепкий реприманд, чтобы он поступал с обывателями не безчеловечно, а более ласкал их, дабы более не имели охоты к выходу".

Звичайно, в справі експлуатації населення від сотників не відставали й отамани: недарма в указі про призначення отаманів було попередження, що вони не сміють "безденежно
I/
ничего брать".

1761 р. були послані в Петербург уповноважені від полку, сотники Робота й Устимович зо внесенням від полку й коменданта Муравйова щодо організації полку, приймання людей на поселення і т.д. Сенат з'ясував, що земля має бути розмежована для кожної слободи окремо, за чинами, "применяясь, как в Новой Сербии разделено, без излишеств... и о тех землях такое определение сделать, чтобы они, казаки, и прочая старшина никто между собою продавать и закладывать не дерзали, кроме строений своих, и во всем на таком основании сотни учредить, как в Новой Сербии роты положением расположены"^{2/}, цебто цим указом у Слобідському полку заводились для старшини рангові ґрунти, подібно, як були вони в Гетьманщині і в Новій Сербії.

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Арх.кр.св.Єлисавети, ч.76, 107.
2/ П.С.З., 1761 г., ч.11312, 14.УІІІ.

З дальших матеріялів не видно ясно, які завбільшки наділи діставали сотники та інші представники старшини. Що вони дійсно діставали "приділи", видно з донесення сотника "малороссийской, что при крепости св.Елисаветы слободы", Лисаневича; його переведено туди з Ольшанки 1761 р., і він просив полкову канцелярію дозволити йому "до отводу" на новому місці землі, лишити за собою хутір при Ольшанці, де він мав і дім, і орне поле...
I/

Заселення території, призначеної під поселення, йшло скорим темпом. В значній мірі вона заселювалась "самотьоком": сюди приходило українське населення з Нової Сербії, що покидало свої житла почасти наслідком твердих указів про виселення "безуказного" населення, почасти з небажання жити з сербами й підлягати їм. Цікаво, що коли сюди подались мешканці з Нової Сербії, то це явище викликало протест з боку її адміністрації, що не хотіла втрачати робочу силу з місцевим населенням, призначеним указом Сенату служити "к удовольствию сербов". 1761 р. кілька родин українців перейшли в слободу Бешку із слободи Хорвата; сотник слободи Григорій Звенигородський не відважився сам прийняти їх на свою відповідальність і запитав полкову канцелярію - що робити? Полкова канцелярія теж не відважувалась сама дати відповідь і запитала гарнізонну канцелярію, а та вже розв'язала справу: якщо ці сем'ї належать до "безуказного" населення і вийшли з Польщі, то прийняти і "впредь таковых принимать". 1763 р. Мельгунов пояснив в ордері полковникові Одобашу, що "старожилы имеют полное право переходить из Новой Сербии в Слободский полк, и никто

не имеет права препятствовать им в том. I/

Переходили в поселення Слобідського полку й мешканці запорозьких "вольностей", при чому весь час проваджено боротьбу з переходом безпаспортних, звісно, з побоювання, щоб переселенці не прийшли : гайдамаки. Так, 1754 р. Хорват писав комендантові Глебову жадання, щоб форпостні командири не пропускали через ротні шанці нікого з Січі без паспортів. 1760 р. знову ставиться питання про пропуск безпаспортних з Січі, і Муравйов наказує не приймати "убегающих из Сечи без 2/ паспортів".

Значний відсоток переселенців в Слобідський полк давала Лівобережна Україна й Слобожанщина. Перспектива влаштуватись на життя в селищі, організованому "по примеру Слободских полков, а не под владельцами", була настільки спокуслива, що туди подавались люди з далеких сотень - Хорольської, Сорочинської, Шишацької - не кажучи вже про Власівську, Кременчуцьку, Потоцьку. Посипались скарги полковників - Миргородського й Полтавського-гетьманові, а від гетьмана - до Сенату з проханнями покласти кінець переходові козаків, підпомішників і посполитих в козацькі поселення. У скарзі Миргородського полковника, поданій у серпні 1758 р., вказувалось, що тільки із самого цього полку втікло в Слобідський полк 201 чоловік. На всі ці скарги Сенат підтверджував заборону приймати на поселення виходців з "Малороссии" і наказував "накрепко наблюдать и крайне за подкомандными смотрение иметь, дабы за чертою Новой Сербии в казацком поселении принимаемы были такие ,

---

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Арх.креп.св.Блисавети, ч.21, 110.
2/ Там же, ч.3, 35.

каковых по прежним Правительствующего Сената указам принимать велено, а пришедших из Малой России ни под каким видом малороссиян не принимать". Але реальних наслідків ці суворі укази не мали, і комендант Глббов на вимогу повернути збігців, одпрвідав, що "к новоказачьему поселенію ни одного не яви-^{I/}лось".

Головна маса переселенців приходила сюди із Правобережної України, що часто була тільки переходовим фільтром для біженців із Лівобережної України, Слобожанщини, а часом і з Росії. Хвиля переселенців звідти була така могутня, що вони заселявали цілі села, так, напр., 1753 р. головний командир Глббов доносив Сенатові, що число виходців зростає, що вони вже заселили значне селище на р. Тернівці, а також на Висі. Низкою указів Сенат заохочував виходців з України і Росії переселятись із Польщі в Слобідський полк і майже щороку продовжував строк на право вернутись "добровольно и безопасно"; право це поширювалось на всіх "природных подданных" "великороссийских и малороссийских", поміщицьких селян, старовірів і навіть військових дезертирів.^{2/}

Серед різних груп переселенців з-закордону видатне місце належало росіянам-старовірам, що рятувались ще з часів Петра в Польщі і Молдавії від "никонівської єреси", військових наборів та утисків за віру. Вони в значному числі поселялись в Київській, Брацлавській області, на Волині й на Поділлі. За відомостями, що їх подали гетьманові Розумовському,

---

I/ К.Ц.А.Д.А., Ф. Військ. канц. ч. 1489, ст. 3; ч. 1690, ст. 3-8; ч. 14638.

2/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, ст. 201-202; т. VIII, ст. 45-46.

монахи Феодосій і Філарет, тільки в самому Гомельському старостві було коло 30 слобід по 50 - 100 дворів у кожній.^{1/}

Російський уряд не міг ставитись байдуже до цього явища і не раз видавав укази, що дозволяли старовірам, чи за термінологією тих часів "розкольникам", повернутись в межі імперії і гарантували їм волю віри та звільнення від податків на 6 років. Такі були маніфести 1734 р. 16.березня, 4. вересня 1735 р. Останній термін для повороту - 1.січня 1757 року продовжено до 1.липня 1758 р.^{2/} Наслідком цих указів - на місця, призначені для старовірів, стали переходити все більші партії переселенців. Вони почали засновувати окремі від українського населення слободи, а також селитись на форштаті кріпости св.Блисавети. Тут вони приписувались до міщан і купців, а в слободах вважались за казенних поселян. Такими слободами були: Злинка, Клинци, трохи пізніше - Піщаний Брод, Лиса Гора, Калинівка, Нікольська, Проська та ін.^{3/} До старовірів, що прийшли з Польщі, прилучилась значна група старовірів - виходців із Молдавії, а також із Чернігівщини.^{4/}

Старовірські слободи були поставлені в особливі умови: вони підлягали комендантові кріпости, але не входили в склад полку і мали свого начальника: 1761 р. на посаду призначено ротмістра Дмитра Попова, що сам належав до старовірів.^{5/} Не дивлячись на його досить високий офіцерський чин, він, види-

---

1/ М.И.ЛИЛЕЕВЪ. Изъ исторіи раскола. Київ,ст.130,291-293.

2/ П.С.З. 1734, ч.6535, 16.III ; 1735, ч.6602, 4.IX.

3/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Опытъ статист.описанія,т.І,ст.213.

4/ ЙОГО Ж: Хронологич. Обзор. т.І, 75.

4/ ЙОГО Ж: Русские диссиденты. "Кіев.Старина",1887, т. ХУП, ст.772.

5/ П.С.З. 1761, ч. II265, 5.УІ.

мо, не користався авторитетом у начальства: комендант писав йому накази в брутальному тоні, звертався до нього на "ти", а не на "ви".^{1/} Між ними, здається, були ворожі відносини, бо 1762 р. Попов виступив проти Муравйова і його викликали в Київ, як свідка в справі Муравйова.

Компетенція Попова щодо старовірських слобід була доволі широка: він приймав на поселення, записував до поселян або до міщан "содержа по складу стародубських раскольников"^{2/}.

За первісним указом - поселення Слобідського полку призначались головно для "природных российских подданных", але разом із ними приймалось і чужинців. Так, 1761 р. комендант Муравйов, виправляючи в Петербург уповноважених від полку сотників Роботу й Устимовича, запитував Сенат, що робити з волохами, що довгий час перебували в Польщі і заявили йому своє бажання перейти цілими слободами "на будь-яку службу, не вимагаючи казенних коштів, тільки з тим, щоб їх не віддавали Хорватові"; Сенат пояснив, що волохів можна прийняти і записати до козаків, поселивши їх поміж українським населенням.^{3/}

Не задовольняючись переходом людей з власного почину, уряд звертається до старого випробуваного способу - інституту "осадчих", що брались за умовою заселяти слободи, виводячи людей із Польщі. Соціяльне становище осадчих було різне: тут були місцеві заможніші поселенці, як от осадчий слободи Орел - Василь Черниченко, осадчий Плетеного Ташлика - Семен Сич,^{4/} осадчий Тишківки - Миколай Донець; бували й священники,

---

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети, ч.25.

2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич.Обозр., I, ст.30-31.

3/ П.С.З. 1761 г., ч.11312, 14.VIII.

4/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кр.св.Єлисавети, ч.418, 357.
"Зап.Одес.Об-ва" т.XV, ст.366.

як напр., осадчий Лихівки о. Писаревський та інші. I/

В той час, коли чужинецька колонізація в Новій Сербії йшла повільно, в Слобідському полку українське населення збільшувалось дуже швидко. 1755 р., як видно з протоколу засідання Сенату, козацьке населення кріпости св. Єлисавети нараховувало вже до 3411 сімей з 4198 осіб, старших 15 років. 2/

Нижченаведена відомість 1760 р. показує, що в полку було на цей рік: 75 чоловіка в полковому штабі, 138 чоловік командного складу /сотники, хорунжі, писарі, отамани, осавули/, 30 пушкарів, 6165 козаків різних категорій і 108 "церковників". Показує ця відомість склад полку та відношення різних груп цього складу, а також розподіл їх по сотнях.

I/ Преосвящ. ФЕОДОСІЙ. Матеріали... I, ст.210-211.

2/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, ст.451.

Т а б л и ц я ч. 3.

В і д о м і с т ь п р о с т а н С л о б і д с ь к о г о

	Полково- го штабу.	Сотни- ків.	Отама- нів.	Писа- рів.
1. Кріп. св. Єлисавети.	10	2	-	-
2. Пушкарівка.....	1	1	-	1
3. Домоткань.....	2	2	-	1
4. Бородаївка.....	3	2	1	1
5. Мишуринорізька.....	2	1	1	1
6. Кам'янка.....	1	1	-	1
7. Калужинська.....	-	1	1	1
8. Боянська.....	4	2	1	1
9. Омельницька.....	1	2	1	1
10. Тройницька.....	-	1	1	-
11. Зелена.....	4	1	-	-
12. Верблюжка.....	2	1	1	1
13. Овнянка.....	2	1	1	1
14. Бешка.....	-	2	1	1
15. Мурзинка.....	6	2	1	1
16. Кам'янка.....	5	1	1	-
17. Аджамка.....	4	2	1	1
18. Калинівка.....	-	22	1	-
19. Інгульська.....	9	1	-	1
20. Груська.....	2	3	1	-
21. Вись.....	8	3	1	1
22. Плетеноташл.....	1	2	1	1
23. Красна.....	2	1	1	1
24. Тишківка.....	1	2	1	1
25. Тернівка.....	1	1	1	-
26. Добрянка.....	2	1	1	-
27. Орел.....	2	2	1	-

полку. Листопад 1760 року.

Хорун- Осау- пушка- козакив: вибор- підпсмш- підсусід- церк.- РА-
жих. лів. рів. них. ників. ків. служит. ЗОМ

-	-	-	-	-	-	-	12.
I	I	2	27	I99	4I	5	279
I	I	3	36	237	44	6	333
-	-	2	50	297	20	5	38I
-	I	I	3I	208	49	8	302
-	I	I	23	I23	29	2	I82
I	I	-	30	2I3	27	3	278
I	I	I	26	I2I	45	3	206
I	I	I	4I	258	57	5	369
-	-	2	I5	I02	20	3	I44
I	I	-	23	75I	9	2	792
I	I	I	27	I42	36	4	2I7
I	I	2	37	I75	33	2	256
I	I	I	3I	I46	30	2	2I6
I	I	3	74	I53	93	7	342
I	I	I	28	I45	28	7	2I8
I	I	3	46	28I	54	5	399
-	-	-	3	I8	I	2	47
I	I	3	2I	II4	83	7	24I
I	-	I	54	232	43	4	34I
-	I	I	26	I4	I7	5	77
-	I	I	232	97	I8	4	358
I	I	-	22	72	30	5	I36
-	I	-	9	50	I5	2	82
I	I	-	32	I45	32	5	2I9
-	I	-	I0	42	4	4	65
-	-	-	6	28	4	I	43
I6	2I	30	960	4363	862	I08	6536

Життя в Слобідському полку "не под владельцями" виходило для більшості населення далеко не легким. Величезне число скарг населення красномовно говорить про ті труднощі, що їх приходилось переборювати тут, не кажучи вже про утиски, сваволю і хабарництво з боку старшини. Про це ми вже говорили вище, а також зазначали, що вище начальство не заступалось за інтереси пригноблених, а потурало сотникам і отаманам. Інакше воно й не могло чинити, коли само було грішне тими самими гріхами, що й сотники, коли комендант О.І.Глебов брав даровану йому "жовту голь", коли коменданта М.А.Муравйова обвинувачували в утисках населення, коли суддя Бутович використовував своє становище й захоплював землю у мешканців слободи.

Поруч з такими зловживаннями з боку начальства, старшини, існували ще, так би мовити, легальні причини страждань і розору населення. І761 р.сотник слободи Тишківки, Зєрваницький, "покорним рапортом" в полкову канцелярію доносив, що з введенням пошти виборні козаки дійшли до такого зубожіння, що не могли одбувати військову службу: мають вони тільки верхових коней, а їх примушують цими кінями поштову їзду відбувати. Тому просять вони звільнити їх од поштової повинности, натякаючи, що ця пільга сприятиме заселенню краю - більше охоти матимуть люди виходити з-за кордону. Але цей аргумент не поміг, і наступного І763 року знову надходять у полкову канцелярію скарги на непосильний тягар поштової повинности - вже від обозного Михальчі. Скаржилось населення і на тяготу постійної повинности: на кожну хату ставлять по 5 чоловіка.

Приводом для постійних скарг від слобід було становище хуторян. Заможніші люди виселялись із слобід на хутори і там, далеко від слободи, "благополучно" ухилялись од "всенародних повинностей". Характерні скарги 1763 р. мешканців слободи Овнянської на пушкарів Олиференка та Олійникова, що оселились самі на хуторах і вимагали, щоб до них відпустили із слобід їхніх підпомішників. Сотник Авраменко в довгому рапорті скаржився в полкову канцелярію на пушкарів, вказуючи, що перехід підпомішників на хутори некорисний для слобожан і що взагалі "не для него, пушкаря, оной народ тут собран, но для пользы государственной". В скарзі 1764 р. сотника Аджамки - Кирила Вовка - знаходимо вказівку на те, що приписані до сотні люди, живучи по хуторах, не беруть ніякої участі в одбуванні "общенародных повинностей". Так само ухилялись від повинностей і рибалки, що ловили рибу в Ревучому озері і були приписані до мешканців Калужинської слободи.^{I/}

Обивателі Слобідського полку були погано забезпечені землею; ліси, як от Чута, Чорний ліс, опинились у володінні новосербів, так що їм приходилось з дозволу останніх їздити по дрова, хворост, будівельний матеріал. На цьому ґрунті між ними й мешканцями Нової Сербії повставали постійні непорозуміння й сутички, не кажучи вже про те, що їм приходилось витрачати багато часу на цю їзду. Траплялось, що серби їх затримували, забирали дерево і т.д. 1760 р., напр., мешканців Аджамки затримали гусари Хорватового полку, заарештували їх, примусили, щоб вони працювали для них своїми волами, а врешті

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Блисавети ч.83,98, 97.

I/
забради в них волів собі. Тільки 1764 р. головний командир Мельгунов в ордері Одобашу вказав, що новосербці не мають права перешкоджати слобожанам їздити в Чорний ліс та вивозити звідти "валежник и сушняк".
2/

Становище слобожан взагалі було зо всіх поглядів гірше, ніж новосербців: землі на слободи давалось значно менше, ніж на гусарські і пандурські роти, і цієї землі не вистачало для господарства мешканців. Це примушувало їх, особливо мешканців пограничних з Новою Сербією слобід, постійно брати в оренду у новосербців землю, і орну, і особливо сіножаті. Встановився і певний порядок: сіножаті брали в оренду за третю копицю; скільки платили за орну землю - неясно. Вище в справі Олішевського, ми вже зазначали, як залежало пандурам на тому, щоб зберегти ці орендні відносини, що звільняли їх від труду самим управляти своєю землею. Так брали землю мешканці Тройницької слободи, Мурзинки, Калужиної, Грусської. З другого боку такі відносини були мало корисні для слобожан, що попадали в кормигу до сербів і завжди ризикували стати жертвами сваволі й насильства з їх боку. Збереглось чимало скарг на сербів з боку слобожан: то серби не дозволяли звезти накошене сіно, то зайняли худобу і вимагають викупу за шкоду і т.д. Постійні суперечки примусили Одобаша категорично забронити слобожанам наvertатись на новосербські землі: "в новосербские дачи отнюдь ни за чем не шататься и ни для чего не ездить",
3/

I/ "Зап.Одес.Об-ва", т.ХУ, ст.588-9; Сен.Арх., т.ХІ, ст.322-23.

2/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети ч.ІІО.

3/ "Зап.Одес.Об-ва", т.ХУ, ст.574, 573, 570.

постійного "шатанія" було тяжко. Певна річ, не слід оцінювати односторонньо взаємне становище сусідів і вважати, що слобожани буди тільки жертвами зловживань з боку сербів: збереглося чимало скарг і сербів на кривди з боку слобожан. Хорват скаржився навіть Сенатові 1760 р., що омельницькі мешканці чинять кривди його гусарам і турбують їх, що ті гусари I/ "пройшли через два государства" і тут не можуть мати спокою. Але треба підкреслити іншу, дуже важливу обставину: на боці сербів був завжди всемогучий на ті часи Хорват і - це особливо важно - на їх бік ставав і російський уряд. Це особливо яскраво виявилось у справі коменданта Муравйова, що йому Сенат поставив в вину обстоювання інтересів слобідського населення. В інструкції його заступникові Толстому виразно вказувалось, що він повинен "единственно главным делом о том новосербском корпусе почитать и всякое оному вспомошествование и удовольствие... чинить... и наипаче остерегаться, как Муравйов, не рассмотря о основных тамошних поселений Е.И.В. указов, главным делом казацье при крепости поселение почитая и между разными раздорами уже изданных привилегированных Новой Сербии угодий тем казакам присвоить представлениями своими домогался"^{2/}.

В Слобідському полку старшина енергійно намагалась збагачуватись, жорстоко, всіма способами експлуатуючи підлеглій населення: вимагання незаконної безплатної роботи, хабарі, захоплення землі, участь в гайдамацьких наїздах, - можна сказати, що вона не гребувала ніякими засобами. І дійсно,

---

I/Дніпропетр.Істор.Арх, ф.Новосерб.корп.в.ІІ, ч.І8.
2/СЕНАТ.АРХ., т.ХІ, ст. 368-71.

вже через кілька років після заснування Слобідського полку ми бачимо багатьох представників цієї старшини, головним чином сотників, заможними господарями, а декого навіть значними капіталістами. Наведу кілька прикладів: 1756 р. комендант Глебов виправляє в Шлезьк 40 волів; ^{1/} 1761 р. ротмістр Іванченко скаржився на свого вівчаря Андрія, що втік після того, як згубилось 276 овець з довіреної йому отари; 1764 р. відомий уже нам сотник Матвій Серенко виїжджає на Запоріжжя, в Польщу й Туреччину 10 пар волових фур "для торгового промислу"; 1763 р. кам'янський сотник Андрій Гегела виступає, як значний підрядчик - він бере на себе постачання вівса в кріпостний провіантний магазин: 3333 четвертини на суму 2833 руб. 5 коп. і виконує підряд. ^{2/}

Тяження старшини до торгівлі не підлягає жадному сумніву, і без перебільшення можна сказати, що кожний сотник брав у ній більшу чи меншу участь. Інтересну риску має в собі скарга козака городиської сотні Григорія Носенка: 1762 р. він закупив у Слобідському полку кілька тисяч рун овечої вовни, щоб постачити її в Москву на мануфактуру Докучаєва. З цієї кількості сотник Мурзінки Павло Дик забрав безплатно 2228 рун і передав їх /мабуть уже "за плату"/ купцеві Сушилїну. Варто зазначити ще підпрапорного Павла Крохмалю, що спочатку займався торговим промислом: їздив на Запоріжжя купувати овець і т.д., а потім приписався до купецтва кріпости св. Блисавети. ^{3/}

1/ Збірка Н.Д. Полонської-Тасиленко.

2/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кріп. св. Блисавети, ч. 68, 107, 118.

3/ Там же, ч. 93, 107.

Тяжко уявити собі зовнішній побут старшин тих часів; на нього вказують тільки окремі, поодинокі риси. Так, 1764 р. сталась пожежа в Дсмотканській сотні в слободі Пушкарівці, і від пожежі згоріла садиба "виключеного сотника" Івана Серенка, що проживав там. Згоріло: три хати, дві комори і все господарство - збіжжя, вози, санки та "прочее считатъ более двух сот рублев, письменный его указ на сотничий чин и о разных делах документи и облики, которых было более ста рублев"^{I/}. Тут цікаво, що у рядового сотника були "о разных делах документи" і значна частина капіталу була вложена в "облики".

Із маси козаків і обивателів відокремлюється невелика, але все ж таки помітна група людей, що зложили собі капітали головним чином торговельними операціями. Щороку в полковій канцелярії видавано перепустки в різні місця "для торгового промислу", і серед людей, що діставали ці перепустки, ми бачимо багато обивателів слобід, козаків, підпомішників. Напр., 1764 р. просили видати їм квитки на проїзд в Запорозьку Січ для купівлі коней .. козаки сл. Висі: Швець і Найденкс; 1763 р. козаки Інгульської слободи - Стоцький і Воронів - ідуть в Польщу на двох возах з рибою; 1762 р. мешканець слободи Тишківки Рева іде в турецькі міста для торгівлі. 1762 р. мешканець слободи Красної Кузьменко просив полкову канцелярію допомогти йому одержати гроші - 66 руб. - дані від нього під вексель запорозькому козакові Коржеві.^{2/} Цей реєстр можна було б значно побільшити на підставі документів з архіву кріпости.

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Блисавети ч.II7.

2/ Там же, ч.I07, 89.

Ми окреслили по змозі різні сторони соціального й економічного побуту населення Слобідського полку. Здається, з певністю можна сказати, що негативні риси переважали там. Безмежна сваволя старшин, повна безкарність її і тверде переконання в цій безкарності, відсутність будь-якої охорони інтересів населення, неможливість куди-будь апелювати на утиски, разом із тим тяжкі економічні умовини: брак у більшості слобід лісу, необхідність їздити по дерево за 150-200 кілометрів у ліси, що припали під поселення новосербів; малоземелля, недоста- ча сінокосів, вигонів для худоби і т.д. Це загальна для цілого полку картина. До цих загальних умовин прилучались - в залежності від місця - ще й інші, не менше тяжкі умовини: це відносини з сусідами. Ми вже спинялись на відносинах із сусідами на півночі - з новосербами. Небагато ліпші були вони й на півдні - із запорожцями і на заході - з поляками.

б/ Українське населення в Новій Сербії.

Не все українське "безуказне" населення залишило Нову Сербію. Первісна постанова - негайно виселити із Нової Сербії все "безуказне" населення скоро була замінена компромісовим дозволом їм тимчасово лишитись там, щоб вони "служили для вигоди" нових прийшлих господарів, доставляючи їм житла, продуктів, насіння і т.д. ^{I/} Хорват і його серби скоро оцінили ті вигоди, що їх вони могли витягати з місцевого населення, і самі стали клопотатись про залишення "безуказного" населення в Новій Сербії. В указі гетьманові Єлисавета писала 31. жовтня 1752 р., посилаючись на донесення Хорвата, що тяжко зберегти

"безуказне населення" од відходу назад, в Польщу, а тим часом багато з них хотять лишитись на місцях, призначених сербам і "быть у них послушными к заводу и домашней экономии в работах", а що офіцерам і рядовим "без вспоможения конечно не обойтись", то вони просять дозволити приймати у підсусідки на свої землі...Але цього ніяк не дозволялось, і, навпаки, блисавета підтверджувала наказ стежити, щоб ніхто з них в Польщу не відходив, а щоб вертались на ті місця, звідки колись повтікали в Польщу.^{I/}

Але указів цих не виконувано в дійсності, і Сенатський указ 1754 р. 1 вересня, на прохання Хорвата, дозволив лишитись в Новій Сербії колишньому "неуказному" населенню. Практика показала, що обійтись своїми власними силами зайшлому населенню було дуже тяжко, тим більше, що воно не хотіло працювати. І ось в Сенат подається спільний від усіх представників ново-сербської адміністрації, цебто головного командира Глебова, Хорвата і коменданта Глебова, рапорт, що вони просять дозволити лишитись в Новій Сербії "обивателям", що не мають власних хат, і "безимущественным", що проживають з доброї своєї волі при економіях у наймах у новопоселенців-сербів. Сенат дав на це свою згоду, з деякими застереженнями, а саме: найматись вони мають на певний строк, має бути складений список всіх тих, що проживають у наймах, і поданий Хорватові. Обидва ці пункти викликали протест з боку Хорвата: він убачав в них утруднення для "новоприходящего народа" і просив не обмежувати строком наймання і не вимагати докладних відо-

---

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Збірка О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО, ч. 63, ст. 112.

мостей про число "живущих из одного найма и прокормления". Ці умови могли, на думку Хорвата, бути прийняті як "образа" для новоприбулих, і чутки про них, якби дійшли до тих, що збирались переселятись, могли б так вплинути, що "кураж к виходу упадать может". У наслідку Сенат дозволив - з відома командира - приймати на певний час всіх, хто хотів, "из найма в работе быть". В цьому указі дуже цікава вказівка на бажання нових господарів краю користуватись найманою працею - з одного боку, а з другого - і це ще важніше - на існування досить значної групи людей "безимущественных", що не мали ніякої власності й жили тільки із заробітків за роботу в наймах, або навіть працювали тільки за "прокормление".

Група людей, що дістали легальне право проживати в Новій Сербії, збільшилась скоро включенням в неї різного роду ремісників, або, за термінологією тих часів, "художників", ковалів, теслів і т.д. В такого роду фахівцях Нова Сербія відчувала гостру потребу. Яскравою ілюстрацією для цього може служити переписка між Хорватом і Смілянським губернатором Добрянським: Хорват обвинувачував Добрянського в тім, що той переманив до себе грубника й муляра Горбатого і вимагав повернення його до Новомиргороду, бо наближається зима; він, Хорват, з "немалым трудом" добув потрібний матеріал для печей в його домі і з від'їздом Горбатого в Смілу цей матеріал лежить "без действия".

Третю категорію, що давала право українському населенню

1/ П.С.З. 1753 г., ч. 10143, 9.ХІ.

2/ П.С.З. 1754 г., ч. 10288, 1.ІХ.

легально перебувати в Нсвій Сербії, становили "деньщики" новосербських офіцерів.

Спочатку Хорват дістав для офіцерів гусарських і пандурських полків дозвіл викликати з-за кордону людей і селити їх на землях рангових, бо, мовляв, офіцерам, що не мають "великороссийских деревень", неможливо управлятись з господарством без джур. Згідно зі штатом, їх полагалось по 12 дворів полковникам, по 8 дворів - підполковникам, по 6 - прем'єр-майорам, по 4-капітанам і по 2 - обер-офіцерам. Для себе особисто Хорват дістав дозвіл поселити необмежене число людей на землях, призначених йому в двох полках. Сенат дозволив селити виходців з-за кордону, але не дозволив приймати збігців в Гетьманщини та Слобожанщини. На практиці виявилось, що дійсне число "деньщиків" значно перевищувало те число, що його припускав штат: замість 263 душ на цілу Нову Сербію, в самому тільки пандурському полку 1763 р. їх було 847 душ, їхніх "фамілій" було 443 душі - чоловіків і 764 жінск, цебто всього 1554 д.об.ст. В гусарському Хорватовому полку 1761 р. було 84 "деньщика", в родинах: 126 д.муж.ст. і 176 д.жін.ст., всього 386 д.об.ст., цебто самих тільки "деньщиків", без їх родин, у двох полках було більше вдвоє, ніж полагалось на цілу Нову Сербію. Нижченаведена таблиця ч. 4 показує, скільки українського населення було в самому тільки Хорватському гусарському полку: наймитів - чоловіків 231, їхніх сімей - 416 д. обох статей; "денщиків" - 84 чоловіка, їхніх сімей - 302 д. об. ст., залишених із виселеного "неуказного населення"; 94, їхніх сімей - 374 д. об. ст., різного роду ремісників /"художників"/ - 52, їхніх сімей - 149 д. об. ст. - ненайманих мешканців 403, їхніх сімей - 1385 д. об. ст. А всього - 864 чол., а з сім'ями - 1942 д. муж. ст. і 1636 д. жін. ст., або разом 3490 душ обох статей.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Т а б л и ц а ч. 4.

В Е Д О М О С Т Ь

Учинена в гусарском Хорватова полку, полковой канцелярии коли церов, капралов, рядовых и других чинов, вышедших из Польши, неуказного населения разных мастеровых, художников, из мало явствует:

Название шанцев.	Находящихся за наем.			Жительствовавших вместо деньжик.			Остающихся из бывш. неуказного населения.		
	Число оных	Их фамилий.		Число оных	Их фамилий		Число оных.	Их фамилий	
		Мужч.	женщ.		Мужч.	женщ.		Мужч.	женщ.
Новомиргород	28	10	26	-	-	-	2	1	5
Печка.....	20	11	21	7	12	12	-	-	-
Петроостров	19	11	27	42	59	98	-	-	-
Надлацк.....	20	21	23	6	7	9	-	-	-
Каниболот...	14	8	13	15	28	30	-	-	-
Семлек.....	18	14	15	10	14	20	-	-	-
Архангельск..	18	13	18	-	-	-	7	11	10
Мартонош.....	16	8	11	-	-	-	1	3	3
Панчово.....	11	6	18	-	-	-	2	3	3
Каниж.....	8	7	9	-	-	-	-	-	-
Сентов.....	13	12	18	4	6	7	-	-	-
Буковар.....	2	4	2	-	-	-	-	-	-
Федвар.....	8	-	11	-	-	-	1	-	-
Суботиц.....	5	1	2	-	-	-	3	2	7
Цибулев.....	8	11	12	-	-	-	8	12	21
Машорин.....	3	-	-	-	-	-	8	10	18
Дмитров.....	8	7	14	-	-	-	22	34	53
Самбор.....	4	3	4	-	-	-	7	9	13
Глинск.....	3	2	6	-	-	-	17	34	53
Вершад.....	5	8	9	-	-	-	16	21	48

А ВСЕГО во всех шанцах малороссиян состоит....	231	157	259	84	126	176	94	140	234
=====									

Подполковник Федор Чорба.

кое число во оном гусарском полку по шанцам у штаб и обер-офи- за наем жительствовающих вместо деньщиков, остающихся из бывшего россиян находится, и что при них обоего пола фамилий имеется

Разных мастеровых, ху- дожников.			Проживающих без найма.		И Т О Г О	
					В С Е Г О	
Число оных	Их фамилий		Число оных	Их фамилий		
	Мужч.	женщ.		Мужч.	женщ.	
3	3	3	35	40	74	230
2	-	3	36	36	67	227
-	-	-	1	-	-	257
3	5	4	10	4	21	126
3	5	4	1	2	1	124
2	3	2	-	-	-	98
7	3	9	13	14	17	140
7	7	13	3	5	3	80
5	6	9	29	52	76	220
-	-	-	2	1	5	32
8	7	13	2	4	4	98
-	-	-	32	64	74	178
2	4	1	38	42	94	201
-	-	-	7	4	10	41
2	3	5	54	99	138	373
-	-	-	18	22	31	110
5	10	11	54	9	123	350
-	-	-	13	14	25	92
1	2	3	15	20	39	195
4	7	9	40	62	89	318

52	62	87	403	494	891	3490 об. ст.
=====						

Адъютант

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

Вище говорячи про приймання в полки Нової Сербії українців, ми згадували про те, як багато людей - і козаків, і посполитих - переходило в Нову Сербію з Гетьманщини й Слобожанщини і як начальство не в силі було стримати цього тягу.

Ще в більшій мірі це можна застосувати до населення Слобідського полку, що його начальство дивилось крізь пальці на переселення з Лівобережної України.

Певна річ, широкі хвилі втікачів із Лівобережної України прибували в Нову Сербію та Слобідський полк і з Правобережної України, і в цій справі Хорват зовсім не вважав на укази уряду, що забороняли приймати українське й російське населення з Польщі. В Новій Сербії не тільки радо приймали таких виходців, але Хорват не раз організував правдиві наїзди на сусідні польські губернії, головним чином Смілянську й Савранську, і виводив звідти людей. І756 р. на допиті арештовані гайдамаки виказали, що Хорват доручив савранському осадчому Молчану, а також гайдамаці Юськові Табану виводити людей з Польщі. Хорват оправдувався, звертав обвинувачення на інших, і його протектори замняли справу.

в/ Кріпость св. Єлисавети.

Вже на початку заснування Нової Сербії в ній починають заселятись міста: це були - Новомиргород, столиця Хорвата, центр управління Новосербського корпусу, і, значить, центр чужинецьких поселень, та кріпость св. Єлисавети з її форштатом,

-----
І/ СЕНАТ.АРХ., т.Х, ст.4ІІ, 556 - 65.

С. СОЛОВЬЕВЪ . Там же, кн.У, ст. І027 - І028.

Д. ЗВАРНИЦКІЙ. Сборн.матеріал.,ст. І49 - І50.

місце перебування головного командира Нової Сербії, коменданта, полковника Слобідського полку, словом - центр російської адміністрації краю. Вище ми вже згадували про зовнішній вигляд цих пунктів та їх значення в житті краю.

Кріпость св. Єлисавети з її форштатом стала заселятись раніше, ніж була збудована сама кріпость. Вже 1754 р. бригадир Глебов просив головного командира Глебова прислати йому в кріпость кондуктора для відмежування місць для людей, що бажають селитись на форштаті кріпости, бо багато людей стали подавати заяви про своє бажання селитись там. Серед цих бажачих був, мабуть, одним із перших кріпак графа П. Б. Куракіна, відпущений на оброк із села Вошиніна, Ростовського повіту, Іван Седельников. Він був маркитантом при Тверському піхотному полку в Петроострові і, прочувши про заснування кріпости, поспішився дістати там місце й завести торгівлю харчовими продуктами. До 1757 р. стосується цікава відомість про мешканців форштату або "міщанської слободи" при кріпості св. Єлисавети. З неї видно, що міщан було 95 дворів; з того числа 70 чоловіка прийшли з різних місцевостей Нової Сербії, 28 - з Правобережної України, 6 - із Запоріжжя, 1 - з Києва, 4 - з Лівобережної України.

Крім господарів дворів, тут згадуються і 21 чоловік "бездвірних" міщан, що жили "в підсусідках". Далі наведено список 11 міщан, що були "в закривательстві" у різних осіб: серед уквивателів бачимо сотника Юсая, городничого Григор'єва, підпрапорного Купченка, Катерину Тавровську та ін. Потім перераховано греків із Криму - 3 чоловіка і 14 чоловіка, що

I/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кріп. св. Єлисавети, ч. 3, л. 6, ч. 1, л. 27.

торгують у своїх власних або найманих крамницях і не належать до числа місцевих міщан, "посторонніх людей". Серед них було 3 з "Волох", 1 - з Січі, 1 - із Слобідського полку, 2 - з Польщі, 1 - з Нової Сербії і 5 - з Великоросії, в тому числі з м. Гороховця, Волхова, Брянська, Боровська та з Путівля і з Ромен /в останньому випадку застережено: "великоросийский... зашел из Ромна"/. Останні вказівки особливо цінні, бо вони показують, звідки йшли люди.

З перших років заснування форштату на ньому стала виростати й ширитися старовірська колонія. Саме з-поміж старовірів вийшли значні купці, що широко поставили торговельну справу, в тому числі й брати Сенковські.

Старовіри переважно виходили з Правобережної України, а туди приходили з Великоросії. Цікаві викази деяких міщан-старовірів, обвинувачуваних в "підговорюванні" до виступу з православної церкви й прилучення до старовірської. Так, напр., Іван Малютин і Єгор Лоскутов виказали, що вийшли вони з Брянського повіту, з селян, витерпіли багато поневірянъ, були продані від графа Ф. А. Апраксіна фабрикантові Гончарову для роботи на полотняній фабриці, не витримали жорстокого обходження і втікли в Польщу, а звідти, довідавшись про маніфест "при выходе из Польши беглых людей", переселились в кріпость св. Єлисавети. 2/ І762 року Сенат, на прохання представника старовірів Федора Сенковського, дозволив їм записуватись в купці, ходити з бородами і своєю одежі, підлягати гарнізонній канцелярії, а останній наказав стежити за тим, щоб ніхто не кривдив

1/Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети, ч. І0, лл. 6-ІІ.

2/Там же, ч. 69.

їх, і разом із тим не дозволяти нікому з тих купців, що при-
їздять з Росії, селитись в кріпості і заводити там крамниці.
Таким чином Сенат визнавав за старовірами виключне право тор-
гувати в кріпості св.Єлисавети.

Крім старовірів селились тут і виходці із Запоріжжя, з
Лівобережної України, Росії. Утворилась і маленька громада
греків, що розрослася в пізніший період.

Найдавніші документи, що свідчать про поселення греків
на форштаті кріпости і що збереглися в грецькій церкві, дато-
вані 1754 р. Число греків на початках було незначне: в 50-их
роках їх було коло 50 душ, більшість їх походила з Македонії,
дехто з Царгороду, з Австрії, Венеції; були й з Ніжина. Ціка-
во, що в архіві грецької громади, переховуваному в церкві, не
згадується про кримських греків, а тим часом у списку 1757 р.
в архіві кріпости св.Єлисавети вказані тільки кримські греки.
Греки торгували переважно горілкою, кримськими винами, дехто
з них займався ремеслом. Як видно з паспортів, виданих гре-
кам, вони їздили торгувати в Нову Сербію, Січ, Польщу, Геть-
манщину, Росію, але найбільше торгували з Туреччиною.^{2/}

Тут можна сконстатувати й перші зародки грецького само-
врядування у формі виборного магістрату, при чому бургомістра
видимо назначав комендант. Перший бургомістр, Іван Іванченко,
був усунений з посади 1757 р. і наступником його комендант
Глебов назначив, у згоді з Хорватом, Григорія Звенигородсь-
кого. 1761 р. бачимо бургомістром Івана Гомена, 1763 р. -

1/ П.С.З. 1762 г., ч. II 683, І 6.Х.

2/ Н. ЯСТРЕБОВЪ . Греки въ Єлисаветградѣ . "Кіев. Старина"
1884, VI, стор. 673- 74.

I/

Івана Ніжинця, 1766 р. - Терентія Чорного. Магістрат у всіх справах підлягав комендантові та гарнізонній канцелярії, навіть паспорти на виїзд в Україну або Росію він не міг видавати без дозволу комендантської або гарнізонної канцелярії.

Маємо не багато фактів, що насвітлювали б діяльність магістрату; тільки окремі риски, розкидані по різних справах, дають нам змогу уявити собі загальне становище. З них видно, що авторитет магістрату й бургомистра стояв дуже низько і вони не могли з успіхом боротися проти сваволі окремих членів міщанської громади. Характерний епізод, що стався 1761 р.: хорунжий Данило Федоренко разом з "односумами" - Василем Токкарем та Іваном Кухарем - купили у Яська та Івана Кабузанів сукно і лишилися винні за нього 130 руб. Продавши сукно в магістраті в присутності магістратського начальства й сотенного отамана, підрахували гроші й встановили, що на частку Федоренка приходиться заплатити Кабузанам 19 р.50 коп. Тим часом Кабузани вимагали з нього 43 руб. і "по команді не просивши, взявши самовольно сами собою в магістрат под караул й при бургомистре Івані Гомоні заперали мене в контору и в цепу ковали, а також по бокам били", - розказував Федоренко. Гомон просив їх не робити цього, але вони не слухали й заявили: "закуем его в цепу на свой счет хотя би за 20 рублев денег". Під арештом Федоренко пробув недовго і, як Кабузани відійшли, Гомон випустив його. Справа ця надзвичайно цікава: вона показує повне безсилля дотримувати законности і малює ті "засоби впливу" на непокірних, що їх застосовувалось у магістраті: за-

микання під караул, садження на ланцюг, Цікава й загроза Кабузанів посадити на ланцюг "своїм коштом", хоч би це коштувало й 20 рублів. Треба відмітити цінну подробицю: магістрат служить при грошових непорозуміннях за нотаріяльну контору, в ньому "односуми" підраховують виторг і ділять паї. "Сажання на ланцюг", видимо, застосовувалось досить часто: 1763 р. знову бачимо скаргу, вже на бургомістра Ніжинця, що прикував на "стулову цепь" міщанина Ковалю, а на другий день звільнив його і просив вибачити за несправедливу, не заслужену кривду.^{1/} З цих прикладів видно, що "сажання на ланцюг" застосовувалось широко і без великого злочину обвинуваченого.

У важливіших випадках злочинців не затримували в магістраті, а відсилали до коменданта. Так, напр., 1757 р. заарештованого за участь у гайдамацьких наїздах міщанина Котляра бургомістр Звенигородський відіслав "у колодках" до коменданта Глебова, а той передав його в канцелярію Слобідського полку для переведення слідства.^{2/}

- " -

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети, ч.68, 105.
2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Нѣсколько документовъ исторіи Гайдамащины. "Кіев.Стар.", 1885, XIII, стор.295, 305, 406.

УІІІ.

ПІДСУМКИ ЗАСЕЛЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ І СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

Не легко підвести підсумки чужинецької колонізації Південної України, вказати значення чужинецьких поселень у житті Південної України та з'ясувати - наскільки ці колонії відповідали тим завданням, що їх перед ними ставила держава.

Першим завданням, що стояло перед чужинецькими колоніями як Нової Сербії, так і Слов'яносербії була охорона південних границь Російської імперії від можливих нападів турецьких і татарських. Крім того, уряд мав на увазі забезпечити границю і від наїздів запорожців. Так розумів справу й А. Скальковський, пишучи, що за імператриці Єлисавети була зроблена перша спроба обернути "степ" в християнську або російську область і зробити з нього перепону проти запорожців, татар і турків. З наведених вище фактів видно, що саме цієї мети не досягнуто. Ні в Новій Сербії, ні в Слов'яносербії не набрано постановленого комплекту війська, не кажучи вже про те, що значну частину військовослужачих становили не чужинці, а російські піддані. З другого боку ми бачимо, що за весь час існування Нової Сербії і Слов'яносербії ні тут, ні там не створено такої міцної, певної заслони з чужинецьких колоній, як на неї мав право розраховувати російський уряд, закликаючи на поселення випробуваних, як він думав, вояків. Навпаки, ми бачимо, що ці колонії весь час жадали охорони з боку регулярного й нерегулярного російського війська.

Ось кілька яскравих прикладів. З самого початку, укладаючи, так би мовити, договір з російським урядом, Хорват жадав, щоб працею російських підданих була збудована кріпость, де знаходився б постійний сильний гарнізон з російського війська. I/ 1752 р. 1 січня Сенат розглянув рапорт Військової Колегії про те, що в задніпрянські місцевості командіровано для боротьби проти гайдамаків 3000 чоловіка регулярного й нерегулярного війська з наказом "новопоселяючихся сербов в случае неприятельских нападений оборонять". Хорват жадав, щоб ці відділи війська залишались і на зиму 1752-53 рр. Проти цього був Глебов, указуючи, що козакам нема держити, бо серби, закупивши всі хати у "безуказного" населення, не пускали до себе козаків. Сенат у даному випадку, як і завжди, став на сторону Хорвата і наказав козакам залишитись, але поселити їх, якщо нема дворів "безуказного" населення, у сербів "по пропорции". 2/ Того ж таки 1752 року по лінії від Гарда на Синюху, Сухий Ташлик, Архангелськ, Петроострів, Цибулів, стояла команда 500 чоловіка для "сыску гайдамаков", під началом підполковника Фінікса. 3/ Друга команда, "ландміліції", з секунд-майором Бібіковим, стояла в тому самому районі. 4/ 1753 р. Сенат постановив для "охранения тамошних границ и сербских слобод и для искоренения гайдамаков" утримувати в Новій Сербії регулярних з драгунських і "ландміліцьких" полків 1200 чоловіка із штаб й обер-офіцерами та козаків кампанійських

1/ П.С.З., 1751 г., ч.992I, 29.XII.

2/ СЕНАТ.АРХ., т.VIII, ст.659, 710-711.

3/ А. АНДРІЄВСКІЙ. Матеріали..., ст. 238-9.

4/ К.Ц.А.Д.А., ч. 14696.

і українських полків зі старшинами 2000 чоловіка, разом 3200 чоловіка. Для охорони кріпости св. Єлисавети Глебов вимагав відділу 200 чоловіка від запорозького війська, і "высочайшим" наказом приписано 1754 р. гетьманові "ордерувати" про це кошового. Те саме повторюється і 1755 р.^{I/} Наведені факти можна було б пояснити новиною сербських поселень, - тим, що вони ще не встигли зорганізувати власної військової сили. Але й далші роки відбувається те саме явище: 1755 р. Сенат знову розглядає прохання Хорвата прислати в Нову Сербію команду з армійських аб "ландміліцьких" полків "конных пристойного числа" для охорони новосербських поселень, що, мовляв, знаходяться під самою границею в ЗЗ шанцях під постійною загрозою. Сенат знову дав згоду і наказав, щоб та команда підлягала Хорватові.^{2/} У цьому випадку цікаво, що Хорват добивався, щоб Сенат дав спеціальну охорону шанцям, що самі мали служити для охорони краю. Але були випадки ще красномовніші: 1755 р. у зв'язку з усе частішими нападами гайдамаків полковник Хорват просив коменданта Глебова прислати військо для боротьби з гайдамаками, бо його гусари до цієї боротьби "ни малейшого усердия не оказывают". Тут уже просто вражає одвертий цинізм полкового командира. Подібні вимоги, вже без мотивів, зустрічаємо й далі: 1756 р. генерал Хорват знову клопочеться перед Сенатом про збільшення команди армійських полків до 700 чоловіка для оборони проти гайдамаків, і Сенат знову дає свою зго-

---

I/ СЕНАТ.АРХ., т.УІІІ, ст. 198; ІХ, ст. 353-55, 365.

Д.П.ЗВАРНИЦКІЙ. Сборн.матеріал., ст. 86-87, 109-110, 114-116, 123-24.

2/ Бібл.Україн.Акад.Наук., арх.кріп.св.Єлисавети, ч.6.

ду. Того ж таки року Сенат постановив замість "ландміліцьких" полків послати в Нову Сербію до 1000 чоловіка з "малоросійських" полків, щоб ті місцевості "безлюдними не остались". 1758 року, у зв'язку з чутками про посування едісанських орд і турецького війська, Хорват і комендант Юст доводили Сенатові, що Нова Сербія мало захищена, що її охороняють тільки Пермський драгунський полк, 2000 козаків "малоросійських полков", 1000 донських козаків і команда мещеряків та казанських татар; тому Хорват просив прислати ще 5 полків; Юст просив прислати тільки один полк. У цій справі цікаве те, що ні один, ні другий не брали під увагу сили новосербських полків. У даному випадку прохання Юста й Хорвата підтримав і командуючий арміями Лопухин. Сенат наказав 1759 р. відрядити в Нову Сербію полки - Астраханський, гренадирський й "ландміліцький" та один піхотний армійський полк, - інакше він і не міг поставитись до справи, не міг же він доводити місцевим начальникам, що край досить захищений.

У справах кріпости є цікаві матеріали щодо охорони краю. Південну границю, цебто територію Слобідського полку, охороняли форпости цього полку, а також команди кампанійських і "малоросійських" полків. Крім того, по слободах стояли відділи російського війська, та 1758 р. в 6-ти слободах стояло 1000 козаків Донського війська під командою отамана Грекова, 3 сотні оренбурзьких мещеряків під командою князя Чули Ібраєва і відділ казанських татар під командою прем.-майора Трунова, не рахуючи "півторатисячної" команди, зібраної з полків-

---

I/ СЕНАТ.АРХ., т. IX, ст. 484, 600-601, 634, 582-83; т. IX, ст. 1-2.

Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Переяславського й Лубенського; на 1764 р. число зростає до 3800 чоловіка. Ці команди мінялись щотри-чотири місяці.

В результаті ми бачимо, що число війська різного роду для охорони Нової Сербії перевищувало склад її полків. Це видно з відомості, складеної 1762 р. для князя Мещерського, що приїхав був до Нової Сербії. Наводимо нижче цифри з цієї відомості.

Т а б л и ц я ч. 5.

Число військслужачих в Новій Сербії .

	Рахувалось Було Відсутніх		
В гусарському Хорватовому полку	1864	1086	778
В Новомиргородському гарнізоні	344	338	6
В Пандурському полку	412	391	21.

В С Ь О Г О..	2620	1815	805
В команді українського корпусу	-	541	-
В артилерійській команді.....	-	60	-
Різних "малоросійських" полків	-	602	-
Для заслони форпостів.....	-	1235	-

В С Ь О Г О...	-	2438	-

З цих цифр видно, що число новосербських гусарів і пандурів було нижче, ніж число війська, що їх охороняло.

1/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кріп. св. Єлисавети, ч. 12, 19.
Д. ЗВАРНИЦКІЙ. Сборн. матеріал., ст. 201-3.
2/ Дніпропетр. Істор. Арх., Ф. Новос. корп., в. 47, ч. 965.

На сході справа стояла не ліпше. В Слов'яносербію відрядили зі слобідських полків по 150 чоловіка від кожного полку на два місяці на переміну.^{1/}

Ці факти показують дійсний вигляд "взірцевих" військових поселень, що їх уряд такими великими коштами організував у Новій Сербії. З них видно, що серби не були здатні навіть охороняти свої власні поселення і постійно вимагали охорони від держави. Тому слова А. Скальковського звучать сарказмом, хоч і продиктовані вірнопідданськими почуваннями і традицією вважати найліпшим все, що не робили б представники вищої адміністрації імперії: "с сербами, - писав він, - в Нову Сербію явилась живая стена храброго всійска, всегда готового для защиты пределов от недобрых соседей"^{2/}. Інакше сцінює цю "живу стіну" сучасник Нової Сербії, один із наймудріших діячів ХУІІІ ст. граф М. Панін. І764 р. він писав у своїй "Записці", що для держави вигідніше вивести все населення з Нової Сербії, ніж утримувати там сербські поселення.

З рапортів полковника Спичинського та інших матеріалів щодо Нової Сербії, у зв'язку зо слідством над Хорватом, виянилось, як були організовані військові сили в Новій Сербії. Не кажучи вже про те, що всі частини не були сповна укомплектовані, навіть і цього незначного числа служачих не було на місці: багато військовослужачих перебувало за кордоном, нібито для виклику звідти людей, або для спровадження своїх родин, але платню їм виписувалось сповна. Виписували платню

1/ П. ГОЛОВИНСКІЙ. Слободські казачьи полки, ст. 186-187.

2/ Хронолог. Обозр., I, ст. 59.

3/ Одеськ. Держ. Істор. Музей, рукоп. зб. "Од. Об-ва", II-30-64, ст. 137-41.

на вмерлих, на збігців. Були вояки, нездатні до служби через старість, каліцтво, "сліпоту зроду", або малолітство. Таких вояків, як виявилось, в гусарському полку було 84, в Новомиргородському гарнізоні - 34, в пандурському полку - 41, всього в Новосербському корпусі - 159 чол.^{1/}

Під час семилітньої війни, - єдиної, що в ній Новосербський корпус брав участь, виставивши команду 1000 чоловіка,^{2/} - Хорват почав формувати ще два гусарських полки, не поселенські, а польові: Македонський і Болгарський, виключно з молодих нежонатих людей. Командирами їх були призначені Костурин і Пишчевич, автор часто цитованих спогадів. Там повторювались ті самі зловживання, що були й при формуванні поселенських полків, так само бракувало людей, люди втікали, забираючи з собою амуніцію, зброю.^{3/}

Таким чином можна зробити цілком виразний висновок, що перше завдання - створити міцну військову охорону - не було виконане. Не ліпше стояла справа і в другому напрямку - створення сільсько-господарських колоній. Як указував у своєму донесенні Бестужев-Рюмін, поселенські полки сербів не повинні були нічого коштувати державі, і теоретично військовослужачі зі своїми родинами мали гарантувати добре налагоджене господарство в полках для рядових, а рангові землі - забезпечувати офіцерів. Але в дійсності виходило не так. Ми вже за-

---

1/ Дніпропетр.Істор.Арх., ф.Новос.корп., в.32, ч.623; в.38, ч.825.

А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обзор., I, ст.81.

2/ СЕНАТ.АРХ., т.Х, ст.49, 77-79, 85-86, 93, 97, 98, 383. Дніпропетр.Істор.Арх., ф. Новос.корп., в.38, ч.825; ч.45, ч.926.

А. ШМІДТ помилково вказував, що на війну пішов цілий гусарський Хорватів полк. /Матеріали..., I, ст.37/.

3/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети, ч.34. Сборн.военно-историч.матеріал., в.ХУІ, ст.124-125.

значали вище, що не тільки офіцери, а й рядові серби не виявляли жадних господарських нахилів і вживали всякого роду хитрощів, щоб використувати як робочу силу - добровільно або примусово - місцеве населення.

Ми спинились на низці фактів незаконної експлуатації українського населення для польових робіт, рубання й возіння дров і т.д. Спинялись ми й на низці договорів між ротами пандурського полку і поселянами Слобідського полку, що брали на заробіток поля й луки, щедро приділені сербам. Спинялись і на аналогічних явищах у Слов'яносербії. Ці факти показують, що в зашплих колоністах край мав не працююче, працездатне й роботяще населення, а експлуататорів, що хотіли жити працею "безуказного" населення, принесеного їм у жертву. У спогадах Пищевича знаходимо низку цікавих рисок, що малюють, в якому беспорядному становищі спинились чужоземні колоністи в Слов'яносербії, залишені на самих себе. На своїй батьківщині вони здебільшого були землеробами, а професійними воїнами, свого роду кондотьєрами, а часто - гусаро - простими волоцюгами. Ці чужинці довго не могли пристосуватись до місцевих умов життя, і, не будучи й у своїй країні хазяями, не знали "что то есть строитья и экономию заводить". Не вміли вони ні орати, ні сіяти, ні управляти полем. "Я не знал, что делать, - писав про себе Пищевич, - и с какого конца что начать, хозяином никогда не бывал, и что бывало делать, то оно идет навыворот и ничего не успевае^{I/}". Разом із тим Пищевич зазначив, що місцеве населення дуже неродо йшло назустріч чужинцям і

щонебудь продавало ім. Ми мало знаємо про відносини між сусідами Слов'яносербії й поселенцями; які вони були в Новій Сербії - ліпше з'ясовано, і нас це не може дивувати. Характеристичні риси в ці відносини вносить така "справа". 1761 р. Кош запорозький повідомив головну канцелярію Новосербського корпусу, що він заборонив надалі козакам запорозьким їздити з худобою і кіньми на ярмарки в Новий Миргород та інші міста. Нової Сербії наслідком тих кривд, крадіжок, грабунків та сваволі, що їх козаки зазнавали від сербів. А вже запорозькі козаки, здається, вміли постояти за себе. Справа ця дійшла до Сенату, що запропонував гетьманові розглянути її. Як би вона не скінчилась - вислід її невідомий - вона показує, що серби гірше, ніж запорожці, розуміли значення торговельних зносин з сусідами.

Не внесли нічого позитивного в економіку краю й поміщики-серби. Деякі з них придбали собі великі земельні маєтки, як от Хорват і його родичі, Серезлій, Карачан, Булацель, Іванов, Константинов, Михайлович, Штерич, Шевич, Прерадович та інші. Але господарство їх було екстенсивного характеру, головне багатство їх становили отари овець і табуни коней, що їх у степу і "сыскать было трудно". Друга значна стаття прибутку поміщиків - це гуральництво і продаж горілки в шинках; багато офіцерів, починаючи з самого Хорвата, мали шинки.^{2/}

Прибутки з шинків становили настільки значну й постійну статтю в господарстві офіцерів, що 1764 р. Панін у своїй "Запис-

---

1/ Н. Н. ТЕРНОВСКИЙ. Къ исторіи Запорожскаго края, ст. 78-79.

СЕНАТ.АРХ., т.ХП, ст.137.

2/ П.С.З.1764 г., ч.ІІ685, І6.Х.

Дніпропетр.Істор.Арх., ф. Новос.корп., в.50, ч.ІІ2І.

ці" з приводу заснування Новоросійської губернії проектував, як компенсацію за скасування цього права, виплачувати штаб-офіцерам по 10, а обер-офіцерам по 5 руб.місячно. ^{I/} Взагалі поміщицьке господарювання не вносило нічого нового, крім збільшеної експлуатації місцевого населення. Таким чином, і в господарському напрямку чужинецькі колонії нічого не дали краю, і в величезному переважному числі випадків ми бачимо тут лише людей, що жили з чужої праці.

В попередньому викладі ми не раз відзначали окремі факти, характеристичні щодо особистих властивостей людей, що до них наперед з таким довіром поставився російський уряд і засипав їх грошми, забезпечував їхній добробут привілеями на кривду тубільному населенню. Хто були в масі всі ці серби, македонці, болгары, волохи та інші чужинці, що з різних держав злітались на тучні землі України? Ми маємо блискучу характеристику цих людей; її зложив один із учасників колонізації - С.С. Пищевич. Характеристика ця, що на перший погляд може здатись прибільшено негативною, продиктованою особистими ворожими відносинами з Хорватом, як побачимо, сповна підтверджується низкою свідочств з інших джерел. Пищевич з незвичайною одвертістю й об'єктивністю описував, як він сам брав участь в авантурі "владики" "Петровича" і їздив за кордон викликати чорногорців, та замість них спровадив у Нову Сербію партію "ботярів", бурлаків, або волоцюг; серед них були розстрижені попи й монахи, що їх "владика" поблагословив поголити бороди й "препоясаться мечами". Як каже Пищевич, ця партія являла собою

I/ Одеськ.Істор.Музей, зб."Одес.Об-ва ист.", II-30-64, ст. 127.

"все вор наголо и пьяницы прегорние, наволоч то такая была, что хуже сыскать нигде не можно, между ними ж были оружейные лесовые настоящие разбойники и где только чего на ночлегах и проездом чрез жилище и в корчмах захватают и сорвать могут, то уж их не было".

Правда, він міг застосовувати до них суворі засоби, але не робив цього, побоюючись, що вони розбіжаться і йому буде через те "великое затруднение".^{I/} З дальшого викладу видно, що не тільки партія, що її вів сам Пишчевич, відзначалась такою низькою моральністю; служачі новосформованих полків - Македонського й Болгарського - ні в чому не уступали "чорногорцям" Петровича й Пишчевича:

"все то было строптиво, развращено, пьяно, и всякий день происходили между ними и с обывателями драки и ссоры, и такое то сборище людей было, которые по несколько раз из одного государства в другое переходили и служили и потом уходили, а напоследок дошли в Россию", -

так схарактеризував він Болгарський полк. Не ліпший був і склад Македонського полку: там люди масово втікали в Польщу, забираючи з собою казенні речі, амуніцію, коней.^{2/} Викази Пишчевича сповна підтверджуються іншими матеріялами, що відносяться до часу перебування сербів у Києві, де вони чекали, поки їм дадуть землю в Південній Україні. Море скарг до всіх інстанцій від місцевого населення, що в нього серби були на квартирах, говорять про зухвалі вибрики, скандали, бійки,

---

I/ *Извѣстія* . . . ПИШЧЕВИЧА, ст. 261-62.

2/ Там же, ст. 416, 418.

обмани, образи, що ознаменували їх перебування в Києві. Наче завоювники, грубо й зухвало поводитись вони з мирним міщанським населенням певні, не без підстави, в своїй безкарності. Даремне подавав Київський магістрат скарги на "неудобноносимые магістрату и мещанству обиды и озлоблення", на "разорения, пакости и крайнее поругание", що їх терпіло від них населення. Дорога сербів од Києва до місця призначення позначилась такими самими бешкетами; вони вимагали більшої кількості підвод, ніж їм призначалось, і не платили за них, захоплювали квартири, не задовольняючись призначеними, поводитись з господарями "неучтиво". Гетьман Розумовський переслав скарги, подані йому від скривджених обивателів, до Колегії Закордонних Справ, але на тім справа і скінчилась. Правда, була призначена окрема комісія для розгляду скарг, але ніхто не хотів звертатись до неї, правильно віркуючи, що "от следствия вѣщие могут приключиться убытки", як писав Розумовський. I/

Після оселення сербів у Новій Сербії і Слов'яносербії, як уже зазначалось, ішла далі та сама експлуатація беззахисного населення: забирають самочинно худобу, продукти, "боем нещадним" вимагають виконувати "партикулярну роботу" безплатно. 2/ I762 р. гетьман Розумовський в рапорті Катерині II опишував усі "безчинства", що їх робили слугачі Македонського та Болгарського полку і просив вивести їх поза межі Гетьманщини, - вони формувались у сотнях Власівській і Манжеліївській. 3/

-
- I/ А. АНДРЕЕВСКИЙ. Исторические материалы..., в.У, ст. 127-28, 134-140; VIII, ст. 2-35; в.Х, ст. 31-32, 149.
2/ Дніпропетр. Істор. Архів. Новос. корп., в. XI, ч. II 9.
3/ Рукоп. зб. Істор. П-ва Нестора літописця, без номера.

Командний склад чужинецьких полків не тільки не був вищий від своїх підкомандних, але був навіть гірший ніж вони, бо мав певну владу і почувався безкарним. Яскраві характеристики командирів знаходимо в скаргах на різні зловживання в Новосербському корпусі: візьмім хоч би поручника, пізніше капітана, Карачана, що його прославив потім академік Гюльденштедт як взірцевого господаря. 1761 р. Олішевський, що в нього захопив він "его собственную роту Велагори", писав про нього, що він жорстокими побоями доводив людей до того, що вони тікали за кордон. Широко прославились у Новій Сербії брати Требінські, прапорщик і вахмістр; вони наганяли жах на мирних мешканців, грабували, вбивали, забирали з собою жінок і дочок, брали участь у гайдамацьких наїздах, переходили гайдамаків і діставали частину їхньої здобичі і т.д. Подібного роду зв'язок із гайдамаками був у багатьох мешканців Нової Сербії, навіть духовенство не було винятком. 1755 р. Хорват вислав з Нової Сербії архимандрита Милутиновича за його "подозрительное обращение" з гайдамаками, а трохи пізніше обвинувачував архимандрита Софронія Добрашевича і монахів його скиту на Чуті в тому, що вони укривали в лісі гайдамаків та переховували їхню зброю.

Вище ми вже згадували про те, що сам Хорват був обвинувачений у спілці з гайдамаками Табанцем і Савранським; співучасть його була доведена на допитах, але справу замняли йо-

---

1/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кріп.св.Єлисавети ч.84.

2/ А. АНДРІЄВСКИЙ. Историч.матеріали, в.Х, ст.76, 95.
В.Н.ЯСТРЕБОВЪ . "Зап.Од-Об-ва", т.ХУ, ст.571-73.

3/ Арх.АРСЕНІЙ. Софроній Добрашевичъ . "Кіев.Стар."1884, т.Х, ст. 281, 287.

I/
го "покровителі". Ми побіжно вже згадували про справи само-
го Хорвата - про те, як він розстріляв натовп вояків, що ви-
магали затриманої платні; як він посилав неправдиві звіти; як
спекулював грішми із затриманої платні служачим; як бруталь-
но поведився з офіцерами, бив їх, вважав їх наче за своїх
слуг, брав кабарі і т.д. Не кращі були й інші головари посе-
лень - і Шевич, і Прерадович. В тих самих спогадах Пишчевича
їм присвячено багато яскравих сторінок.

Читаючи про всі насильства, жорстокості, шахрайства, що
їх чинили, користаючись високим довір'ям уряду зайшли чужин-
ці, що їм у жертву так безглуздо приносилось інтереси місце-
вого населення, - люди, що не створили ні певної оборони
краю, ні ового, хоч би середньої руки господарства, не ство-
рили й економічної бази краю - мимоволі приходиться радити,
що край не був "укомплектований" сповна цими людьми.

Син С.С. Пишчевича, співдіяча Хорвата й Шевича, О. С.
Пишчевич, вихваляючи своїх земляків, звертав увагу читачів
на те, скільки військових командирів дали вони Росії: "и че-
рез то осталась в войске русійском безсмертная слава".^{2/}

Український наррдінакше сприйняв цю "славу". В перека-
зах, піснях зберігся образ серба, як синонім розбійника, гуль-
віси, розпусника, непутящої людини, що не хоче працювати, а
тільки брати від життя самі приємності, що хоче жити багато,
весело й п'яно.^{3/} Таким малює серба й пісня, записана у В.М.

1/ СЕНАТ.АРХ., т.Х, ст.411, 556; т.ХІІ, ст.414.

Д.И.ЭВАРНИЦКІЙ. Сборн.матеріал., ст. 419, 150.

2/ Н. ПОПОВЪ . Военныя поселенія сербовъ . "Вестникъ
Европы" 1870, кн.УІ, ст. 612.

А.С.ПИШЧЕВИЧЪ.Примѣчанія на Новорос.Край. "Кіев.Стар.",
1884, т.УІІІ, ст.119.

3/ В.ГНАТЮК. Зносини України з сербами. "Науков.збірник,
присвячений Грушевському", Львів, 1906, ст.388.

Ястребова: тут говориться про вродливця, що хвалиться успіхом у дівчат, що не має ні власної хати, ні худоби, не хоче працювати. ^{1/} Ще цікавіший відгук такого ставлення до сербів у "вертепній драмі": там серед різних народів, що жили на Україні, введений і "гусарин" або "сербин"; він після лайки якоюсь незрозумілою говіркою співає куплет: "мое поле, моя вода, ^{2/} мое блато, мое злато, мое - все".

Певна річ, не можна огулом вважати всіх чужинців за волюг, насильників; без сумніву, винятки були, але така була переважна більшість їх.

Не можна забувати й тієї обставини, що поруч із чужинецькою колонізацією, поставленою в особливі упривілеювані умови, не припинялась й українська, а також і російська колонізація. Вище ми вже спинялись на становищі українського населення Нової Сербії, Слов'яносербії і Слобідського полку. Наведемо тепер коротко цифри: з таблиці 1762 р. видно, що в Новій Сербії у всіх полках було 1679 д.ч.ст. В другій таблиці ^{3/} того самого року бачимо загальну цифру 2847 д.ч. ст. Беручи під увагу неточність статистичних відомостей ХУІІІ ст. і небажання начальства подавати дійсну чисельність населення, різниця в підсумках не повинна дивувати. Загально можна взяти приблизно кругле число 2000 душ /тільки самих військовослужачих, без їхніх родин/. В той самий час в Слов'яносербії було, за даними А. Скальковського, 1262 чоловіка в полках Шевича і Прерадовича. ^{4/} Таким чином, і в Новій Сербії, і в Слов'яно-

---

1/ В. ЯСТРЕБОВЪ. Песня о сербъ . "Кіев.Стар." 1884, т.Х, ст.757-58.

2/ Гр.ГАЛАГАНЪ. Малоросійскій вертепъ."Кіев.Стар.", К., 1882, т.ІV, стор.17.

3/ Дніпропетр.Істор.Арх. Ф.Новос.Г.К., в.59, ч.1416; в.47, ч.965.

4/ А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Хронол. Обозр., I, стор.65.

сербії було разом коло 3200 чол.чужоземних поселенців різних національностей.

В той самий час в Новій Сербії, як уже зазначалось вище, жило в якості джур, "художників", людей "української породи", що жили в наймах і без наймів - 864 д.м.ст., а з фаміліями м. ст. 1942 ч., не рахуючи "новоприписаних сербів", що потонули в загальній масі чужинців /табл.ч.4/

В сусідньому Слобідському полку було 1762 р. всього 6215 д.ч.ст., а разом із українським населенням Нової Сербії -6879 д.ч.ст., не рахуючи сімей, цебто втрос більше, ніж чужинецького населення в Новій Сербії і вдвоє більше, ніж в Новій Сербії і Слов'яносербії разом узятих.

Ці цифри, звичайно, неточні, приблизно показують чисельне відношення між чужинецьким і українським населенням в Південній Україні; вони показують, що поруч із привілейованою групою, чисельно незначною, чужинців, ширилась і зростала могутня маса українського населення, що сміливо йшло часто всупереч волі царського уряду, до опанування широких степів Південної України, покладаючись лише на свої власні сили.З цих цифр видно, що навіть номінальне число новосербських пандурів і гусарів було нижче, ніж число російського регулярного і нерегулярного війська, що мало їх охороняти.

Не диво, що при таких умовах чужинецька колонізація не відіграла помітної ролі в історії краю, і самі потомки "виведених народів" потонули в масі українського населення. В.М.Ястребов, що добре знав місцеві умовини Південної України й багато працював над її історією і етнографією понад півстоліття, так охарактеризував чужинецьку колонізацію Нової Сербії :

"Що доброго внесли серби, чорногорці та інші, в соціяльний лад Новоросії? Які сліди їх зацілили до нас, кірм кількох десятків нащадків їх, які або зруйновані, або руйнуються? Нарешті, де слід етнографічних особливостей сербів в населенні Південної Росії? Все потонуло в руському /розуміти - українському. Н. П.-В./ населенні, все забуто ім... Можна спитати: чи не була простим непорозумінням слов'янська і взагалі чужоземна колонізація в Новій Росії?"^{I/} Ще гостріше висловлювався про чужинецьку колонізацію інший дослідник кінця XIX ст., О.О. Андрієвський: "Не залишається вже жодного сумніву, - писав він, - в тому, що то був один із невдалих заходів уряду, і що прийняті ним тоді "братушки", що дістали полковничі та генеральські ранги, були ніщо інше, як спритні авантюристи, краще мовити - волоцюги, які порушили спокій країни, які залляли її неможливим набродом злочинних людей різних національностей, що дістали пошану та багатства й проковтнули без користі та потреби величезні державні кошти."^{2/}

Певна річ, причини невдачі із сербським населенням були не тільки в особистих властивостях колоністів і їх організаторів, але й у самому зарядженні справи. На Нову Сербію асигновано величезні кошти: при заснуванні її дано на переселення з-закордону 109053 руб.94 коп., та крім того - на утримання полків асигновано 124957 руб.94 коп. річно в мирний час і 254590 - у воєнний.

Крім цих коштів, що їх давав уряд, треба зарахувати й по-

I/ Рецензія на "Извѣстія о походженіяхъ С.С.Пишчевича", "Кіев.Стар." 1884, т.Ж, ст. 327-28.

2/ Сербы въ Кіевѣ. "Кіев.Стар." 1885, т.ХІІ, стор. 605.

середні втрати, що повставали з того для держави. Дарована грамота Хорватові давала право Новій Сербії провадити безмитну торгівлю із закордоном.^{1/} Широко використовуючи це право, Хорват і його офіцери вивозили з-закордону все, що тільки можна було: одяг, амуніцію, вина - на тій підставі, що в Цесарії все було ліпше й дешевше.^{2/} Сенат уже 1758 р. заявив протест проти такого тлумачення права вільної торгівлі й наказував купувати "оруженые вещи" на Тульському заводі. 1761 р., відповідаючи на повідомлення Колегії Закордонних Справ,^{Сенат} наказав Хорватові якнайрідше відряджати людей за кордон в Цезарію, і купувати там тільки такі речі, що не виробляються в Росії. 1762 р. право безмитної торгівлі із закордоном було скасоване, і митниці були пересунені на польські й турецькі кордони, так, що Нова Сербія перейшла щодо митних порядків на загальне становище, спільне для цілої Російської імперії.^{3/}

До того треба додати, що увесь час існування Нової Сербії і Слов'яносербії не тільки всі прибутки з цих областей ішли на місцеві потреби, але, крім того, держава ще й субсидувала їх, вказуючи, звідки, з яких прибутків слід покривати недостачу коштів: напр., 1759 р. Сенат наказав перевести 50000 з "винних" грошей з Воронізької губернської канцелярії; 1761 р. з того самого джерела видано 44648 руб.^{4/}

Таким чином Нова Сербія і Слов'яносербія не виправдали надій, що їх покладав на них уряд. Вони не дали певної охорони проти ворогів, вони не вдались, як чужинецькі колонії, во-

---

1/ П.С.З. 1752 г., 9924, II, I.

А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич.Обозр. I, ст.36,37.

2/ СЕНАТ.АРХ., т.Х, ст. 422.

3/ П.С.З. 1761 г., II363, 28.XI; II686, I6.X.

4/ Бібл.Україн.Акад.Наук., арх.кріп.св.Єлисавети ч.28.

ни не створили господарчо сильних поселень за час свого існування, вони тільки поглинали без видимих добрих наслідків кошти держави, але проте, існування їх не пройшло безслідно і значення їх треба шукати в іншій площині. Висуваючи на південь границю Нової Сербії і Слов'яносербії, російський уряд юридично і фактично опановував цю територію, що була до того часу предметом спорів між запорожцями, українськими полками і навіть Польщею. Вище ми спинались на цих спорах. Разом із тим, висуваючи аванґард чужинецьких колоній в Запорозькі "Вольності", російський уряд вносив у відносини із запорожцями щось нове, що звершилось 1775 р. зруйнуванням Січі. З цього погляду мав цілковиту рацію один із уважних і вдумливих дослідників - О.О.Русов - коли писав, що зі створенням сербських колоній настав перелом у ставленні російського уряду до запорозького козацтва, що це ставлення, ступнево ускладнюючись, привело до зруйнування Січі.^{I/}

- " -

I/ Матеріали для оцѣнки земель Херс.губ. т.ІІІ, Александрійській уѣздѣ 1891 г. ст. 121.

З М І С Т.

	Сторін.:
	<hr style="width: 20%; margin: auto;"/>
П е р е д м о в а	І - ІУ.
В с т у п	І - ІО.

Ч а с т и н а І.

ЗАСЕЛЕННЯ НОВОЇ СЕРБІЇ І СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ.

І. Повернення запорожців на їхні "вольности"....	ІІ - 29.
2. Заселення "Заднепрских мест" і Українська лінія.....	30 - 55.
3. Запрошення чужоземних колоністів і план улаштування військових поселень у Новій Сербії і Слов'яносербії.....	56 - 68.
4. Територія Нової Сербії і Слов'яносербії.....	69 - 97.
5. Управління Нової Сербії і Слов'яносербії.....	97 - І30.
6. Чужоземне населення Нової Сербії і Слов'яно- сербії.....	І3І - І53.
7. Українське населення в Новій Сербії і Сло- 'яносербії.....	І53 - 203.
8. Підсумки заселення Нової Сербії і Слов'яно- сербії.....	204 - 222.

